valóság

2021

5

A TARTALOMBÓL

Karikó Sándor: Az európaiság mint értékrend

Spaller Endre: Európai dilemmák a KFI támogatáspolitika területén

Balázs Géza: Az udvariasság antropológiája: az etológiától az internetig

Farkas Attila: A totális közeg: művészet az ipari civilizációban

Windhager Ákos: Többszörös kezdet, sokszoros közeg. A magyar balett megszakított hagyománya

Törő László Dávid: „Száztizenötös szellem" – A Habsburg-kérdés Eckhart Ferenc történetírásában

N. Szabó József: A politika szolgálatába állított népművelés kialakítása (1946 ősze – 1948)

Tóth Katalin: Egy zsinagógai mikrovilág jelenmúlt-vizsgálatának tudományos és társadalmi hasznosságáról

Kontra Réka: A tengelybarát országok külügyi helyzete a II. világháború alatt: a spanyol–magyar–olasz kapcsolatrendszer 1943 és 1945 között

Paár Ádám: A csepregi polgárok

Kapronczay Károly: Magyar főügyész a nürnbergi bíróságon

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat havi folyóirata

2021. május LXIV. évfolyam 5. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1431 Budapest, Pf.176
Telefon: +36-1-327-8965
+36-1-327-8950
Fax: +36-1-327-8969
E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat

Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető
Vértes Gábor

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Nemzeti Kulturális Alap, Nemzeti Tehetség Program, Emberi Erőforrások Minisztériuma, Emberi Erőforrás Támogatáskezelő, Magyar Művészeti Akadémia, Innovációs és Technológiai Minisztérium

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Tellér Gyula

Főszerkesztő
Kucsera Tamás Gergely
Tőkéczki László (1994–2018)

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter

Szerkesztőségi irodavezető
Kiss-Nemeskéri Zsuzsanna

Előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: +36-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu, eshop.posta.hu, vagy megvásárolható a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnál: +36-1-327-8950, titlap@titnet.hu, Árusításban kapható a Lapker Zrt. árusítóhelyein.

KARIKÓ SÁNDOR

Az európaiság mint értékrend
Egy lehetséges értelmezés

Mottó: „az ember létezése alapvetően értékekre irányul”
Eduard Spranger

(Integrációs tömörülés és/vagy nemzeti keretek?) A mindennapi politikai csatározásokban, a közvélemény-formálók között, nem ritkán a tudományos publikációkban is mindmáig zajlik a vita, esetenként erős indulatok törnek felszínre arról, hogy hazánk számára mi a szükségszerű és kívánatos társadalomfejlődés: a nemzetközi gazdasági érdekközösségbe való változatlan betagozódás, avagy a józan kiállás a nemzeti érdekek és sajátosságok mellett? Ma már közvetlenül is lecsapódik ez a dilemma: Magyarország az Európai Unió kötelékében maradva építheti társadalmát, vagy nemzeti kereteken belül találhatja meg boldogulását? Általánosabb szintre fogalmazva a kérdés az, hogy valójában mi az a nagyobb egység, amihez szervezzük vagy inkább akarnánk szervezni országon kívüli (és azon túlmenően nyilvánvalóan a belüli) kapcsolatainkat, életműködéseinket? Egyszerűen szólva: az Európai Unió végül is valójában micsoda: *érdek-, vagy értékközösség?* Azt hiszem, fölöttébb sokat kell még gondolkodnunk és alighanem vitatkoznunk annak érdekében, hogy kialakuljon valamilyen megnyugtató válasz, valamifajta minimális tartalom, amelyet a résztvevők (és érdekeltek) döntő többsége el tud fogadni. Az alábbiakban megpróbálok röviden bemutatni egy gondolatmenetet, nem a kizárólagosnak és véglegesnek szánt magyarázat igényével, csupán azzal a reménnyel, hogy a közös gondolkodásunk, eszmecserélésünk számára talán sikerül valamilyen megfontolandó adalékkal hozzájárulnom. Itt nyomban hadd előlegezzem meg felfogásom lényegét, ezúttal még csak néhány kérdés formájában. Miért is gondoljuk, hogy a két „pólust” (tehát az EU-t és Magyarországot) szembe állítsuk egymással? Nem inkább azon kellene fáradoznunk, hogy összehozzuk azokat valamilyen formában? Nem inkább arról van szó, hogy hazánk mint tagország, egyszerre bírhat relatív önállósággal és a nagyobb közösséghez való szerves csatlakozás lehetőségével és képességével? Az EU (mint egész) és Magyarország (mint rész) viszonyát nem értelmezhetjük-e úgy, hogy az Unió nyilvánvalóan gazdagszik hazánk létezésével, táplálkozik sajátlagos erőforrásaiból, különleges alkotásaiból, miközben ez a nagyobb közösség egyúttal ki is jelöli ennek az országnak a reális történelmi helyét, keretét és jelentőségét? Nem állíthatjuk-e, hogy valójában mindkét „fél” nyer az „ügyön”? És ha így van, nem elhibázott lépés-e az ellentétek, a konfliktusok mindenáron való és kizárólagos hangsúlyozása, illetőleg az azokba való belesüllyedés nyomán születendő letargia felvetése? S fordítva: nem az látszik-e járható útnak, ha mindkét résztvevő oldal a kölcsönös egymásra utalás szerves kimunkálásán fáradozik? A kérdések nyilvánvalóan tovább szaporíthatók, de a fentiek talán már sejtetik alapállásomat, amelyből, reményem szerint, valamifajta koncepcionális mondanivaló fog kikerekedni. De legalább sikerül felvetnem és megragadni egy olyan összefüggést, amely újragondolásra sarkallhatja az érdeklődőt, optimális esetben az európaiságról vallott nézetek átértékelését is elindíthatják.

(Az Európai Unió az európaiság része) Köztudott, az EU eredetileg (és még nem ilyen névvel) gazdasági érdekközösségként jött létre az 1950-es évtized elején (lásd: acél- és szénközösség, Franciaország és Németország együttműködése nyomán). S ahogy múltak

az évtizedek, úgy bővült és mélyült a gazdasági alapú integráció köteléke, szerkezeti formavilága, intenzitása, illetőleg változtak elnevezései. Végül elérkezünk a mai állapotokhoz, amikor is immár 28, pontosabban 27 tagállam integrációjáról beszélhetünk. És noha sokféle problémával (hogy másra ne utaljak, mint Nagy-Britannia kilépése) nézhet szembe az uniós közösség, mégis tudunk további bővítési akaratokról, szándékokról.

Anélkül, hogy a közel hetvenéves gazdasági folyamat fontosságát megkérdőjelezném, illetőleg hogy konkrét közgazdaságtani és gazdaságtörténeti fejtegetésbe akarnék és tudnék bocsátkozni, kiinduló pontként szeretném leszögezni: az Európai Unió önmagában nem csak egy meghatározott gazdasági integrációt, gazdasági alapú érdekközösséget jelent. Még csak egy meghatározott politikai tömörülésről és jogi rendszerről sincs szó. Továbbá nyilvánvalóan nem pusztán földrajzi, kontinentális egységet foglal magában. Noha maga a közösség mindegyik mozzanatot tartalmazza. Valójában azt kell látnunk és megértenünk, hogy az *Európai Unió olyan történeti képződmény,* amely legmélyebb tartamát tekintve, valóságos, konkrét, és ezért világosan meg is különböztethető *értékközösséget képvisel* – nem a *gazdasági alapú érdekkapcsolatok* helyett vagy ellen, hanem *mellett.* Az érték alapú megközelítés kapcsán eszünkbe juthat Eduard Spranger százéves gondolata, hogy tudniillik „az ember létezése alapvetően értékekre irányul”.[1] Igaz, mást is állíthatunk az emberi létezés alapirányultságára, azt viszont aligha tudnánk elvitatni, hogy – mind gondolatainkban, mind mindennapos törekvéseinkben – az értékek valamilyen iránytűkként szolgálnak bennünket. Nyilvánvaló, az Európai Unió által képviselt társadalmi értékek, a szükségszerűen jelentkező érdekek mellett – nyíltan, vagy közvetve, háttérként szervezi, részben meghatározza a tagországok mindennapi együttélését, illetőleg -működését. Ilyen alapon természetesen már egyáltalán nem mindegy, hogy konkrétan milyen értékek mentén működik maga a közösség.

Ha viszont értékekről beszélünk, az unióról való egész vizsgálódásunkban, a különféle folyamatok megítélésében a látókörünket mindenképpen ki kell terjesztenünk – a közgazdasági szemléleten túl – a történettudományi, a filozófiai, az etikai, a vallástörténeti, a szociológiai, a pszichológiai-szociálpszichológiai és pedagógiai jellegű megközelítések irányában. Pontosan ez utóbbi tudományos munkálatok, szellemi foglalatosságok tudják meggyőzően érzékeltetni, hogy az európai uniós ismeretünket, tudásunkat, megítélésünket szélesebb mederbe, általánosabb megközelítésbe, mélyebb szintű megalapozottságba célszerű és kívánatos helyeznünk. Azok nyomán már felismerhetjük, hogy *az unió értékközösség világát, végső soron, az európaiság adja, adhatja meg*. Az európaiság egy hosszú, legalább két és fél ezer éves történelmi folyamat kikristályosodott terméke, amelynek tényleges mozgató ereje, vezérlő elve, meghatározó értéklláncolata, amely – s ez már jól ismert – olyan konkrét építőkövekből tevődik össze, mint az antik görög demokrácia, a római jogrend, a zsidó-keresztény vallási hagyomány, a humanizmus, a racionalizmus, polgári öntudat és vállalkozói készség-képesség, a nemzeti önrendelkezés készségének és képességének a kialakulása. S ami egyáltalán nem mellékes körülmény (összefüggésben a gazdasági integráció szempontrendszerével), valójában Európa történelme hozza létre a világkereskedelmet, a világpiacot, a világtörténelemben való gondolkodásmódot. Amikor tehát mérlegre tesszük az Európai Uniót, ezen értékek megvalósítása vagy meg nem valósítása alapján kívánatos vizsgálódnunk. Másképpen fogalmazva, amikor az EU-ban zajló folyamatokat, problémákat akarjuk megítélni, állást foglalni, akkor a nyers, pőrére vetkőztetett érdekek figyelembevétele mellett célszerű arra is koncentrálni, hogy ez a közösség milyen arányban és hatásfokban, mennyire mélyen szolgálja, vagy nem tudja megjeleníteni a fenti értékeket.

Amikor tehát az Európai Uniót vizsgáljuk, nem elég közgazdász szemmel áttekinteni és vizsgálni a dolgokat, hanem fontolóra kell vennünk nagyobb mértékű és mélyebbre hatoló történelmi folyamatokat, a kultúrába beépülő szellemi áramlatokat, vallási hagyományokat, írott és íratlan törvényeket, magatartásmintákat, tudatos vagy kevésbé tudatos eszméket, olykor téveszméket, indulatokat. És nem utolsósorban a tudatosan vagy ösztönösen vállalt erényeket. Amelyek, összességükben éppen *az európaiság szerves „tartozékai", elidegeníthetetlen mozzanatai.* Vagyis, ha az Európai Unió és az európaiság viszonyát kívánjuk megvilágítani, megértetni, a közgazdaságtan mellett nagyon szükséges a történet-, a vallás-, a jogtudomány, a szociológia, a pszichológia, a szociológia, a pedagógia és a politológia bizonyos eredményeire kitekinteni. Mi több, még a különféle művészeti alkotások (kiváltképpen a szépirodalmi művek), az európaiság szempontjából történő hasznosításától sem zárkózhatunk el. Ugyanis a művészi tevékenység – mint ismert – fontos, mással nem pótolható adalékkal tud szolgálni. A művész mint a „lélek mérnöke", túl az esztétikai élményen, az emberi lélek olyan mély bugyraiba is le tud hatolni, ahová a tudományos kutató már képtelen eljutni.

Látható, oly sokféle, lényegében univerzális megközelítés, tényleges kihívás előtt állunk, amelyeknek reálisan megfelelni csakis kutatói közösségek képesek. Méghozzá hosszan tartó, szisztematikusan szervezett és mélyen megalapozott munkálatok egész sorával. Itt és most viszont meg kell elégednünk a jelen kutatás témakörének szűkítésével, továbbá terjedelmének jelentős csökkentésével. Az alábbiakban az európaiság értékvilágából csak három konkrét érték-megnyilvánulást tudok és akarok kiemelni, illetőleg némileg részletesebben próbálom majd taglalni. Ezek: *a keresztény vallás és hit,* azután az úgynevezett *tőke dinamikáját és diadalát* vázolnám röviden, végül *az individuum mélységes tiszteletének és méltóságának erényére* hívnám fel a figyelmet. Nyilván, nem arról van szó, hogy nem lenne jogos további értékeket felállítani, és azt sem gondolom, hogy az összes többi másik érték kevésbé tűnne fontosnak az általam bemutatandó három értéknél. Viszont bátorkodom állítani, hogy e három érték együttes megvalósítása nélkül nincs európaiság.

(A keresztény vallás és hit történelmi-társadalmi szerepe) A kereszténység lényegéről és történetéről ma már könyvtárnyi szakirodalom gyűlt össze. Itt csupán egyetlen, általános szempontot tudok szemügyre venni, amely közvetlenül kapcsolatba hozható a vizsgált témámmal. Mielőtt azonban kitérnék a kereszténység érték-mibenlétének kérdésére, hadd hozzak fel egy még általánosabb utalást a vallások történelmi szerepére. Van abban valami magával ragadó, magasztos érzés, lélek-erősítő fejlemény, hogy a vallások (itt elsősorban az öt világvallásra gondolok) évszázadok, mi több, évezredek óta mozgásban tartják emberek millióit, természetes mozzanataivá teszik (mondjam azt: varázsolják?!) életük folyását. Vagyis a vallás – tetszik, nem tetszik – a kultúra szerves alkotórészévé válik. Ahogyan Toynbee, a 20. századi neves angol történész és filozófus megerősíti, a civilizációk alapja vallási gyökerű, ezért a történelem legfontosabb jelensége.[2] Évszázadok múlnak, társadalmi formák jönnek-mennek, a technika és a tudomány szüntelenül fejlődik, azonban magát a vallást, főképpen mint vallási hagyományt és érzületet, megszüntetni képtelenség. A transzcendens iránti szükségleteket egyszerűen lehetetlenség kiölni az emberiség történetéből – tekinthetjük ezt alapigazságnak.

Ami a kereszténység érték-mibenlétének kérdését illeti, itt és most nem politikai, kiváltképp nem aktuálpolitikai szempontból venném szemügyre. Nem mennék bele például abba a dilemmába, hogy tudniillik a kereszténység fogalmát kiiktassuk-e, vagy sem az uniós alkotmány preambulumából. Ennél ugyanis nagyságrenddel többről és mélyebb történeti összefüggésről van szó.

Ha a kereszténységet nem világnézeti és ideológiai alapon nézzük (nyilvánvalóan fontos szempont, ám most ezt tegyük zárójelbe), hanem a történelemben betöltött szerepét tekintjük, akkor könnyű belátnunk, hogy kiemelt társadalmi jelentőségű képződményről van szó. A kereszténység, maradjunk most csupán az európai kontinensen megvalósuló terjedése, intézményesülése, szokásrendje és szertartás világa mellett (miképp épülnek azok be a mindennapok világába) – nos, mindez sajátos módon össze is hozza az Európában élő különböző népeket. Ez a vallás és mint egyház, *történetileg integratív szerepet tölt be az országok, a nemzetek életében.* Az olyan különböző népeket, mint például az itáliai, a spanyol, a német, a francia, az angol, az északeurópaiak, a szláv és magyar stb. bizonyos értelemben hasonlóvá is teszi egymással a közös vallási felfogás, egyházi intézmény, szertartás és az élő vallásgyakorlás. Bár a legkülönbözőbb embercsoportról, nációról, területről, anyanyelvről, hagyományról és megélhetőségi körülményről van szó, mégis sok dologban azonos, vagy legalábbis hasonló a mutató: ugyanazon egy Istenben hisznek, általában követik az egyház törvényeit, mindenütt latin nyelven zajlik a szertartás, nincs számottevőbb különbség a világi és az egyházi oktatás szerkezetében és tartalmában, azonos stílusban építik fel a templomokat (román, gótikus, reneszánsz kori, és a sor folytatható), ünnepeiket is hasonlóképpen tartják meg. Az ilyen képződmények és hatások nyomán Európában a népek között kialakul egyfajta együvé tartozás, a közös történések érzete, szelleme és tudata. A kereszténység történetének ilyen (és más) társadalmi mozzanatai elősegítik a népek közötti integratív erők kialakulását, majd megerősödését az egységesülés folyamatában. Ezért nyilvánvaló, *a kereszténység* – ebbeli vonatkozásaiban – *történelmileg progressziót, pozitív társadalmi szerepet tölt be,* amelyet botorság lenne tagadni, vagy akárcsak csökkenteni ebbeli jelentőségét.

A pozitív történelmi értékre hadd hozzak fel egy kézen fekvő magyar példát. Tekintsünk rá egy pillanatra Szent István történelmi jelentőségére! Az akkori magyarság számára elviekben három lehetséges út kínálkozott. 1. Maradjunk meg őseink pogány hitvilágánál, kezdetleges törzsi szövetségénél, vándorló életmódjánál. Lásd Koppány törekvését! Koppány és hívei úgy gondolták, a magyarság a Kárpát-medencében is élhet ugyanúgy, mint addig az őshazában és a hosszú vándorlások alatt. Ragaszkodni őseink világához, szokásrendjéhez, világlátásához – e felfogás és törekvés mögött tehát nagyon is reális erők álltak. István elvetette ezt az utat, komoly véráldozatot hozva, vállalva a testvérháború minden fájó terhét, nyűgét. Ha nem így dönt, a magyarság alighanem arra a sorsra jutott volna, mint a többi sztyeppei nép: azaz eltűnik a történelem süllyesztőjében (lásd például a szarmaták, a szkíták, a hunok stb. sorsát!). És ne felejtsük, a merseburgi és az augsburgi csatavesztés már erős figyelmeztetés volt a magyarság létmivoltára nézve. Tehát a változatlanság fenntartása végzetes következményekkel járhatott volna. 2. A magyarság sorsát kössük össze a bizánci császársággal, legyünk annak egyik szövetségese. A bizánci császárság abban az időszakban uralma teljében volt, lényegében világbirodalomként funkcionált. Ha a kalandozó és egyre gyöngülő magyarok Bizánc védőszárnya alá kerülnek, egyúttal garanciát is kapnak a magyarság létének több évszázados meghosszabbodására. Géza fejedelem már követeket is küld Bizáncba – jól mutatva, hogy ez a szövetségi út lehetősége „benne volt a levegőben". István – mint ismert – végül is nem Bizáncot választja, amit utólag igazol a történelem: Bizánc 1453-ban elesik, a világbirodalom szétesik, és a bukás alighanem a magyarságot is *teljesen* magával rántotta volna. Tudjuk, a török a későbbiekben jelentős borsot tör majd a magyarok orra alá, ám *teljesen* még sem tudta meghódítani Magyarországot. (Lásd: a három részre szakadás bekövetkezése) 3. A harmadik út: a magyarságot a fejlett és fejlődőképes

Nyugathoz csatlakoztassuk! Hozzuk létre az államot, annak minden intézményével, törvényi rendjével, továbbá vegyük fel a Nyugaton már honos kereszténységet. István e felismerésével és történelmi tettével végső soron Magyarországot beilleszti Európa fő sodrába, a civilizált európai államok sorába. És nem vitás, ez biztosítja a magyarság tartós, életképes fennmaradását. István történelmi érdemét, társadalomformáló művét aligha tudnánk elégszer hangsúlyozni, és csöppet sem csodálkozhatunk azon a tényen, hogy nincs valamirevaló település, ahol ne viselné nevét valamilyen szobor, utca, középület vagy intézmény.

Látható tehát, hogy a kereszténység befogadása és terjesztése Magyarország történelmében (is) fontos progresszív szerepet játszik, és ezt akkor is tudomásul kell vennünk, ha nem vagyunk keresztény hívők vagy ha érzékeljük a keresztény vallás és egyház különféle ellentmondásait, negatív társadalmi problémáit. Még általánosabb fogalmazásban: nem vitás, „Európát a nemesi kereszténység expanziója alapozta meg és tette szilárddá, a cselekvés […] helye immár a belső szférájában van. Az emberek nevelését a papok, az aszkéták, a misztikusok és az egyházi szervezők veszik át. […] a kereszténység jelenti a centrifugális erőt.”[3]

A kereszténység további pozitív szerepét az úgynevezett „befogadói vallás” jellegében találhatjuk meg. Elvileg minden embercsoport egyenrangú számára, ajtaja mindenki előtt nyitva áll, függetlenül bőrszínétől, nyelvétől, hazájától, családjától, foglalkozásától, szociális helyzetétől, kultúrájától. Csak vallja és kövesse az Istenben való hit és szeretet belső parancsát. A szeretet fontosságáról sokat és sokféleképp írtak már, itt most inkább a hit fogalmát és jelentőségét hangsúlyoznám – nem tagadva a szeretet kiemelt fontosságát az ember életében. (Filozófiai szempontból azt is állíthatjuk, hogy a szeretet nem más, mint az ember legalapvetőbb meghatározója, gondoljunk például Szent Ágoston vagy Pannenberg felfogására!) Mi a helyzet a hit dolgában, amely egyébiránt minden vallás általános tartozéka? Ismeretes a Bibliából Pál apostol definíciója: „A hit pedig a reménylett dolgoknak valósága, és a nem látott dolgokról való meggyőződés.”[4] Továbbgondolva a bibliai sorokat, azt szeretném állítani, hogy *a hit alapvetően egy olyan belső erő, amely feltétlen bizonyosságot ad a bizonyíthatatlanról.* S mint ilyen, össze nem hasonlítható semmi mással, bízvást reményt adó, leginkább életben tartó, csodálatos lelki jelenség, amely – ahogy mondani szokás – „hegyeket tud megmozgatni”, és amely nélkül lehet ugyan élni, csak nem érdemes. Hit nélkül élni – hát az borzasztóan egysíkú, száraz, unalmas, nem izgalmas és egyáltalán nem vonzó létezés. Lényegében mindegy is az, miben vagy kiben hiszünk, csak találjunk magunknak valamilyen konkrét dolgot, eszmét, vagy személyt, amelyet/akit hitünk tárgyaként állítunk fel. A hit mozgósít, lelkesít, vigasztal, segít feldolgozni nehézségeinket, kudarcainkat, és értelmet adhat életünknek. A keresztény vallás (és egyház) a hitre, jelesül az Istenben való föltétlen hitre buzdít. És ebbeli törekvése mód felett értékes, jótékony hatása sok-sok formában érezhető, rendkívül tiszteletre méltó fejlemény.

Azonban amilyen fontos látnunk és elismernünk a keresztény vallás és hit progreszszív történeti szerepét, olyan indokolt, ha szembesülünk korrektül e vallás (és egyház) történetének kevésbé magasztos tényeivel, zavarba ejtő problémáival. Anélkül, hogy konkrét elemzésbe fognék itt, csak utalok néhány, nagyon zavaros vagy ellentmondásos fejleményre, amelyet nem vagy legalábbis nehezen tudnak megmagyarázni. Tudjuk, hogy az úgynevezett keresztes háborúk meghirdetett, hivatalos, tényleges célja, törekvése mennyire elvált egymástól. Valójában az önző érdekek és a gazdagodási vágy hajtotta a toborzókat és a részvevőket. De az a tény, hogy a sok hadjárat között bátorkodtak, mégpedig az akkori pápa jóváhagyásával gyermekhadjáratot indítani, vagyis ártatlan

gyermekek tömegeit halálba küldeni, mindenképp lehántja a leplet a nyugati kereszténység, olykor előforduló álságos megnyilvánulásáról. A részvevő gyermekeknek már a fele sem bírta ki az út viszontagságait, a többi vagy odaveszett az ostromok során, vagy egyszerűen eladták rabszolgáknak. A felháborodást jogosnak tarthatjuk: szégyellni való arcátlanság, megbocsáthatatlan bűn volt ez!

Azután jól ismert tény a nyugati kereszténység újkori szétválásának története. A jezsuiták és a protestánsok közti konfliktusok sokak számára érthetetlennek tűnnek. Ám az végképp elfogadhatatlan, hogy a két irányzat egymásnak feszülése oda fajuljon, hogy nyilvános könyvégetés történjen. Mindkét vallási irányzat az általános szeretet-elven és erényen nyugszik, ám ezen az alapon semmi sem indokolja, hogy tűzre dobjuk a más(ik) szellemben írott könyveket. Nem erőszakra, gyűlöletre, uszításra bújtató művekről van szó, hanem arról, hogy másként, tehát a hivatalostól eltérő céllal is lehet látni-magyarázni a világ dolgait. A könyvégetés valójában a gondolatok kiirtását jelenti, és ez a háborúk mellett talán a legnagyobb, a leggyalázatosabb kísérlet az emberiség (emberiesség), a humánum ellen. Számomra különösen lesújtó, hogy a magyar történelem produkált ilyen eseményt: a híres sárospataki könyvtár állományából 5000 példány esett áldozatul az értelmetlen vallási acsarkodásnak (a 17. század utolsó harmadában történt): könyvégetésnek.

Végezetül még egy, ezúttal a hittel kapcsolatos problémát említenék. Fentebb már utaltam rá, mennyire fontos az ember életében a hit jelenléte. Az, hogy a keresztény vallás és egyház ezernyi módon szorgalmazza a hitélet működését, csak egyetérteni lehet. A hit az európai civilizációnak, az európaiságnak (is) – mint magam is vallom – fontos tartalmi jegye. Gond akkor van, ha a hit megnyilvánulását és szerepét vallási szempontból kizárólagossá próbáljuk tenni. A katolikus egyház részéről történnek olyan kinyilatkoztatások vagy burkolt kísérletek, mely szerint csak az Istenben való hit lehetséges, vagy legalábbis csupán a vallási hit lehet magasrendű jelenség. Azonban ez az értelmezés erősen vitatható. Ugyanis könnyen kialakulhat úgynevezett *evilági* hit is, mégpedig a mindennapi élet legkülönfélébb területein. Hadd hozzak itt fel két, magától adódó példát. Az egyik az állampolgári létre, a másik a hivatás gyakorlására vonatkozik. Szerencsére élnek közöttünk olyan állampolgárok, akik hisznek abban, hogy az emberiség végül is el tudja kerülni a harmadik világháború kitörését. Nem tudja ezt a hitét bizonyítani az a személy, aki ezt vallja, és egyáltalán nem biztos, hogy valóban kikerüli az emberi történelem az újabb világháború bekövetkeztét. De ettől függetlenül még hisz, az állampolgár még hihet ebben. Sőt: minél több ember hinne ebben, annál nagyobb valószínűsége lenne annak, hogy kikerüljük az esetleges világháborút. Egy ilyen hit jelentőségét semmiképp nem becsülhetjük le: valójában óriási erők lakoznak a hitben, amelyek, ha összegződnek, végtelenné fokozódhatnak, és olyan hatást tudnak kiváltani, amelyet az első pillanatra egyáltalán nem gondolunk és feltételezünk. A másik példában vegyünk egy igazi, „vérbő" pedagógusi személyiséget! A tanár munkájának hatásáról, hatékonyságáról nem kap közvetlen bizonyosságot (nem úgy, mint sok más foglalatosság, mesterség esetében): a gyermek, a diák szellemileg ott sem lehet a tanórán, máshol járhat az esze. S különben is a pedagógus bármilyen hatása csak utólag, sokkal később és közvetve derülhet ki. Ahogy oly szépen és telitalálattal írja egy helyütt Grecsó Krisztián: az igazi pedagógus az, akinek *élő életműve* van. Általánosságban mondhatjuk, a pedagógus közvetlen és biztos visszacsatolást munkájáról nem kap. Ám ettől függetlenül ő még nagyon is hihet abban, hogy oktató és nevelő tevékenységének van értelme, jelentősége, hatása.. A hit intenzív mozgásban tartja egész életét, erősíti felelősségtudatát, feldolgozhatóvá teszi kisebb-nagyobb kudarcélményeit.

Látható, mindkét példa evilági természetű, nincs köze az isteni hithez, ám – felfogásom szerint – éppen olyan magasrendű megnyilvánulást fejez ki, mint az Istennek tetsző felfogás és cselekedet.

Mérlegre téve a dolgokat, a negatív mozzanatok (melyek sorolása folytatható lenne) azonban nem homályosíthatják el azt az alapösszefüggést, hogy tudniillik a keresztény vallás, valamint hit fontos, mással nem pótolható értéket képvisel, melyet bátran vallhatunk-vállalhatunk, amikor az európaiság lényegéről gondolkodunk. Akkor is, ha vallásosak (ám nem csak keresztény hívők!) vagyunk, meg akkor is, ha ateistának tartjuk magunkat.

(A tőke dinamikája és diadala mint a történelem kitüntetett pontja) Aligha vitatható, az európaiság gazdasági alapú értéket is magában foglal. Ez alapvetően a tőke megszületésével, illetőleg természetével függ össze. Az újkori történelem legfontosabb fejleményéről kell itt szólnunk, amely nem más, mint a tőkés társadalom és gazdaság megszületése, majd világrendszerré válása. A kapitalizmusról ezernyi módon gondolkodhatunk és vizsgálódhatunk. Hogy ne vesszünk el a könyvtárnyi szakirodalomban, muszáj korlátozni nézőpontomat, és ezúttal csupán a legszükségesebb összefüggést tudom kiemelni.

Anélkül, hogy részletes gazdaságtani fejtegetésbe fognék, mindenképp fel és el kell ismerünk a tőkeműködés legáltalánosabb vonását. A szóban forgó összefüggést legmélyebbre hatolóan és máig érvényes tartalommal – ismereteim és meggyőződésem szerint – Marx tárta fel. Mielőtt a kedves Olvasó kijelentésem miatt felkapná a fejét és megrökönyödne, legalábbis meglepődne, nyomban leszögezem, egyáltalán nem valamilyen anakronisztikus ideológiai kövület visszaállításáról, nosztalgiájáról van itt szó, hanem korrekt és józan mérlegelésről. Tudom, Marx manapság nem divatos szerző, és joggal támadják különféle gondolatai miatt, nem ritkán koncepcionálisan is temetnék életművét. A Marxhoz való viszonyunk kialakítása érdekében iránymutatónak tartom P. K. Liessmann, osztrák kortárs filozófus álláspontját, mely szerint „Marxot nem olvasni ostobaság lenne. De úgy olvasni, mint eddig, még inkább az. […] A »létező« szocializmus csődje [végre – K. S.] lehetővé teszi, hogy Marxot a történelmi valóság tehertételétől megszabadítva, egyszerűen úgy olvassuk, ahogyan mindig is kellett volna: mint teoretikust, mint filozófust [tehát ne politikacsinálóként és ideológusként – K. S.] […] A kelet-európai forradalmak nemcsak az embereket, hanem magát Marxot is megszabadították a marxizmustól. Végre lehet Marxot úgy olvasni, mint ahogyan egy nem katolikus ember Aquinói Szent Tamást."[5]

Ha a tőkés termelés – témánk szempontjából történő – marxi vizsgálatának mondanivalóját össze kellene foglalni, méghozzá a lehető legrövidebb módon, akkor a következő, a köztudatban talán kevésbé ismert vagy kevésbé tudatosult gondolatot emelném ki: a tőke létrehozza a közvetlen, létfenntartáson felüli szükségleteket, a többletmunka általános szükségletté válik, mindemeközben (és itt a lényeg) „a tőke szigorú fegyelme révén, amelyen az egymást követő nemzedékek átmentek, az általános serénység az új nemzedék általános birtokává fejlődik, […] az egyén serénységének nincs határa, […] s találékony abban, hogy új tárgyakat létrehozzon a társadalmi szükséglet számára."[6]

Nyilvánvaló, a tőke nagy civilizációs hatása: a tőke állandó mozgásban tartja a termelőerők fejlődését, nem engedi, hogy berozsdásodjanak a termelési viszonyok, túlhajt minden nemzeti korláton és előítéleten, régi szükségleteken és életmódon, ledönt minden korlátot, amely gátolja a termelőerők fejlődését, létrehozza az általános iparkodást, a társadalmi vonatkozások és képességek általánosságát. Mindezek nyomán – ismételten hangsúlyozva – kialakul a világkereskedelem, a világpiac, és általánossá válik a világtörténelemben való gondolkodásmód. *Megszületik a dolgozó egyén precíz, fegyelmezett, szorgalmas és találékony, kreatív munkavégző készsége és képessége.*

Megszűnik a születés, a rend, az osztály, a foglalkozás, a műveltség, a nyelv és a nemzeti hovatartozás különbözősége. Abban az értelemben, hogy a felsoroltaktól függetlenül elvileg bárki előtt nyitva a kapu az érvényesülés előtt. A marxi gondolatok kapcsán van Szelényi Iván, kortárs szociológusnak egy igen izgalmas megjegyzése. Azt veti fel új könyvében, hogy „Ugyan Marx szándéka A tőke megírásakor az volt, hogy megalkossa a tudományos magyarázatot, miért kell a kapitalizmusnak megbuknia, de A tőke I. kötete inkább azt bizonyítja, miért nem fog a kapitalizmus soha megbukni."[7]

Nem mennék itt bele annak a kérdésnek a taglalásába, hogy megbukik-e valaha a tőkés társadalmi rend, ám abban bizonyos vagyok, hogy a tőke természetéből, tehát annak félelmetes dinamikájából és imponáló diadalából messze ható pozitív következmény, jelentőségében egyedülálló történelmi progresszió adódik. A tőkés termelés alapjaiban változtatta meg a gazdaság és az egész társadalom életét: mi több, a tőke uralma viszonyítási ponttá tette önmaga történelmét az egyetemes történelem számára. A tőke világa szempontjából az egész addigi történelem csak mint lokális történelem szintjén mutatkozhat meg. A kapitalista gazdasági és társadalmi rend(szer) világhegemóniára tesz szert. S máris megérkeztünk az európaiság egyik lényegi mozzanatához. „Európa kiterjesztette önmagát a világ minden tája felé. […] A kis Európa az egész világ urává lesz. […] Európainak lenni, Nyugat-Európainak lenni azt jelenti, mint a világ uraihoz tartozni, […] a kis Európa megáldja civilizációjával az egész világot."[8]

A marxi felfogást nem tekinthetjük puszta 19. századi filozófiai és gazdaságelméleti dokumentumnak. A tőke természetének általános leírásáról van szó, melynek tartalma a 20. században is érvényes volt. Jellemző például Oswald Spengler híres, A Nyugat alkonya című művének alábbi megállapítása: „Európa nyugati része képezi a szilárd pontot. […] A történelem valamennyi eseménye innen kapja valódi fényét, jelentőségüket – *perspektivikusan* – ennek alapján mérik."[9]

Európa tehát nem puszta kontinens, hanem kitágított, a társadalmak minden szegletét átjáró (átlényegített) világközpont, ahogyan Pagden írja a Spengler-mű megszületése után 80 évvel: „Európa nem egyszerűen kiterjedt a tengerentúlra, hanem e kiterjedéssel teremti meg önmagát, […] csak Európa rendelkezik azzal a »fausti erővel«, hogy saját képére formálja a világot "[10] Fontos azonban látnunk, hogy ez a „fausti erő" nem csupán a tőke által vezérelt gazdasági térhódítást foglalja magában (nyilván, a gazdasági érdek átszövi, méghozzá meghatározó súllyal az egész mozgást), hanem ennél többről, tartósabb és intenzívebb hatásról van szó. Jelesül: a gazdasági folyamatokon túl létrejön egy gyökerében új, a társadalom úgyszólván minden szféráját (a politikai kapcsolatoktól kezdve a kultúrán át egészen a mindennapok érzelmi-lelki állapotáig) átfogó világtörténés: az emberi együttélés és együttműködés új, tartalmában mindenképp magasrendű formája: az *európaiság*.

Ez az európaiság már *túl van* a tőke uralma és dinamikája által gerjesztett *gazdasági érdekeken,* és meghatározott *társadalmi értékeket* fejez ki. Az európaiság, ugyan nem kizárólagos jelleggel, legmélyebb tartalmát tekintve, értékrendet (is) képvisel. Azáltal, hogy a tőke hatásaként, a tőkés társadalom természetéből adódóan – újfent hangsúlyozva – a polgár megszabadul a korábbi történelmi korszakok megannyi (a születés, a nyelv, a vallás, a foglalkozás stb.) korlátjától, és létrejön egy új világlátás, a szabadság eszméje, elhivatottság, küldetéstudat, nemes alkotóerő, ahogyan Márai Sándor oly találóan összegez: napnyugati kultúra. Megszületik az európai polgár, akinek életét átjárja egy különleges tudat és érzés, hogy tudniillik ő elsősorban már nem is a birtokért, vagyonért és a puszta munkáért él, hanem „egy szerepért, a műveltség szerepéért. […] Az európai műveltség eszméje ez, a hivatásérzés, hogy küldetése van a világban, el kell hintenie a

népek lelkében az értelem és a hit törvényeit."[11] Majd kiemel egy sajátos erényt is: „A bírálat elsőrendűen európai szerep és feladat: Ázsia dolga a rajongás és a vakhit, *Európa dolga a bírálat és önismeret*."[12] (Kiemelés tőlem – K. S.)

Mint korábban utaltam már rá, manapság gyakran felmerül az a politikai dilemma, hogy az Európai Unió alapjában véve milyen tömörülés: *érdek- vagy értékközösség?* Anélkül, hogy eldönteni akarnám ezt a vitát, csak módszertani tanulságként jegyzem meg: miért látnánk egymás ellentétének a két „pólust"? Ha magából az európaiság lényegéből indulunk ki, nem természetes dolog-e és nyilvánvaló állítás-e a kettő szerves együttéléséről, egymást kölcsönösen erősítő viszonyáról beszélnünk? A tőke természetéből eredő gazdasági érdekek egyúttal nem szülnek-e új magasrendű általános értékeket? Magam azt feltételezem, hogy az Unió működése, leginkább pedig maga az európaiság egyaránt kifejezi az egyetemes árutermelésből, az ipar általános iparkodásából fakadó „nyers" érdekeket, gazdasági szükségszerűségeket, valamint a sokféle feudális kötöttségtől való felszabadulás élményét, társadalmi értékvilágát. Innen nézve jogos az a megítélés, hogy az európaiságnak létezik egy „hősies, alkotó korszaka", amely könnyen rabul ejtheti az embert. Ezzel kapcsolatban érdemes felfigyelnünk Konrád György, egyik, német nyelven publikált esszéjére: „mi tartja össze Európát? – kérdezi a szerző, majd így folytatja – habozás nélkül mondhatom, a szimbolikus kultúrája, […] amely évszázadokkal […] korábban keletkezett, mint Európa gazdasági és politikai egyesülése."[13] Tehát a gazdasági érdekeken túl beszélhetünk egyfajta összetartó erőről, értékrendről, kultúráról, amely nyilvánvalóan nem az Európai Unió szülötte, hanem a korábbi történelmi korszak (elsősorban a tőkés társadalom világrendszerré válása) produktuma. S innen nézve számomra már teljesen érthető az Unió előtt jóval korábban élő Kosztolányi Dezső költői rajongása: „Európa… / te régi, te rücskös, te szent, te magasztos, / lelkek nevelője."[14]

Csak néhány szempontot tudtam érinteni, de talán így is láthatjuk, az európaiság – végső soron gazdasági alapokon nyugvó – értékvilága magasrendű és nagyhatású társadalmi fejlemény. Ám ha korrektül nézzük a dolgot, itt – miként a keresztény vallás taglalásakor – is indokolt szembesülni negatív folyamatokkal, zavaró ellentmondásokkal. Csak utalni tudok néhány, általam manapság különösen szemet szúró diszfunkcióra.

Úgy tűnik, az európai együvé tartozás, az európai identitás tudata és érzete mégsem olyan magától értetődő, nem annyira szilárd, mint ahogyan korábban feltételeztük és vártuk. Mintha a fentiekben vázolt értékvilág veszítene magasztosságából! Fontosnak tartom jelezni Gyurgyák János figyelmeztetését, melyet ugyan az Európai Unió működésére tett, de tanulsága túlnő a hatáskörén, és érvényes lehet Európa egészére, magára az európaiság tartamára: „Az alapító nemzedéket még átitatta az *egységesülés* szelleme és vágya, utódaik azonban – mindmáig – már csak az *együttlét* mindennapi és praktikus problémáit szeretnék megoldani"[15] Kezdetben az egységesülés tudata és érzete, vitathatatlan, egyfajta lázba hozást, lendületet, mozgósító erőt kölcsönzött a folyamatoknak. Mára a szellemiség szemlátomást megfakult, és előtérbe kerültek a régi és új konfliktusok, amelyek túl hosszan és túl éles vitákat kiváltva lekötik a figyelmet és az energiákat.

Továbbá olyan szemléletbeli probléma is kialakult, amely komoly zavarokat okoz az Unió tagországainak viszonyában. Mégpedig a gazdagabb és fejlettebb nyugati régió, valamint a szegényebb és alulfejlett közép- és kelet-európai részek között. A megosztottság politikája és érzete mintha erőre kapott volna, s fordítva: az egységesülés akarata és képessége mintha meggyöngülni látszana! Ezzel kapcsolatban nagyon is elgondolkodtató a szlovén kutató, Aleš Debeljak józan, kritikus és önkritikus megállapítása, mely szerint: az Unió „a kommunista fedőt eldobó országokban ellenség helyett a *szegény rokont* kezdte látni, akinek érthetetlenül nagyok a kívánságai és *gyerekes az utánzási vágya*, […] a posztkommunista

eliteket nem a racionális meggondolás mozgatja, […] hanem inkább valamiféle totalizáló eszme, amely az Európai Uniót mint *az ígéret földjét* és minden feszültség feloldását mutatja be ”[16] (Kiemelés tőlem – K. S.) Leegyszerűsítve: mindkét „félnek”, tehát Nyugatnak és Keletnek egyaránt szükséges megküzdeni saját beidegződött attitűdjével, naiv felfogásával, kényelmes magatartásával. Az Európai Unió nyugati tagállamai az újonnan belépő keleti országokat ne szegény rokonnak tekintsék (ami borzasztó megalázó helyzet!). A közép- és kelet-európai államok pedig ne kövessenek délibábokat (ami csak a méltóságuk feladását mutatja!). Mindkét oldal felelős a viszony alakulásáért, de ha patikamérlegre tesszük a dolgot, azt hiszem, a nagyobb felelősség a fejlettebb Nyugatot illeti. Jól látja ezt az összefüggést a már idézett Márai Sándor (a ma már klasszikus feldolgozásnak tekintett könyvében, az Európa elrablásában): „ez a Nyugat – a kontinensről beszélek! – milyen jogon kényszerít engem arra, hogy fogyatékossági érzéseim legyenek? Sem szellemi, sem morális jogcím nincs többé erre. […] Hol az a szellemi vagy morális jogcím, amivel a Nyugat ma megkövetelheti tőlem, a keletitől, hogy hajbókoljak előtte?”[17] Az író ezeket a sorokat jóval az Európai Unió megalakulása előtt veti papírra, de úgy vélem, érvényét ma sem veszíti el. A felelősség megosztásával kapcsolatban hadd idézzem Konrád György szellemes hasonlatát. „A nagyban az a szép, hogy nagy, s a kicsiben a kicsiség. Ez általában így van, de a nagynak gyakrabban megy az agyára, hogy ő a nagy, mint a kicsinek a kicsisége.”[18]

Még egy negatív és talán a legsúlyosabb társadalmi ellentmondást említenék, amely már közvetlenül a gazdasági érdekekkel függ össze. Bármennyire imponáló a tőke több évszázados működése, a termelés hatékonyságának jól érzékelő növelése, a világkereskedelem és a világgazdaság kialakulása, a gazdasági s annak nyomán a társadalmi fejlődés *egyenlőtlenségét* nem sikerült megoldani. Sem nemzeti keretek között, sem egyetemes vonatkozásban a tőke nem hozta el a hőn áhított társadalmi egyenlőséget. Olvashatunk ezzel kapcsolatban a már idézett Debeljak-könyvben egy erős kritikai megállapítást, amely eddig, sajnos, visszhangtalan maradt. A szerző szerint az Unió nyugati vezetői, még inkább gazdasági szereplői azon fáradoznak, miként „lehetne megőrizni a korábbi egyenlőtlenséget a földrész nyugati és keleti része között, és ugyanakkor úgy tenni, mintha támogatnák az egyenjogúság elvének programját”.[19] Ha a társadalmi egyenlőséget (amely mint tudjuk, nem azt jelenti, hogy mindenben mindenki egyenlő!) fontos elvnek, értéknek tekintjük, akkor itt kénytelenek vagyunk belátni: a gazdasági érdek és a társadalmi érték, bizony nem mindig tud találkozni. Újabb példával élve, amikor Thomas Piketty megírja A tőke a 21. században című művét, akkor nagyon is jogos a szociológus Szelényi Iván reflektálása: „Piketty […] visszahozta […] a társadalomkutató szakmák közös témáját: az egyenlőtlenséget.”[20] Nem szándékozom bármiféle gazdasági elemzésbe fogni itt (mint jeleztem, nem is tudnék), csak felvetném, talán érdemes lenne elgondolkodnunk egyszer azon is: amikor valamilyen nyugati tőke, multinacionális vállalkozás befektetést hajt végre Kelet-Közép-Európában, a cég gazdasági érdeke, profitja biztosítja-e az ottani dolgozók méltányos munkabérét és méltó munkakörülményeit? Egy nyugati cég kelet-közép-európai működése a nemzetek közötti gazdasági egyenlőtlenséget csökkenti? Vagy fordítva: csak egy sajátos, modernkori gyarmatosítást próbál megvalósítani? Abban biztos vagyok, hogy ez a dilemma nagy kihívás elé állítja a politikát, a gazdaságot és a szaktudományokat egyaránt.

(Az individuum tisztelete és méltósága mint az európaiság legszebb vonása) A fentiekben már többször előbukkantak az erény, az erkölcs, a felelősség, a szorgalom stb. fogalmak – de külön nem foglalkoztam azokkal. Szerencsére, az európaiság tartalmaz

olyan mozzanatot, amely elsősorban nem a politika- és/vagy a gazdaságszférával áll kapcsolatban, hanem az erkölcs és a nevelés világával. S ily módon etikai és pedagógiai jellegű összefüggéseket is vizsgálnunk kell.

Az európai fejlődés, az európaiság – a vallási, politikai és gazdasági fejleményeken túl – nagyszerű „vívmánya": felértékelődik az egyes egyén, az individuum társadalmi szerepe. Úgy is fogalmazhatunk: megtörténik az individuum történelmi debütálása. Kialakul az individuum tömeges, addig még soha nem tapasztalt általános tisztelete és méltósága. Mit jelent ez valójában? Robert Musil, a 20. század talán legfilozofikusabb írója adja meg a legtömörebb választ: a civilizáció eme fokán „az egyén semmi más, mint önmaga elemi teljesítménye".[21] Az újkori európai civilizációban megjelenik az individuum mint a sokféle képességgel, készséggel megáldott, felelősséggel, erkölcsi tartással is bíró autonóm polgár. Előáll az individuum, aki önmagát, a saját életét választja és vállalja: aki hisz önmagában, saját erejében és jövőjében. „Istenből Deus absconditus lesz – hangsúlyozza Milan Kundera –, az emberből a mindenek köve."[22] Ebben a vonatkozásban az európaiság azt jelenti, hogy *az individuum azzá válik, amivé teszi, teremti önmagát.*

Számomra nyilvánvaló, az Európai Unió és az európaiság – újra hangsúlyozva – többet, mélyebb tartalmat, általánosabb értékvilágot is kifejez annál, mint amit egy gazdasági integráció és politikai egységesülés jelenthet. *Megfogalmazódik az individuum mint polgár önálló és szuverén világának gondolata, célkitűzése, és elindul az ez irányú mindennapos küzdelem.* A felismerés, illetőleg e történelmi jelentőségű eszmének a gyakorlati kimunkálása, szolidabb fogalmazással: kísérlete, aligha vitathatóan, már erkölcsi kiindulópontot és tartamot kölcsönöz magának az európaiság folyamatának. Olyan általános és mélyre hatoló értékek, erkölcsi elvek és erények kerülnek előtérbe, mint az egyén szabadsága, autonómiája, az önmaga létében és erejében való hit, a saját méltóságának igénye és kivívása, a másik ember tisztelete, a más embercsoportok, államok, nemzetek tolerálása. És nem utolsósorban a kritikai, valamint az önbírálati készség és képesség. Az összefüggést pontosan ragadja meg Konrád György: „Európa ott van, […] ahol a legfőbb érték a személyes emberi méltóság, […] ahol a gondolat és a kifejezési szabadság […] érvényesül, […] ahol a haza szeretete nem ellentétes az egész kontinensre kiterjedő érdeklődéssel, […] ahol az egyén szabadsága sérthetetlen, ahol az emberi személy méltósága az értékelés alfája és ómegája, […] ahol senki sem uralkodhat rajta, […] Európa az első, amely a leginkább tud bírálóan nézni magára."[23]

Magasztos érték fogalmazódik itt meg a szerző részéről, és noha alighanem nem mindenki tudná elfogadni a szerző azon állítását, hogy tudniillik az egyén méltóságának a védelme az európaiság *legfőbb* értéke, abban bizonyosak lehetünk, hogy az individuum tiszteletére, méltóságára alapozó értékvilág legalább olyan fontossággal és magasrendűséggel bír, mint amit a vallás működése, valamint amit a tőke dinamikája betölt Európa történetében. S ha ez így van (és miért vitatnánk ezt az állítást? Inkább megerősödünk igazságában, ha például olvassuk Barcsi Tamás könyvét[24]), már könnyen beláthatjuk, az európaiság kutatásában nemcsak a vallástörténet és -elmélet, a közgazdaságtan és a politológia, valamint a jogtudomány illetékes, hanem a filozófia, az etika és – számomra nagyon is érthető módon – a *pedagógia*.

Ez utóbbival, tehát a pedagógiával kapcsolatban lehetetlen észre nem vennünk azt a sajnálatos fejleményt, hogy az európaiság és a pedagógia összekapcsolhatóságának kérdése mindmáig nem kapott kellő hangsúlyt sem az Európa-kutatásban, az európaiság-vizsgálódásban, sem a gyakorló pedagógiában és a neveléstudományban. Az Európa- és európaiság-kutatók figyelméből mintha teljesen kiesett volna a nevelés szempontja! A pedagógia elméleti és gyakorlati munkatársai pedig mintha még föl sem ismerték volna, milyen komoly és felelős szerepük lenne az európaiságra való hathatósabb felkészülésben. Azt gondolom, az európaiság-témában érdekelt tudományok (elsősorban a

közgazdaságtan, a politológia, a jogtudomány, a szociálpszichológia, a szociológia) képviselői megszabadulhatnának az olykor érződő arisztokratikus beidegződéstől, amelyik lebecsüli, vagy legalábbis kisebbíti a pedagógia mint tudomány, valamint a gyakorló pedagógia jelentőségét. Illetőleg fordítva: maguk a pedagógiakutatók és gyakorló pedagógusok is szakíthatnának végre azzal a kényelmes felfogással, hogy az Európa- és az európaiság dolgában nincs különösebb feladatuk, mert azt már ellátja a történettudomány, a politológia, a közgazdaságtan stb.

Tudjuk és tapasztaljuk, az individuum tisztelete, méltósága, autonómiája nem magától jön létre, az ilyen értékre, erényre, annak gyakorlására tudatosan és szisztematikusan *nevelnünk* kell. A pedagógiának, ha nem is kizárólagos jelleggel, elsőrendű feladata és kihívása éppen az, hogy önállóan és koncentráltan képviselje az európaiságban rejlő, fenti három (és más) erényt, az értékek világát. Ebből az alapállásból már könnyen azonosulhatunk Patočka merésznek tűnő kijelentésével, miszerint az európaiság lényege, legáltalánosabban fogalmazva, nem más, mint a nevelés.[25] Más fogalmazással: az európaiság mint meghatározott erények foglalata képletesen és valóságosan is az ember(iség) nevelőjévé, bölcsőjévé válik.[26]

Hadd hozzak fel röviden két konkrét, egy pozitív és egy negatív példát a pedagógia – témánk szempontjából történő – lehetséges érvényesítésére. 1. Az 1991-es évtized végén a francia oktatáspolitika és pedagógiatudomány hívta fel figyelmünket arra a feladatra, hogy tisztázzuk az európaiság, valamint az oktatás és nevelés viszonyának kérdését. Ennek nyomán többen javasolták az úgynevezett „európai dimenzió" fogalmának bevezetését. Fő képviselője, Dominique Barthélemy, francia kutató és oktatáspolitikus, aki határozottan kijelenti: „Amikor Európáról beszélünk, valójában a civilizáció, az *értékek* szavaira kell gondolnunk. […] Az »európai dimenzió« kulcsfogalom, […] egy mód arra, hogy a tanár és diákjai gyakorolhassanak egy bonyolult feladatot: a kételkedést, a szerénységet és a toleranciát:"[27] (Kiemelés tőlem – K. S.) A szerző kezdeményezése némi fellángolást váltott ki, még a hazai szakmában is. Azzal a felismerésével pedig csak egyetérteni lehet, hogy az európaiság mibenlétét leginkább értékalapon vizsgálhatjuk, továbbá a konkrét, neveléssel kapcsolatos értékeket mindenképp szükséges és kívánatos beépíteni az oktatás és nevelés minden színterébe. Más kérdés, hogy a kezdeti lendület – sajnos – hamarosan alábbhagy, és lényegében – megítélésem szerint – mindmáig hiányzik az európaiság mint meghatározott értékrend problematikájának *önálló, közvetlen és szisztematikus* szintű közoktatási és felsőoktatási feldolgozása. 2. Anélkül, hogy külön vizsgálhatnám itt a mai hazai oktatáspolitika és pedagógiatudomány helyzetét (az egy másik önálló tanulmányként adódhatna), csak röviden utalnék két friss publikációra. Mindkettő azt valószínűsíti, hogy milyen komoly kihívások előtt áll oktatási és nevelési rendszerünk, illetőleg gyakorlatunk. Radó Péter, az iskola jövőjéről gondolkodva, arra hívja fel figyelmünket, hogy „az állampolgári nevelés nem szorítható be egy állampolgári ismeretek […] tantárgy gettójába, […] az autokratikus rendszerek elbutulnak, […] ha elbutul az állam, elbutul a közpolitikai diskurzus is."[28] A kemény kritika mintha csak folytatódna Szüdi János könyvében: a „mindent megoldó állam eszméje része a közgondolkodásnak. Miért gondolná ezt másképpen az egyszerű pedagógus, amikor hallgatóként nem tanulta […] a demokratikus jogállam lényegét, az alapvető emberi jogokat, az *európai értékrendet.*"[29] (Kiemelés tőlem – K. S.) Talán túlzás, és ezért vitatható az utóbbi két negatív megállapítás, viszont az is látható, akad még bőven tennivaló annak a kérdésnek a tisztázásában, hogy a jelenlegi iskolarendszer, közoktatási és felsőoktatási működés hogyan segíti elő, vagy éppenséggel hátráltatja az iskolai autonómia, a diák és hallgatói, valamint a pedagógusi önállóság gyakorlását? Egyáltalában miként valósulhat meg az oktatói és

nevelői munkálatokban az egyes egyén (diák, pedagógus) önálló gondolkodási készsége és képessége? Mert azt aligha tudnánk elvitatni, hogy az autonómiára való felkészítés, nevelés az egyén tiszteletének és méltóságának fontos, ha nem a legfontosabb feladata. S egyúttal – felfogásom szerint – legszebb, leginkább magával ragadó küldetése.

Térjünk még vissza az individuum tisztelete és méltósága *általános* (nem csupán a pedagógiát érintő) kérdéséhez! Pontosabban arra a dilemmára, hogy ez a pozitív európai érték egyúttal milyen negatív mozzanatokkal terhelt. Sokféle és egyaránt súlyos problémát lehetne taglalni ezzel kapcsolatban, ám két olyan kérdést muszáj kiemelnem, amely az európaiság értékvilágán is messze túlmutat: az egyik a világgazdasági, -politikai és ökológiai válság folyamatából, a másik a digitális társadalom kialakulásából eredő negatív hatásokra vonatkozik. Az előbbivel kapcsolatban mindenképp indokolt felfigyelnünk Szabó Tibor, a magyarországi alkalmazott filozófia jeles képviselőjének alábbi soraira: „Olyan veszélyek fenyegetik az emberiség létét a Földön, […] amelyek egyre intenzívebben figyelmeztetnek arra, hogy a véges bolygót nem lehet végtelen módon kihasználni, […] állandósult az instabilitás, […] a globális gazdasági és ökológiai világválság korában a kiszámíthatatlanság uralta (és uralja) a nemzetközi viszonyokat és egyúttal az emberek mindennapi életét is.”[30] Látható tehát, olyan súlyú világproblémával állunk szemben, amelynek következtében maga az instabilitás nem pusztán a korszakunk egyik jellemzője, hanem fő és mindent meghatározó, abszolút vonásává válik. Egy új korszakba lépünk be, tudniillik *az instabilitás korszakába*, ahol kemény és mind ádázabb harc folyik mindenért: az olajért, a vízért, a tisztább levegőért, az élhetőbb földért, a vallási hitért, a nyugati (és európai) értékek megtartásáért, vagy éppen a lerombolásáért. És nem vitás, ilyen politikai, gazdasági, környezeti (ráadásul a vírus-kiváltotta) körülmények között az *egyén helyzete és biztonságtudata* jól érzékelhető módon *megrendül*, az individuum különféle traumákba zuhanhat, nem ritkán egzisztenciális léte válik bizonytalanná. Témánkra vonatkoztatva: a mindennapi életben *mind kevésbé válik átélhetővé és átérezhetővé* az individuum tiszteletének, méltóságának szép elve, szívet-lelket üdvözítő erénye, magasztos és magasrendű értéke.

További új és markáns veszélyforrással nézhetünk szembe akkor is, amikor az úgynevezett digitális társadalom egyetemleges uralmát vizsgáljuk. A digitális eszközök és azok alkalmazása nyilvánvalóan egy sor újdonságot hoz az élet úgyszólván valamennyi területén, melyek jótékony hatása mindenki számára nap mint nap érződik, különösen a fiatalok körében. Azonban általános történelmi tapasztalat, hogy minden korszakos jelentőségű tudományos és technikai vívmány terjedése számos, előre nem látott konfliktusokat, ellentmondásokat is kivált, és a negatív következmények feldolgozása alaposan hátráltatja, olykor lehetetlenné is teszi az emberi alkalmazkodás normális és természetes kialakulását. Tapasztalhatunk különféle aggasztó folyamatokat. A digitalizált világ még a lélek állapotára is erőteljesen kihat, veti fel például a filozófus Almási Miklós, majd összefoglalja a legfontosabb problémát: a digitalizált világban a „másik mint személy eltűnőben van. A Facebook-on, twitteren tele vagyok followerekkel (követőkkel), vagyis számomra ismeretlen figurákkal, akik körülöttem vannak, de mivel nem személyek, nem tudnak tükröt tartani elém, nem tudnak beépülni az egyéniségembe. […] mennél több (követője) van (valakinek), annál kevésbé alakul egyénisége társadalmi egyénné. Kiesik a világból, és egy párhuzamos valóság polgára lesz. Az egyén társadalmisága megrendült. Nem tűnt el, persze, hogy nem, de gyengültek azok a szálak, melyek a Másik-tól az Én-hez vezetnek.”[31] A közösségi média, az okostelefonok és egyéb kütyük a követőkben nem individuumokat, hanem puszta adatokat látnak. *Szellemileg és érzelmileg lecsupaszított lényekkel s*zámolnak, akik mintha nem is *a tényleges valóságban, hanem egy párhuzamos – virtuális – világban, az online mindenhatóságában élnének.* S ha arra

gondolunk, hogy a digitalizált társadalom gépezete még az intimszférába is behatol, teret nyitva zavaros üzleti, szexuális vagy éppen erőszakos jellegű kívánalmaknak – akkor már fölösleges is bizonygatni, hogy – sajnálatosan – szemlátomást távolodunk az individuum tisztelete, méltósága és autonómiája értékétől.

(Egy hamis szembeállítás: Európa kontra nemzetek?) A fentiekben Európát mint az európaiság megnyilvánulását próbáltam értelmezni. Három markáns értéket emeltem ki, és noha mindhárom ellentmondásos folyamattal is jár, azt aligha tudnánk elvitatni, hogy történelmileg és összességében progresszív szerepet töltenek be az európai társadalmak életében. Itt nem indokolt belemenni olyan kérdésbe, hogy az európaiság működésében mennyi a pozitív érték és mennyi a negatív hatás. Mindenesetre az európaiságot – végső állításom szerint – nemcsak lehet, hanem szükséges és kívánatos is értékrendként megközelíteni, amely értékvilágból jogos (bár nem kizárólagos jelleggel) kiemelni a keresztény vallás és hit, a tőke dinamikája, valamint az individuum tisztelete és méltósága jelzésű értékek pozitív történelmi szerepét. És ha e három érték tartamát el tudjuk fogadni, akkor az alapján már érthető, miért nem szerencsés az Európa (európaiság) és a nemzet „pólusainak" ellentétként való felfogása. Számomra nyilvánvaló, a nemzet „tartományában" is működhetnek a fenti pozitív értékek, amelyek az európaiságot fejezik ki. Egyfelől a *nemzet világa nagyságrenddel kitágul, hatásfoka megsokszorozódik*. Másfelől pedig maga *az európaiság a nemzeti kultúrákból, sajátosságokból táplálkozik, és azok válnak az európai közösség megújuló forrásaivá*.

Bizonyára sokat fogunk még gondolkodni és vitatkozni az európaiság mibenlétéről. Magam úgy vélem, a továbblépés érdekében gondoljuk át, *szükségünk van-e változatlanul az eddigi európai pozitív értékekre, vagy keressünk helyettük gyökerében más és új iránytűt?* Ám akárhogy alakul is a közös gondolkodás, azt célszerű megfontolnunk, amit Ulrich Beck és Edgar Grande szerzőpáros ajánl nekünk. Szerintük sokáig az úgynevezett univerzalista (csakis Európa „egész"-ére tekintő) és a nacionalista (itt: csak a nemzeti szempontot valló) felfogás ellentétében éltünk. Azonban *a szembeállítás nem visz előre*. Meg kell tanulnunk az együttélés (együtt gondolkodás és együtt cselekvés) új történeti formáját, amelyet a szerzők a „kozmopolita Európának" neveztek el. (Természetesen nem az elnevezés a döntő, hanem a mögöttes tartalom!) „Amíg az univerzalizmus és a nacionalizmus […] a »vagy-vagy« elven nyugszik, addig a kozmopolitizmus az »is-is« elvet követi, […] amely az együttélést támogatja anélkül, hogy az egyediséget és a különbözőséget feláldozná a feltételezett hasonlóság oltárán, […] lehet valaki európai anélkül, hogy megszűnne németnek, töröknek, török-németnek lenni. […] Az Európa népei közötti gyűlölet és ellenségesség végső soron illúzió, és téved, aki azt hiszi, hogy az egymással hadakozó és egymást marcangoló nemzetek, etnikumok és vallások harciasságukkal eredményesen tudnak küzdeni *világuk,* a *világ* megújításán, […] egy társadalom kozmopolita-európai jellege abban áll, hogy senki nem írja elő kötelező érvénnyel, hogy mi a helyes és a jó, és senki nem szabja meg, hogyan éljen valaki mindaddig, amíg nincs embertársai kárára."[32] Világos beszéd. Jó lenne, ha ez a felfogás általános elfogadást nyerne a nemzeten belül, illetőleg a nemzetek egymás közti kapcsolatában egyaránt! Az így felfogott európaizáció, saját megjelölésemmel: európaiság – joggal feltételezhetjük – minden bizonnyal, már jobb jövőt és békét teremt az európaiaknak, mint amilyenre a nemzetek önmagukban képesek lennének.

Tapasztalhatjuk, az Európai Unió, az európaiság, valamint a tagországok, az egyes nemzetek közötti szerves viszony gyakorlati megvalósítása ma (is) sokféle feszültséggel, kínnal jár, melyek megoldása – könnyen beláthatjuk – nagyfokú felkészültséget,

differenciált szemléletmódot, végtelen türelmet, nem utolsósorban érzékeny kompromisszumkészséget tételez fel minden részvevőtől: az európai közösség intézményeitől (vezetőitől, képviselőitől) éppen úgy, mint a tagállamoktól. Ha ez a követelmény teljesül, akkor már nem tűnik eleve lehetetlen feladatnak és erőszakolt programnak sem, az Európa, az Unió, az európaiság, valamint a nemzetállamok közötti, kölcsönösen gazdagító viszony tartós megalapozása. Ha szabad egy szépirodalmi példával zárnom írásomat, szeretnék József Attila, talán nem mindenki által ismert állásfoglalására emlékeztetnem. A Viszem a földem című versében oly érzékletesen és pontosan írja le a Nyugathoz való viszonyát: „Magyar vagyok, de európai […] / Párizs, szeress, és én földemet hozom / és csókjaidat néki viszem el."[33] Ám egy pillanatra sem lehet kétségünk a költő magyarság-elkötelezettsége iránt. Ugyanis ő az, aki egyúttal azt is hangsúlyozza a Hazám című költeményében (és ez már fölöttébb ismert): „édes Hazám, fogadj szívedbe, / hadd legyek hűséges fiad!" S ő az, aki a nemzet fontosságáról értekezik, amelyben felismeri, *a nemzet valójában közös ihletet* foglal magában. Vagyis összekovácsoló szellemet, hitet, identitást adó mozgósító erőt. Tudjuk, a fenti gondolatok megszületése óta közel száz esztendő telt el, azonban a József Attila-i útmutatást és mondanivalót – azt hiszem – ma is bátran felvállalhatjuk.

Bizonyára sokat és hosszan kell még fáradoznunk a téma kapcsán szükségképpen felmerülő problémák konkrét megoldása érdekében. (Azonban ennek a küzdelemnek a részletes és mélyre hatoló taglalása, már egy másik tanulmány feladataként adódhatna, a fenti vizsgálódást elsősorban nem ez a cél mozgatta.) Viszont – hadd hangsúlyozzam ismételten és befejezésül – akárhogy alakul az európaisággal kapcsolatos helyzet a közeljövőben, a szükséges és kívánatos együttműködés, sokunk szerint, csak közös értékek alapján valósítható meg.

JEGYZETEK

1 Spranger, E. 1920: *Gedanken über die Lehrerbildung. Konzept für die Volksschullehrerbildung.* Hivatkozás: Zsinka, László 2012: Az európai paideia kultúrfilozófiai alapjai. Személy és történelem-kultúra és művelődés. *Műhelytanulmány*, Budapest, Corvinus Egyetem, 12. Megítélésem szerint Spranger, aki egyszerre volt filozófus, pszichológus és pedagógia-kutató, nem kapta még meg méltó helyét és jelentőségét a hazai köztudatban. S talán még a szakmában sincs azon a helyen, amelyet őt joggal megilletné.

2 Toynbee, A. J. 1987: *A Study of History. Oxford University 1934–1961.* Oxford University Press. A szerző 16 civilizációt vizsgál. A világvallásoknak, ahogyan ő nevezi: a „magasabb vallásoknak" (köztük a kereszténységnek), kiemelt szerepük van a történelemben. Toynbee-től részletek olvashatók magyarul is a *Válogatott tanulmányok* című kiadványban. Gondolat, Budapest, 1971.

3 Patočka, Jan 2001: *Európa és az Európa utáni kor.* Kalligram, Pozsony. 131. és 133. A szerző kétféle kereszténységet különböztet meg: az úgynevezett nemesi és a laikus formát.

4 Pál apostol A zsidókhoz írt levél. Biblia, Új Testamentum Könyvei 11. 239. Pál hit-meghatározását Dante is átveszi fő művében (Isteni Színjáték, Paradicsom, XXIV. 64–65.): „A hit a láthatatlan bizonyosság…"

5 Liessmann, Paul Konrad 1992: *Karl Marx, +1819 +1989. Man stirbt nur zweimal.* Sonderzahl, Wien, 8–9. Marxot egy tudományos poézis alkotójaként, ne pedig világmegváltó társadalomkritikusként olvassuk. Tanulmányozzuk úgy, mint más, klasszikus gondolkodót.

6 Marx, Karl 1972: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai.* Marx – Engels Művei, 46/i. k. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 219. és 132. Hasonló gondolatok fogalmazódnak meg A tőkekötetekben és a Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből című korai művében. Hadd jegyezzem itt meg, az elsőként és a harmadikként jelzett munkákat rendkívül későn, az 1970-es évek elején fordították le először magyarra, és ez a sajnálatos tény is hozzájárulhatott ahhoz a lapos, vulgáris Marx-képhez, amely sokáig uralta az úgynevezett „átkos" rendszer ideológiáját.

7 Szelényi, Iván 2019: *Tanulmányok az illiberális posztkommunista kapitalizmusról.* Corvina, Budapest, 219. Szelényi megjegyzi Thomas Piketty műve kapcsán (A tőke a 21. században), hogy Piketty „visszahozta […] a társadalomkutató szakmák közös témáját: az egyenlőtlenséget."

195. A társadalmi egyenlőtlenség problémáját magam is korunk egyik – ha nem a legalapvetőbb – kihívásának tartom.

8 Heller, Ágnes 1999: Európa, Európa. In: *Európai integráció – Európai filozófia.* (szerk. Csejtei Dezső, Laczkó Sándor) Pro Philosophia Szegedinsi Alapítvány, Szeged, 27. Egyébiránt a kötet számos más, a témával kapcsolatos értékes filozófiai tanulmányt tartalmaz, s mint ilyent, úttörő vállalkozásnak tekinthetjük.

9 Spengler, Oswald 1994: *A Nyugat alkonya.* Európa Könyvkiadó, Budapest I. k. 42. Figyeljünk fel továbbá Spengler kultúra-fogalmára! Szerinte az a népek „egységes történelemmel bíró egységes formanyelv hordozója." II. k. 54.

10 Pagden, Anthony (ed.) 2002: *The idea of Europe.* Introduction. Cambridge University Press. 11, 14. Igaz, ez a „fausti erő" egyfajta felsőbbrendűségi érzettel és tudattal is jár. Lásd: 49.

11 Márai, Sándor 2000: *Kassai őrjárat.* Helikon Kiadó, Budapest, 106. Az európai polgár oly dicső történelmi színrelépése ez.

12 Uő 121.

13 Konrád, György 2004: Europas Identitaat und die Dominanz Amerikas. *Osteuropa*, 54 Jahrgang, Heft 5–6, 21.

14 Kosztolányi, Dezső 1971: Európa. In: *Kosztolányi Dezső összegyűjtött versei*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, II. k. 60. az idézett vers így folytatódik: „a népek e földön / kitágul a szívem, beleférnek együtt."

15 Gyurgyák, János 2018: *Európa alkonya?* Osiris Kiadó, Budapest, 54.

16 Debeljak, Aleš 2006: *Európa – európaiak nélkül.* Napkút Kiadó, Budapest, 35. Továbbá felhívja a figyelmünket arra, hogy a különféle káros mentalitásokat nem tudják ellensúlyozni az Európa-uniós szimbólumok (közös pénz, zászló, útlevél, himnusz stb.).

17 Márai, Sándor 1999: *Európa elrablása.* Akadémiai–Helikon, Budapest, 85–86. Az író esszéisztikus könyvét az európaiság-téma alap irodalmának tartom.

18 Konrád, György 2004: Europas… i. m. 30.

19 Debeljak, Aleš 2006: i. m. 52. Ezt a gondolatát az egész könyv legfontosabb megállapításának vélem.

20 Szelényi, Iván 2019: i. m. 195.

21 Musil, Robert 2000: *Esszék.* Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 61. Musilra úgy tekintek, mint a legfilozofikusabb osztrák íróra. Lásd például (az Esszék-kötet mellett) A tulajdonságok nélküli ember című fő művét.

22 Kundera, Milan 1992: *A regény művészete.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 177. Vagy: tisztelet az egyén iránt… 2002.

23 Konrád, György 2004: *A közép tágulása.* Noran, Budapest, 274., 82–83., 384., 342. (a sorrend az idézeteket követi). Az egyén méltóságának védelme az európaiság legfőbb értéke. Lásd: 248. A könyv címe természetesen Közép-Európára vonatkozik.

24 Barcsi, Tamás 2013: *Az emberi méltóság filozófiája*. Typotex, Budapest, 399–401. Az individuum méltósága és tisztelete című téma alapirodalmának tekintem a szerző könyvét. És csak egyetérteni tudok vele, amikor azt hangsúlyozza, hogy milyen fontos szerepe van (lehet) a nevelésnek az alapérték tudatosításában.

25 Patočka, Jan 2003: Európa mint a filozófus útja. Idézve Mezei Balázstól. *Kalligram*, 12.

26 Poszler, György 1989: *Eszmék – Eszmények – Nosztalgiák.* Magvető Kiadó, Budapest, 24. és 54.

29 Barthélemy, Dominique 1999: Analysis of the concept of European Dimension. *European Education,* Vol. 31. No 1. Spring 65., 93.

28 Radó, Péter 2017: *Az iskola jövője.* Noran Libro, Budapest, 69., 159.

29 Dr. Szüdi, János 2019: *Csináljunk rossz iskolát!* Wesley János Kiadó, Budapest, 177. Sajnálatos, a pedagógusképzés anyaga (dokumentációja) sem tartalmazza különállóan az európai értékrendet.

30 Szabó, Tibor 2014: *Az instabilitás kora.* Belvedere Kiadó, Szeged, 217–218. A szerző kiterjedt nemzetközi szakirodalomra (filozófiai, szociológiai, politológiai, szociálpszichológiai és történészi tanulmányokra) támaszkodva jut markáns állításra: korunkat leginkább az instabilitás jellemzi. Ismereteim szerint ő vezeti be a magyar társadalomelméleti kutatásba ezt a fogalmat, amelyet azután számos szerző átvesz.

31 Almási, Miklós 2019: *Ami bennünk van. Lélek a digitális kor viharában.* Fekete Sas Kiadó, Budapest, 22–23. Más veszélyforrásokat is lát a szerző: 189.

32 Beck, Ulrich – Grande, Edgar 2007: *A kozmopolita Európa.* Szeged, Belvedere, 26., 54., 143–144. A „kozmopolita" jelzőtől talán néhányan idegenkedhetnek, ám az a döntő kérdés, hogy mit értünk a kifejezésen.

33 József, Attila 1971: Viszem a földem. In: *József Attila összes versei.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 165–166. A Hazám című versrészlet a 370. Továbbá lásd A nemzet közös ihlet. József, Attila 1995: A nemzet közös ihlet. *József Attila. Tanulmányok és cikkek. 1923–1930.* JATE 111: 166, 170. Az utóbbival kapcsolatban Lengyel, András 2003: Az „Ihlet és nemzet", József Attila nemzet-fogalmáról. *Új Forrás*, 5. sz.

SPALLER ENDRE

Európai dilemmák a KFI támogatáspolitika területén

(Bevezetés) Az európai nagy kutatástámogatási és innovációösztönzési programok egy érdekes ellentmondást hordoznak magukban. Miközben minden korábbi programot sikeresnek értékelnek, úgy tűnik a GDP-re gyakorolt hatás magas, aközben a stratégia alkotók folyamatosan megújítani, hatékonyabbá tenni szeretnék e programokat. Ennek az egyik eszköze a támogatások visszatérítendővé tétele. Ez azonban a probléma megkerülése. A fő kérdés az, hogy a támogatáspolitika miért nem elég hatékony ahhoz, megkérdőjelezhetetlen legyen a szerepe. Mindennek a fő okát a stratégiaalkotásban találom meg.

Az Európai Unió új hétéves költségvetési ciklusa 2021-ben veszi kezdetét. Ennek az egyik fejezete a kutatási, fejlesztési és innovációs költségvetés, amely ezúttal a Horizon Europe nevet kapta. Ez a kilencedik K+F programja az Európai Uniónak, nem csoda hát, hogy felhalmozódott egy csomó kérdés, ellentmondás is vele kapcsolatban.

Az innováció teljesen átrendezi és egyben stimulálja is a világgazdaságot (Romano–Trau, 2017). Egész szakmák szűnnek meg néhány év leforgása alatt. Mind az oktatási rendszer, mind a dolgozók nehezen képesek alkalmazkodni a megváltozott helyzethez, ezért mindezen folyamatok társadalmi hatása ma még felbecsülhetetlen. Napjainkban a megújuló erőforrások használata is speciális szakértelmet és intenzív innovációt kíván meg, ezért ily módon az oktatás szerepe is felértékelődik (Bozsik–Magda, 2018; Sokil et al., 2018; Lukács et al., 2020). Ha egy ország kimarad az innovációból, azzal a változások káros hatásai alól nem tudja kivonni magát, de az előnyeiből nem részesül. A piaci verseny egyre inkább eltolódik afelé, hogy elsőként kell egy termékkel megjelenni a piacon, és nem olcsó terméket kell gyártani. (Autor, 2017; Barkai, 2016; Berg et.al, 2015). Az egyes fejlesztési versenyek győztesei jellemzően az egész piacot letarolják mások elől.

Az országok egyre többet költenek K+F-re (Filep et al., 2010; Hao et al., 2020), és ezt a trendet követi az Európai Unió is. A számos eszköz közül, amelyekkel az országok segítik a K+F teljesítmény növekedését, kétségtelenül a támogatáspolitika a legerősebb. Ezek a nagy támogatási és ösztönzési programok egy érdekes ellentmondást hordoznak magukban. Miközben minden korábbi programot sikeresnek értékelnek, úgy tűnik a GDP-re gyakorolt hatás magas, aközben a stratégia alkotók folyamatosan megújítani, hatékonyabbá tenni szeretnék e programokat. Ennek az egyik eszköze a támogatások visszatérítendővé tétele. Ez azonban nyilvánvalóan a probléma megkerülése, hiszen a fő kérdés az, hogy a támogatáspolitika miért nem elég hatékony ahhoz, megkérdőjelezhetetlen legyen a szerepe. Mindennek a fő okát a stratégiaalkotásban találhatjuk meg.

Magyarország minden kritika ellenére jelentős kutatás-fejlesztési és innovációs potenciállal rendelkezik, ami az Európai Bizottság jelentése (2018) szerint is a növekedés irányába ható szerkezeti váltást eredményezhet a nemzetgazdaságban. Számottevő, előremutató intézkedések történt az ország tudományos és innovációs rendszerének és teljesítményének megerősítése kapcsán. Magyarország számára tehát kiváló lehetőség kínálkozik arra, hogy építsen az átalakuló nemzeti és európai K+F+I ösztönzési rendszerek adta lehetőségekre.

(A jelenlegi helyzet) A Horizon Europe egyik megalapozó dokumentumaként létrejött Lamy riport (EC 2017/2) szerint sokat költünk KFI-re, de nem tudjuk jól piacosítani az előállt termékeket. A világ lakosságának az EU-ban lakó 7%-a írja a tudományos publikációk 30%-át. Az Egyesült Államoknál jobban áll az EU a tudományos publikációk számát, a magas idézettségű publikációk számát, a kutatók számát tekintve.

Mégis, az EU államai növekedési deficitben vannak a világ más részeihez képest. Ennek a lassabb növekedésnek az egyik legfőbb oka az innovációs deficit. A tanulmány megállapítása szerint fele annyit költünk vállalati KFI-re, mint Dél-Korea, és ötöd annyi üzleti tőke áll rendelkezésre, mint az Egyesült Államokban. Ennek megfelelően a gyorsan növekvő start-upok száma is csak ötöde annak, ami az Egyesült Államokban található. A dél-koreai tapasztalatok különösen figyelemre méltók, amelyeknek egyes elemei (pl. a válságok kezelése, a fejlesztési politikai koordinációja) tanulsággal szolgálhat a magyar KFI, illetve gazdaságfejlesztési politika számára (Neszmélyi, 2019).

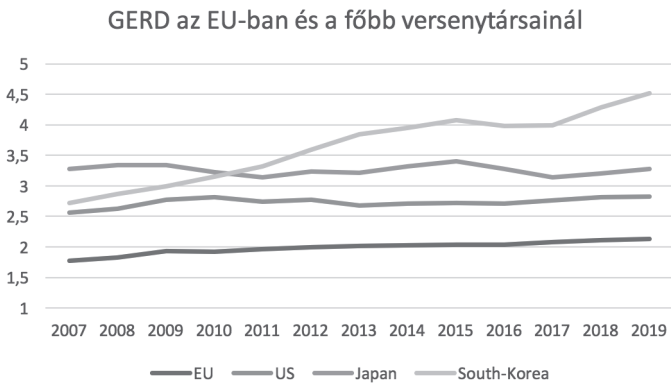

1. ábra: GERD az EU-ban és főbb versenytársainál; forrás Eurostat

Az 1. ábrán látható, hogy az EU az elmúlt másfél évben jelentősen le volt maradva a teljes hazai KFI költés GDP-hez viszonyított arányában (GERD) a főbb versenytársaitól, és alig látszik felzárkózási trend. Ennek a kiadásnak is kiegyensúlyozatlan a szerkezete: átlagon felül költünk alapkutatásra és átlag alatt vállalati KFI-re.

Összességében elmondható, hogy bár a versenytársaihoz képest az EU kevesebbet költ KFI-re, a tudományos eredmények szempontjából állja a versenyt, a piacosítás terén azonban hiányoznak a sikerhez szükséges mechanizmusok.

(Mi a KFI-támogatások célja?) A politikusok és szakmai döntéshozók a KFI költésektől GDP-növekedést várnak, mint azt a fent idézett tanulmány is mutatja. De vajon lehetséges ez? N. Shibata et al. (2008, p. 758) foglalta össze, hogy a kutatások igazolják-e a KFI költések GDP-növelő hatását, és ő maga ezt elfogadja. A kutatása ugyanakkor nem tér ki arra, hogy milyen feltételekkel adott KFI költéseknek van GDP-növelő hatása, és melyeknek nem. Sokolov et al. (2016) az EU-tagállamok körében mutatta be, hogy 1% GDP-n belül KFI kiadás (GERD) növekedés nagyjából 2,2% GDP-növekedést eredményez. Egy másik kutatás az USA egészségügyi kutatásokat finanszírozó hivatala (NIH)

vonatkozásában mutatta ki, hogy 1 $ befektetés 2,21 $-t hoz létre 12 hónapon belül. (Macilwain, 2010) Látható tehát, hogy számos, nagyon eltérő környezetben végzett kutatás is azt igazolja, hogy a KFI-támogatásoknak van GDP-növelő hatása.

Egy fontos dolog azonban hiányzik ezekből a kutatásokból. Ezek nem azt mérik, hogy a haszon a KFI-támogatások haszonélvezőinél keletkeznek-e. Azt sem mérik, hogy egy konkrét támogatási konstrukció hatására nő-e a GDP. Azért nem azt mérik, mert a támogatási döntéstől számított 5-7 év is eltelhet, mire a vállalati adóbevallásokból is látszik, hogy nőni kezdett egy cég. Így viszont a kedvező összkép ellenére megmarad az egyes támogatási formák iránti bizalmatlanság.

A KFI policy-kat nem kötik közvetlenül a GDP-növekedéssel kapcsolatos elvárásokhoz, annak ellenére, hogy ez indokolható lenne, és lássuk be, ezeknek a várakozásoknak kell megfeleljenek. A KFI policy-kat a piaci tökéletlenségekkel, a közvetlenül nem piacosítható, tovagyűrűző hatásokkal és a negatív externáliák jelenlétével indokolják. (EC 2017/2, p. 28) Az OECD (2016) szerint a cégek a lehetőségeiknél kevesebben fektetnek KFI-be, tekintettel a technológiai bizonytalanságra, a bizonytalanul hosszú időre, amíg termőre fordul a befektetésük, és arra a lehetőségre, hogy a versenytársak megszerzik az általuk felhalmozott tudást. Vanino (2019) arra mutat rá, hogy a KFI költések indokaként megjelenik az is, hogy ezeknek hatása van a tudás- és értékteremtésre.

Nem nagyon lehet azonban olyan kutatót vagy olyan policy dokumentumot találni, ahol közvetlenül összekapcsolnák a KFI költéseket és a gazdasági növekedéssel szembeni elvárásokat. Ezeket nem könnyű adatgyűjtés oldalon sem összekötni, de nem is lehetetlen.

A gazdasági növekedéssel kapcsolatos elvárásokat azért is egyre nehezebb a közvetlen költésekhez kötni, mert egyre erősödik egy régi-új kormányzati szándék a világ különböző országaiban. Ez a 70-es években kikopott intervencionalista iparpolitika mintájára azt vallja, hogy egy ország gazdasági stabilitásához az országnak rendelkeznie kell bizonyos piaci kapacitásokkal. (OECD, 2016) A mesterséges intelligencia programok, a szuperszámítógépek építése, számos új technológiába való befektetés sokkal inkább kultúrateremtőként értelmezhető, semmint egy konkrét piaci igényre való reflektálásként. Ezeket sokszor a valamiből való kimaradás félelme vezérli, mint valamilyen piaci lehetőség felismerése. Ennek érdekében olyan támogatásokat nyújtanak az országok, amelyek esetében az adott támogatásra nem vonatkozik a GDP-növekedésre gyakorolt hatás iránti elvárás, de a KFI költések összesítésekor ez az elvárás mégsem csökken.

(Hogyan érhetjük el a GDP-növekedést, mint célt?) Romer azt hangsúlyozta, hogy csak az embereknek vannak új ötleteik. Azaz minél többen foglalkoznak K+F-fel (minél több a kutatóhely, kutatási infrastruktúra, nemzetközi út stb.), annál több jó ötlet, tudományos eredmény születik. Jones (1995, p. 761) szerint azonban az extenzív növekedésnek határai vannak, azaz egy idő után hiába kutatnak egyre többen, több jó vagy kiemelkedő tudós aligha lesz tőle. Ugyanez igaz a vállalatokra is. Ha megduplázzuk a támogatásokat, nem biztos, hogy kétszer annyi jó projektet tudunk támogatni. Gondoljunk csak arra a vitára, hogy a GDP hány százalékát kéne K+F-re költeni. Izrael és Dél-Korea 4% körül költ, az EU esetében ez 2,06% volt 2017-ben. Ha az EU-ban megduplázná nk a támogatásokat, akkor arányaiban tudna-e annyi profitot hozni, amennyit a saját költései hoznak a két említett országnak? Rövid távon aligha. Ebben az értelemben, a támogatási programok nem felskálázhatók, habár sokszor látjuk, hogy a kormányok szeretnek így gondolni a K+F támogatásokra.

Fontos tehát leszögeznünk, hogy több forrás KFI-re való költése nem jelent feltétlenül megoldást, csak ha az egy olyan mechanizmus, ami a mennyiséget minőséggé fordítja. Azaz segíti a gazdasági növekedés céljait az adott, támogatott vállalkozásoknál elérni, ráadásul mérhető, hitelesen kimutatható módon.

Erre az egyik legegyszerűbb módszer az, hogyha a támogatásokat visszatérítendővé tesszük. Ebben az esetben bizonyosnak tűnik, hogy hol keletkezett haszon és hol nem: aki vissza tudja fizetni, azt sikeresként, aki nem tudja visszafizetni, azt sikertelenként lehet elkönyvelni. Az ESIF (Európai Strukturális és Befektetési Alap) alapdokumentuma szerint ez ma az egyik legnagyobb dilemma a policy-alkotók asztalán.

Az elmúlt öt év nagy GDP-növekedésű időszakában is nőni tudott a KFI költések aránya, ami a rendelkezésre álló források gyors növekedésére vall. Ezt úgy lehetett elérni, hogy a támogatások mennyisége is nőtt, ami nemcsak lehetőséget teremtett a korábbinál szélesebb körű támogatásokra, de kihelyezési kényszert is szült a támogató intézményeknél.

A támogatások nagyarányú növekedése, illetve az EU hétéves költségvetési ciklusának (MFF) váltása felerősítette azt az évek óta jelenlévő kérdést, ami a támogatások hasznosságával, hatékonyságával foglalkozik.

A hatékonyság körüli vitákat hat pontban lehet összefoglalni.

- tudástermelés vs. pénztermelés
- a hatékonyság hétköznapi megközelítése, azaz mit oldott meg a KFI, milyen termékeket állítottak elő
- a KFI támogatások egyéb szempontjai, a tovagyűrűző hatás
- a hatékonyság vizsgálatának időtávja vs. a döntéshozói mandátumok időtávja
- ehhez képest a KFI támogatások közgazdasági összehasonlítása az egyes államokban nehezen kutatható
- egy még hosszabb időtávon pedig kultúraépítésről beszélünk, ami még nehezebben mérhető.

A KFI pályázatoknál mindig felmerül a kérdés, hogy mit is támogat a szakpolitika valójában: azt, hogy tudás jöjjön létre, vagy azt, hogy gyorsan növekvő, a világ élvonalába tartozó vállalkozások jöjjenek létre? A legtöbben persze azt valószínűsítik, hogy ha tudás jön létre, akkor abból létrejön egy olyan vállalat, ami azt hasznosítani is képes. A kettő között azonban nincs állandó kapcsolat, és ez okozza a hatékonyság körüli viták jelentős részét.

Elkerülhetetlen, hogy a hatékonyságról szóló közpolitikai vitákba beszivárogjanak a nagyon leegyszerűsített, sommás, inkább publicisztikai és nem szakpolitikai mélységű megközelítések. Ezeket ráadásul nem is érdemes kizárni a vitákból, hiszen ezek olykor fontos dolgokra világítanak rá, csak a szakpolitikaitól eltérő nyelvezettel. Ezek a viták arról szólnak, hogy a rengeteg KFI támogatás eredményeként fel tudunk-e mutatni olyan találmányokat, szolgáltatásokat, amelyek elterjedtek a világon. Ezekkel Európa kevés kivételtől eltekintve hadilábon áll. Az újdonságok inkább az USA-ból, Dél-Koreából és egyre inkább Kínából jönnek. Különösen igaz ez, a felhasználók által leginkább érzékelt elektronikai és szoftver iparra.

A látható eredmény iránti vágy rámutat egy újabb dilemmára. A KFI hatékonyságát ma sokféleképpen mérik. Mérik azt, hogy a pályázók között a támogatott és a nem támogatott cégek eredményei hogyan alakultak. Mérik azt, hogy közvetlenül a támogatási határon lévő cégek – azaz épp a támogatási határ fölött és épp a támogatási határ alatt lévő cégek – eredményei hogyan alakulnak. Mérik, hogy egy adott konstrukcióban vagy támogatási formában részesült cégek összessége hogyan teljesít a teljes iparághoz, vagy nemzetgazdasághoz képest. Mennyivel több profitra vagy növekedésre tesz szert. Mérik,

hogy egy forint támogatásnak mekkora a GDP-re gyakorolt hatása. Ezek mind érdekes számok. Amikor azonban a szakpolitikai döntéshozók, politikusok véleményt mondanak a KFI rendszerről, akkor a fent említett érzés sokkal meghatározóbb, mint az imént említett számok. Azaz a valódi döntéshozói elvárás nincs megfelelően operacionalizálva.

Az operacionalizálás ellen hat, hogy ez már egy politikai erőtér, azaz a cél el nem érése esetén könnyű egy másik szereplőnek kitenni az asztalra, hogy a sok pénz elköltése hatékonytalan volt. Operacionalizálás híján viszont az adott programhoz rendelt indikátorok elérése jelenti a program sikeres lezárását. Valószínűleg, ha a magasszintű döntéshozók véleményt mondhatnának az indikátorokról, elégedetlenek lennének vele. Ámde ezek már egy sokkal technikaibb szinten vannak meghatározva, figyelembe véve, hogy a túl magasra állított indikátorszám elveszi a pályázók kedvét a pályázástól, és számos amúgy hasznos pályázatot dönt romba. Azaz, a KFI kockázatos, ezért alacsony küszöbű kell legyen a belépés. De ha alacsony küszöbű a belépés, akkor mi garantálja azt, hogy legalább néhányan magasabbra jussanak a küszöb átlépésénél?

A támogatáspolitika a gazdasági szempontok mellett mindig számon tart egyéb közpolitikai szempontokat is. Ezek között a nemi esélyegyenlőség, a zöld és fenntartható környezet mellett számos mindenki által jól ismert szempont van. A cél ebben az esetben egy jobb társadalom építése. Ennek van költsége, és a döntéshozók ezt hajlandók meg is fizetni. A probléma akkor keletkezik, amikor a támogatási célok keverednek. Azaz egy jobb társadalom építése fontos cél, fontos megfelelő költségeket áldozni rá. A kutatás-fejlesztés szintén egy fontos cél. Azonban, ha a kutatás-fejlesztési eredmények között mérjük az előbbit is, akkor téves eredményt kapunk. E hatást ugyanakkor nem tudjuk kiszűrni, hiszen ezek jellemzően olyan feltételek, aminek minden pályázó meg kell feleljen az adott konstrukcióban.

E közpolitikai feltételeknek eredménytorzító hatása van. A közpolitika alkotók válasza erre az, hogy ha egy nagyobb egységet nézünk, ha a hasznot nemcsak forintban és GDP-hez való hozzájárulásban mérjük, akkor igenis van hasznuk ezeknek a szempontoknak. Azaz, a KFI tevékenységnek van egy tovagyűrűző (spillover) hatása. Olyan hatása, ami máshol, máshogy mérve jelenik csak meg, nem közvetlenül a vállalat könyveiben. Maga a tudás termelése is ilyen. A tudás, egy mérhetetlen jószág, ami azonban sok cég sikeréhez járulhat hozzá. Egy kutató a kutatás végeztével, egy menedzser akár a projekt közben is kiléphet a cégtől, és minden titoktartás ellenére is használhatja az adott pályázatból kifejlesztett tudást, legfeljebb nem olyan közvetlenül felfedezhetően, mint az eredeti helyen. Ugyanakkor ez a tudás az eredeti statisztikákban már nem fog szerepelni.

Ez az érvelés egy irányba mutat az akadémiai szektor „függetlenségi harcával", amelyet azért vív, hogy minél kevesebb kötöttséggel végezze a munkáját és minél több intézményi jellegű támogatásban részesüljön. Ebben a koordináta rendszerben a pályázati úton elosztott KFI támogatások inkább adminisztratív akadályként, mint előnyként jelennek meg. Még a sikeresen pályázóknak sem áll érdekében a fenntartása, hiszen ők joggal mondhatják, ha valaki, hát ők megkaphatnák a támogatást alanyi jogon. A KFI intézményeket az állam úgyis fenntartja, tehát egy bizonyos méretű támogatást valahogy el kell juttatni hozzájuk, pályázati úton, vagy máshogyan. Ugyanez igaz az egyetemek KFI tevékenységének a támogatására.

Arra, hogy miért is kell az akadémiai szektort fenntartani, nagyon hasonló válaszok születnek, mint a vállalati támogatásokba épített egyéb közpolitikai célok indoklására: a tovagyűrűző hatás. Romer (1990) a tovagyűrűző hatások miatt látta érdemesnek beemelni a tudást a közgazdasági elemzésekbe. Macilwain (2010) szerint a kutatások hasznának háromnegyede a tovagyűrűző hatásokban van, amelyeket teljeskörűen semmiképpen sem, de megközelítőleg is nehéz mérni. Ugyanez az érvelés szolgál a vállalati kutatási eredmények mérésének relativizálására (Khan et al., 2020). Fontos-e egyáltalán,

hogy a támogatottnál mekkora haszon keletkezett? A fenti érvelésből az következik, hogy legfeljebb részben, hiszen a tovagyűrűző hatásokban sokkal több előny rejlik, akkor is, ha az mérhetetlen. A tovagyűrűző hatásnak széleskörű irodalma van, van is benne igazság, a K+F tevékenység esetében nagyrészt meg is állja a helyét. A vállalati innováció esetében viszont félre viszi a figyelmet attól, amit a magas rangú szakpolitikusok várnak a támogatáspolitikai rendszertől. Még akkor is, ha a tovagyűrűző hatás a vállalati KFI-k esetén is a létezésük egyik indoka (EC 2017/2). A piaci viszonyokba beavatkozni olyan módon, hogy a győztesek egy csoportját megváltoztatjuk, csak indokolt esetben lehet. Ilyen indokolt eseteket jelentenek a piaci kudarc, a pozitív tovagyűrűző hatás és a negatív externália jelenségei. Önmagában a gazdaságélénkítés nem tartozik ide.

A hatékonyság körüli viták központjában mindig szerepet játszik az időtáv is. Azaz, ha ma forrást biztosít egy miniszter vállalati KFI-re, mikor lesz mérhető az eredmény. A szomorú válasz erre mindig az, hogy az aktuális négyéves ciklusában már nem. Nagyjából a költségvetési forrás biztosításától a vállalatok szerződéskötéséig legalább egy év telik el, a támogatott projektek általában kétévesek, és ezt követően kezdődik el az eredmények értékesítése, hasznosítása. A legtöbb szakpolitikai döntéshozó az elődök döntéseinek hatásával tud büszkélkedni.

A hatékonyság mérésének jó eszköze lenne, ha lennének nemzetközileg elfogadott, egyértelmű mutatói a KFI hatékonyságának, aminek a növekedését, csökkenését egy-egy program kapcsán követni lehetne. Ilyen azonban nincs. Nehéz megbízható adatokat szerezni arról, hogy egy vállalati támogatás pontosan hogyan jelenik meg a több évvel később készített beszámolóban, illetve hogyan lehet ezt a hatást számszerűsíteni, automatikusan gyűjteni, és országok között összehasonlítani.

Az országok közötti összehasonlítás egyszerű feladatnak tűnik. A fentebb említett módszerekkel be lehet mutatni, hogy egy euró támogatás mennyi hasznot hoz a gazdaságnak. Ezt meg is lehet tenni, azonban nagyon különböző eredményeket fogunk kapni, ugyanis nincsenek tipikus támogatási konstrukciók. Azaz egy vállalati kutatásnál nem összehasonlíthatóak az időtávok, a támogatottak köre, a támogatott tevékenység, a támogatás nagysága és intenzitása. Mindezek országonként változnak, de még abban is nagy szórás van, hogy egy konstrukciót mennyi idő alatt írnak ki, és a kiírástól mennyi idő telik el a támogatási szerződés megkötéséig. [OECD, 2018] Reale (2017) Azt találta, hogy „az európai országok nagyon eltérnek egymástól mind abban az értelemben, hogy az állami támogatás mennyire fontos, mind abban, hogy milyen mechanizmus és feltételrendszer mentén biztosítják azt.” Valamint megállapította, hogy „az egyes országok stratégiái és programjai egymástól teljesen függetlenül lettek kifejlesztve, úgy, hogy a legkisebb mértékben sem reagálnak más, hasonló országok hasonló helyzeteire.”. A szerző azt is megállapítja, hogy a támogatáspolitika által létrehozott adatbázisok összehasonlítása sem lehetséges, annyira különböző tartalommal épültek fel. Az Európai Unión kívüli országok teljesítményének az összehasonlítása még ennyire sem lehetséges.

Végül pedig a kultúraépítésről kell szólni, ami a vállalati KFI pályázatok hatékonyságról szóló vitákban rendre előjön. Ez azt a kérdést feszegeti, hogy vajon van-e elég megfelelően képzett menedzser ahhoz, hogy ennyi vállalatot fel lehessen építeni? Egy tudásintenzív projekt beépítése egy cég meglévő tevékenységei közé nem olyan kompetenciákat és nem olyan tudáselemeket követel meg, mint egy működő cég vitele. Sokkal többrétű, sokkal szélesebb vezetői kiválóság kell hozzá. Ezt a fajta tapasztalatszerzést is szolgálják a támogatások. Tágabban nézve pedig azt, hogy létrejöjjön a KFI projektek terén tapasztalt menedzserek kritikus tömege, akiket egy lehetőség felbukkanása esetén meg lehet szólítani. Ez utóbbi cél az eddig bemutatottaknál még hosszabb időtávot ölel fel.

A vállalti innovációs támogatások körüli vitákat hat fő pontban foglaltuk össze. Elsőként arról beszéltünk, hogy e támogatásoknál a pénz- vagy a tudástermelés a fontos. Ezt követően ránéztünk e támogatások hasznára hétköznapi, nem tudományos szemmel. Ezt követte a tovagyűrűző hatások ismertetése. Bemutattam, hogy a támogatási konstrukciók és az adatbázisok nemzetközi viszonylatban szinte összehasonlíthatatlanok. Végül a kultúra építés kérdéseivel zártam ezt a gondolatmenetet. Látszik, hogy miközben jól-rosszul működnek a vállalati innovációt támogató rendszerek, aközben a velük szemben támasztott elvárások sokrétűek, egyszerre sok szempontnak kell megfeleljenek, egymásnak is ellentmondó indoklásokkal kell bizonyítaniuk sikerességüket. Ha el is érik az eléjük kitűzött célokat, akkor is felüthetik a fejüket olyan hangok, hogy az egész rendszert meg kell reformálni, újjá kell szervezni.

E hangzavarban zajló vitákra a legegyszerűbb válasz a támogatások visszatérítendővé tétele. Azaz nem támogatást adnak, hanem kedvezményes hitelt, hitelgaranciát, befektetést, vagy ezek valamilyen kombinációját.

E megoldás előnye, hogy azt hihetjük, a hatékonyság mérése magától értetődő. Azaz, amelyik cég fizetni tud, az hatékony, a többi pedig nem. A hatékonyság azonban valahogy az eredményhez kell kapcsolódjon, és a cég szempontjából egy kötelezettség teljesítése nem eredmény. A profit, az új befektetés, az árbevétel, ezek mind lehetnek eredmények, egy hitel visszafizetése nem az.

Szakpolitikai szempontból kiemelendő, hogy máshol van a két támogatási forma megtérülési pontja, azaz a visszatérítendő és vissza nem térítendő támogatások nem felcserélhetők. Más-más projekteket, más-más célcsoportot érnek el. Minél több fázisát akarjuk a fejlesztésnek átfogni, minél kezdetibb projekteket akarunk támogatni, annál nagyobb az esélye, hogy csak vissza nem térítendő forrással lehet segíteni a projektet.

Indirekt eszközökkel is lehet támogatni a KFI tevékenységet. Ezek jellemzően az adó- vagy szabályozási kedvezmények. Létezik például adókedvezmény start-upoknak, vagy a K+F tevékenységre, a K+F személyzet foglalkoztatásának támogatása, bizonyos import tevékenység támogatása, a kockázati tőkebefektetések támogatása, és még sok minden más. A támogatás ebben az esetben adókedvezményt, vagy a kötelezettségek elhalasztását jelenti. E támogatásokban mindenki részesül, aki bizonyos feltételeknek megfelel. Nehéz mérni e támogatások hatását, hiszen semmilyen kontrolcsoport nincs, amihez viszonyítani lehetne, hiszen mindenki fajlagosan ugyanazt a támogatást kapja. Ebben az esetben hasonlítani egy múltbeli állapothoz szoktak, amikor az adott támogatás még nem létezett. A bevezetés előtti és utáni pillanat valóban jó összehasonlítási alap lehet, hosszabb időtávon azonban annyi minden változhat a gazdaságban, hogy idővel az összehasonlítás megkérdőjelezhetővé válik.

A megoldás tehát az, hogy a visszatérítendő projektek hatékonyságának a mérését és javítását kell megoldani. Ez azonban még várat magára.

Összefoglalva a dilemmát:

- költsünk minél többet KFI-re: van forrás, összességében fontos a cél
- költsünk hatékonyan KFI-re: nehéz mérni a hatékonyságot, ezért nem megjavítják a meglévő konstrukciókat, hanem új támogatási formákat keresnek.

A dilemma feloldására az egyik legnépszerűbb módszer, a támogatások visszatérítendővé tétele. Ez azonban félrevezető megoldás, hiszen bár mérhetőnek tűnik a siker, valójában nem a sikert mérjük, a közvetlen sikert semmiképp sem. Ugyanakkor beszűkítjük a projektek korai életszakaszának támogatási lehetőségét, és ezáltal egy növekvő támogatási forrás szétosztásakor beszűkítjük azt a csatornát, amin támogatható projektek kerülhetnek a támogató szervezet elé. Megkerüljük a problémát, nem megoldjuk. A megoldás a konstrukciók hatékonyabbá, mérhetővé tétele.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Autor, David – Dorn, David – Katz, Lawrence F. – Patterson, Christina – Reenen, John van (2017): *Concentrating on the Fall of the Labor Share*, CEP Discussion Paper No 1476; London School of Economics Barkai, 2016

Berg Grell, Kevin – Marom, Dan – Swart, Richard (2015): *Crowdfunding, The Corporate Era.* Elliott and Thompson, London, 2015, 218 p.

Bozsik N. – Magda R. (2018): *A visegrádi országok energiafelhasználásának elemzése.* Polgári Szemle: Gazdasági és Társadalmi Folyóirat 14: 4–6 pp. 286–293., 8p.

EC (2014): *Research and innovation as sources of renewed growth*, SWD (2014) 181 final

EC (2017): *The Economic Rationale for Public R&I Funding and its Impact.* European Commission DG Research and Innovation

EC (2017/2): *FAB-LAB-APP*, European Commission, DG RTD; ISBN: 978-92-79-65270-7

EC (2018): *Peer Review: A magyar kutatási és innovációs rendszer szakértői értékelése*. European Commission, Directorate-General for Research and Innovation, DirectorateA – Policy Development and Coordination Unit. Analysis and monitoring of national research and innovation policies, Brussels. doi:10.2777/087382

Filep, B. – Földesi, P. – Csík, Á. (2010): Competitiveness of Cities, Searching for a Model to Optimize Cities. *Acta Technica Jaurinensis* 3 (3) pp. 383–393.

Gerchak, Yigal – Kilgour, D. Marc (1999): *Optimal parallel funding of research and development projects*, Philadelphia, Pa : Taylor & Francis, Vol. 31. 1999, 2, p. 145–152.

Godin, B. – Doré, C. (2005): *Measuring the impacts of science; beyond the economic dimension*, INRS Urbanisation, Culture et Société

Hao, J., Li, C., Yuan, R., Ahmed, M., Khan, M. A., Oláh, J. (2020). *The Influence of the Knowledge-Based Network Structure Hole on Enterprise Innovation Performance: The Threshold Effect of R&D Investment Intensity*. Sustainability, Vol. 2, Iss. 15, 6155.

Jones, C. I. (1995): *R&D-Based Models of Economic Growth,* The Journal of Political Economy, Vol. 103 (4), Aug. 1995, p:759–784.

Khan, M. A., Domician, M., Abdulahi, M. E., Sadaf, R., Khan, M. A., Popp, J., Oláh, J. (2020). *Do institutional quality, innovation and technologies promote financial market development.* European Journal of International Management 14 (2), https://doi.org/10.1504/EJIM.2020.10025994

Lukács, E. – Völgyi, K. – Filep, B. – Kovács, Zs. (2020): A „Keleti nyitás" politika a magyar felsőoktatás és a Széchenyi István Egyetem nemzetköziesítésében. *Külügyi Szemle* 19 (1) pp. 80–104.

Macilwain, C. (2010): What science is really worth. Nature 465 (7299) pp. 682–684.

Neszmélyi, Gy. (2019): *The Role of Development Banks in the Economic Development Policy of the Republic of Korea*. Public Finance Quarterly (Pénzügyi Szemle) 2019 Vol. 2 pp. 294–310.

OECD (2014): *Promoting Research Excellence: New Approaches to Funding*, OECD Publishing, Paris

OECD (2016): *STI Outlook, Policy Profile.* OECD Publishing, Paris

OECD (2018): *Effective Operation of Competitive Funding Systems*, OECD Science, Technology and Industry Papers, No. 57, OECD Publishing, Paris

Romano, L., Trau, F. (2017). *The nature of industrial development and the speed of structural change,* Structural Change and Economic Dynamics, 42, 26–37.

Romer, P. M. (1990): Human Capital and Growth: Theory and Evidence, Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy: Unit Roots. Investment Measures and Other Essays 32 pp. 251–286.

Shibata, N., Kajikawa, Y., Takeda, Y. and Matsushima, K. (2008): Detecting Emerging Research Fronts Based on Topological Measures in Citation Networks of Scientific Publications. *Technovation,* Vol. 28, No. 11, 758–775, https://doi.org/10.1016/j.technovation.2008.03.009.

Sokil, O. – Zhuk, V. – Vasa, L. (2018): Integral assessment of the sustainable development of agriculture in Ukraine. *Economic Annals*-XXI 170 (3-4) pp. 15–21.

Sokolov-Mladenović – Cvetanović (2016): *R&D expenditure and economic growth: EU28 evidence for the period 2002–2012*, Economic Research Vol. 29, Iss. 1, 2016; Horvátország

Stephan, Paula (2012): *How Economics Shapes Science*. Harward College, USA

Vanino, E. – Roper, S. – Becker, P. (2019): *Knowledge to money: Assessing the business performance effects of publicly-funded R&D grants,* Research Policy, Elsevier

Vasa, L. (2010). Egy lehetséges kitörési pont: innovatív vállalkozói környezet [A possible breakout point: the innovative entrepreneurial environment, in Hungarian]. *Harvard Business Review (Hungarian Edition)* 2010 (5) pp. 34–41.

Zuniga-Vicente, J.A. – Alonso-Borrego, C. – Forcadell, F.J. – Galan, J.I. (2014): *Assessing the effect of public subsidies on firm R&D investment*, J. Econ. Surveys, 28 (2014), pp. 36–67.

BALÁZS GÉZA

Az udvariasság antropológiája: az etológiától az internetig

Tanulmányom elsősorban antropológiai nyelvészeti nézőpontból tekinti át a fatikusság (kapcsolatra utaló viselkedés) körébe tartozó udvariasság jelenségét. A tágabban vett szempontok: az emberi viselkedéskomplexum (kontaktustartás, álcázás), az erre épülő kulturális jelenségek (jóindulat, rokonszenv), nonverbális jelzések, a tabu, az eufemizmus jelensége, a homlokzatvédelem. A szűkebb értelemben vett udvariassági jelenségek: nyelvi illem, beszédetikett, köszönés, megszólítás. A tanulmány bemutatja az egyes tudományok adalékait is. Ezek a következők: retorika, művelődéstörténet, szemiotika, kommunikációelmélet, nonverbális kommunikáció, interkulturális kommunikáció, kulturális és nyelvészeti antropológia, nyelvművelés, szociálpszichológia, nyelvészeti pragmatika, humán etológia, etológia, általános nyelvészet, valamint: netnyelvészet. A tanulmány célja az is, hogy a különféle tudományokban megjelenő udvariasságkutatásokat és -elméleteket összekapcsolja.

(Áttekintés) Az udvariasság az emberi viselkedés, kapcsolattartás alapvetően meghatározó, átfogó jelensége. Kijelenthető: udvariasság nélkül nincs konstruktív emberi együttműködés. Az udvariasság nyelve a kapcsolatra utaló (fatikus) nyelvi elemek körébe sorolható. Egyik korai munkámban már javasoltam a jelenség interdiszciplináris megközelítését:

> „Vizsgálataimat az a cél vezérelte, hogy a fatikus nyelvi elemek alapos megismerésével a nyelvészet hozzájáruljon az emberi specifikum kutatásához. Újabb adalékokat szolgáltathat az etnológia, a kommunikációelmélet és az antropológia számára. Hasonló a célja az amerikai antropológiai nyelvészetnek is. A mindennapi életben is fontos lehet, hogy elméletileg tisztában legyünk azzal, hogy a kommunikációnak több összetevője van, s ezek egyike a fatikus funkció. Ez emberi kapcsolataink alapvető meghatározója, emberi konfliktusok gyakori gyújtópontja. Olyan funkció, amelyet rendszerint nem tudatosan használunk, mert a kulturális környezetünktől a szocializáció során elsajátítjuk, de amelyik tudatosan gazdagítható." (Balázs 1993: 7.)

Az udvariasság-udvariatlanság témakörével számos tudományterület foglalkozik. Ezeket veszem sorra egyfajta szintézis szándékával. A téma vázlatát egy ábrával szemléltetem. Az udvariasságot a fatikusság (a komunikáció fatikus funkciója) keretében helyezem el. Fejlettebb társadalmi szinten beleértjük az illemet és az etikettet, leginkább tipikus, sőt univerzális nyelvi megjelenési módjai pedig a köszönés és a megszólítás. Nem nyelvi és nyelvi megvalósulása beleilleszkedik a humán viselkedéskomplexumba, további nyelvi jellemzői a kimondási tabu, az eufemizmus és a homlokzatalakítás, homlokzatvédelem. Az ábra bal szélén találhatók azok a tudományágak, tudományos területek, amelyek tárgyalják az udvariasságot.

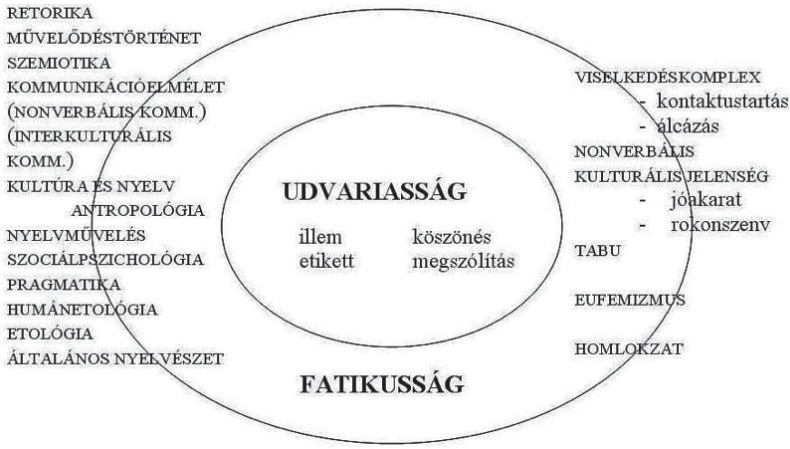

Az udvariasság kutatása és fő jelenségei

Retorika

A retorikában az ókortól kezdődően találunk a korokat átfogó, helyileg kulturálisan kötött nyelvművelésbe (így a magyar nyelvművelésbe) is érthető, illetve a mai modern pragmatika témakörébe sorolható jellemzőket. Az udvariasság fogalmába tartozik például a benevolentia (jóakarat, jóindulat, rokonszenv fölkeltése, pl. a bíró vagy olvasó jóindulatának a megnyerése különösen a bevezetésben: captatio benevolentiae) (Szabó G.–Szörényi 1988: 33). Arisztotelésznél is megjelenik a szónok részéről a bizalom felkeltésének a szükségessége, ami a bölcsességen, erényen, jóakaraton múlik (Arisztotelész 1999: 81), illetve a nagylelkűségen, dicséreten (uo. 55, 57), szelídségen (uo. 86), szívességen (uo. 90). Hogy a dicséret mennyire összefügg az udvariassággal, mutatja: „Azt is figyelembe kell vennünk, kiknek a jelenlétében dicsérünk – mert mint Szókratész mondta – nem nehéz az athéniakat athéniak előtt dicsérni” (uo. 58). Ám az ókori retorikában még kimondott udvariasságelmélet nem körvonalazódik.

Művelődéstörténet

Kertész Manó Szállok az úrnak című udvariasság-monográfiájában felhívja a figyelmet arra, hogy az udvariasság – a szóból nyilvánvaló – az „udvar” felől szállt alá, ám az etnológia „búvárai” kimutatták, hogy a társas érintkezés nem egy kötelező formaságának évezredes múltja van: „hajdani társadalmakban az alattvalóknak uralkodójához, a harcban legyőzöttnek a győzteshez való viszonyából sarjadnak” (Kertész é. n. 1–2). A továbbiakban említi általában a „kedveskedést”, az „ajándékozást”, a „látogatást”, a nonverbális és verbális „bókolást”. Aligha értünk egyet azzal, hogy az udvariasságot csak egyfajta „gesunkenes Kulturgut”-nak (alászállott kultúrjavak) tartja: „A nép nem termel kulturális javakat, csak átvesz és átalakít”, mi sokkal inkább általános emberinek, antropológiainak tekintjük a jelenséget. Azt viszont elfogadjuk, hogy „ami sajátos magyar: java részben európai közvagyon” (Kertész é. n. 8, 9). Ezek után Kertész Manó egy-egy

jelenség vagy kifejezés köré csoportosítja a társas érintkezés szövevényes nyelvi jelenségeit. A legfontosabbak: úr, asszony, urambátyám, tekintetes, nagyságos, kegyelmes, tisztelendő, tiszteletes, kegyes jóltevőm, szerelmes, szerető, nagyasszony, kedves, jóakaró, szíves, úri ember, drága, becses, érdemes, magas, nagyságod, kegyelmed, uraság, asszonyság, méltóztassék, tessék, szíveskedjék, tisztelt (úr), van szerencsém, bátorkodom, szabad kérnem, szerény véleményem, alázatos szolgája, szállok (szolgálok) az úrnak (innen ered művelődéstörténeti összefoglalójának címe: Szállok az úrnak, azaz: szolgálok az úrnak), igaz híve, vagyok, maradok, kezét csókolom…

Művelődéstörténeti szempontból a leginkább kétségtelenül az arisztokrácia, a főurak, udvarok világának nyelvi tiszteletadása van feldolgozva. Ahogy a szó is mutatja: udvarias, udvariasság, udvarlás. Az udvar szláv eredetű szavunk, a magyar fejlemények későbbiek: udvarol (1476 körül), udvariatlan (1644), udvarias (1664) (TESZ 3/1023–1024). Az udvar–udvariasság összefüggés a németben is nyilvánvaló, német hatás is lehet: Hof (udvar) > Höflichkeit (udvariasság), de az angolban is megvan: court > courtesy, courteousness, és discourtesy (udvariatlanság) stb. Az is kétségtelen, hogy a „gesunkenes Kulturgut" ebben az esetben nyilvánvaló, ám azt nem gondolnánk, hogy az az udvariasságnak ne lennének „udvar előtti" (azaz népi) megnyilvánulásai. Ennek nyelvi nyoma a nyelvekben kimutatható ősi egyenlőség – a tegezés. A tegezést univerzális nyelvi jelenségnek tartjuk. A tegezés ősiségére mutat rá a nem teljes értékű kommunikációs partnerek „letegezése": állatok, gyerekek, nyelvünket nem vagy alig értő idegenek, a halottak („a letegezett halott"), de maga Isten is. „Számos irodalmi – elsősorban folklór – műfajban a tegezés (mivel részben archaizálás is egyben) jóval gyakoribb, mint a köznyelvben. Például „a népmesékben sokszor minden szereplő tegeződik" figyelmeztet Kicsi Sándor András (2012: 126–127). Az ősi tegezést szinte minden általunk ismert kultúrnyelvben kiegészítették rafinált, rendszerint a társadalmi tagolódáshoz illeszkedő többszintű udvariassági megszólításformák (pl. a magyarban magázás, önözés, tetszikezés), de például a keleti nyelvekben ennél sokkal bonyolultabb tiszteleti nyelvhasználati formák. Az ősi egyenlőséget követő társadalmi rétegződést egyes (például európai és amerikai) társadalmakban meghaladni látszanak internacionalista, liberális törekvések, amelyek egyfajta verbális demokratizálódásban öltenek testet. Ezek többnyire „nyelvpolitikai" programként mutatkoznak meg. Először a francia forradalomban demokratizálási céllal a vos (V) önözést eltörlik; a Szovjetunióban: a szolidáris tu (T) tegezést bevezetik,[1] ami hat Magyarországra is: pl. tegeződés a pártszervezetben, illetve: Rákosi pajtás és tanár pajtás. A kommunista mozgalommal egyfajta ellenállásban fennmarad a Kezét csókolom! arisztokratikus forma, sőt széles körben elterjed, népivé válik; valamint az erőltetett elvtárssal szemben az úr is: tanár elvtárs még csak előfordult egy darabig, de doktor vagy autószerelő elvtárs aligha. A liberális szemlélet fenntartja és terjeszti az egyenlőség eszméjéhez igazodó általános tegeződést. Ez programmá válik Svédországban és Norvégiában, nyomában olyan további, nyelvet érintő jelenségekkel, mint pl. az üzletekben, vendéglátóhelyeken való általános tegeződés (IKEA- vagy McDonald's-stílus), vagy a „nemsemlegesség", egyes és kettes számú szülők, „szivárványos" mesekönyvek. Ezzel a példasorral azt kívánom illusztrálni, hogy művelődéstörténeti keretben mennyire össze lehet kapcsolni különféle szemiotikai jelenségeket.

Tehát a nyelvek életében kirajzolódik a társadalmi változásokkal párhuzamban lévő udvariassági fejlődés:

ősi egyenlőség	rétegződés	új egyenlőség
eredeti, ősi tegeződés	tegeződés/magázódás… stb.	terjedő tegeződés

Számos példa bizonyítja, hogy a ma használt nyelvi formákban korábbi társadalmi mintázatok konvencionalizálódtak és öröklődnek – ilyen a már említett úr, a piacokon napjainkig használt „nagyságos asszony", „kiskisasszony", a teljesen általános, nőket illető köszöntésformává vált „Kezét csókolom!" (az Osztrák–Magyar Monarchia egyik különleges nyelvi maradványa).

Mai magyar megszólítási rendszerünk, vagy inkább rendszertelenségünk hűen tükrözi a bennünket érő gyors történelmi változásokat. Egyes megszólítások eltűnnek, mások túlélnek történelmi sorsfordulókat, s így anakronisztikussá válnak. Az 1948-as fordulat éve egycsapásra eltüntette az „urambátyám"-világ megszólításformáit (csak néhány maradt fenn mutatóban), az 1989/1990-es rendszerváltás búcsút mondott az elvtársnak (persze olykor azért felüti a fejét).

És van néhány itt ragadt megszólítás. Főúr, kérem! Rendszereket élt túl, mostanában megy már ki a divatból a fizetőpincér megszólítása. Seres Rezső dala nyilván örökre megőrzi: „Fizetek főúr, volt egy feketém, / és egy életem, amit elrontottam én". A „boldog békeidőkből" származó megszólítás túlélt vagy öt rendszerváltást, s nyomokban ma is felbukkan. Temesi Ferenc 1960-as éveket idéző regényében: „Szólsz a fizetőnek, akit egyedül szólíthattak még főúrnak az országban" (49/49). A Nyelvi illemtan című könyv így értékeli: Főúr: a fizetőpincér választékos, udvarias megnevezése, említő és hívóneve a vendég részéről. Régebben a plébános régies, népies megszólítása. Hát így „szállt alá" (alászállott kultúrjavak-elmélet) a valóságos főúr, a plébános megszólítása a fizetőpincérre, s tűnik el manapság (W. I. é. n.: 425). Főnök úr! Tipikus esetben üzletvezető, boltvezető, önálló szolgáltatást végző mesterember megszólítása. Iparosok esetében megfelelője: mester, mester úr. Ma már mindenki lehet főnök. A főnök is csúszik lefelé. Timár György–Fazakas István (2003: 71) szlengszótárában: taxi utasa, illetve hajléktalanok, kéregetők így szólítják meg a férfiakat. Egy másik leírásban: „értelmiségi külsejű férfi megszólítása iskolázatlan férfiak részéről, kerüljük". Háziúr! Egykor szállásadó, ház- vagy lakástulajdonos udvarias említése a bérlő részéről. A háziasszony említés ebben a környezetben nem szokás. Művész úr! Hajnóczy Péter A pad című novellájában a demokratizmus szellemében ódzkodik a szótól. Az alkotóházban a fűtő „művész úrnak" szólítja: „Fél tőled, mert „művész úr" vagy, aki, úgy vélik bármikor, akármilyen szeszélyes indítékból árthatsz neki. Te szégyelled magad". A „művész úr" is csúszik lefelé. Temesi Ferenc 49/49 című regényében erre utal: „Nem szeretem a művész szót. Magyarországon a cigányzenész és a dzsesszdobos is művész úr. Hát ha még a formás combját a színpadon mutogató Mancika is az, én nem akarok ugyanabba a kategóriába kerülni." (49/49) Az alkalmi megszólítások közül mintha eltűnt volna a tagtárs, a kartárs, az utastárs, de felbukkan olykor a lakótárs (társasházi lakógyűlés mint kis magyar abszurd esetében).

A művelődéstörténet említett jelenségeit a nyelvészet tovább vizsgálhatja. Ide tartoznak a nyelvi illem, a nyelvi kultúra, a nyelvművelés egyes területei, avagy a túlhajszolások (túlkompenzálások) pl. a címkórság vagy a politikai korrektség mozgalma. Az illemre és etikettre külön tanácsadó irodalom szakosodott (illemtankönyv). Ezek a hagyományos illemet adják tovább. Például:

„A beszélgetés és hallgatás művészetét bizonyos mértékben mindenkinek el kell sajátítania, aki társas életet óhajt élni. […] Aki jó társalgó akar lenni, tisztában kell lennie a nyelvtannal, elismert, jó íróktól sokat kell olvasnia; érthető, helyes kiejtésre kell törekednie anélkül, hogy kiabálna…" (Szabó I. 1990: 31.)

Egy másik – ide sorolható – folklór eredetű, de alkalmazott irodalmi műfaj: a köszöntő. A köszöntők az udvariasság ünnepi díszletei. Korábban nagy divatja volt a köszöntőkönyveknek is. Például az efféle kicsit erőltetett költeményecskéknek:

Megöntözöm a mamát,
Husvét hétfő van ma,
Megöntözni mindenkit:
E nap szabadalma (Magyar köszöntő… 1907: 138.)

Az etikettirodalom új, az informatikai korszakhoz kapcsolódó műfaja: a netikett vagy kommunikett – ugyancsak sokrétű szemiotikai tanulságokkal bír.

Szemiotika (jeltudomány)

Kimondottan szemiotikailag kutatható, értelmezhető jelenségek is felbukkannak az udvariasság (fatikus nyelvi közlések) kapcsán. Ennek legtisztább formája a köszönés- és megszólításformák rendszere. Az udvariasság jelzései (jelei) finom paraméterekkel utalnak a társadalom (hierarchikus) tagoltságára: társadalmi/osztály- és vagyoni helyzet, nem, kor stb., valamint az udvariasság aktuális környezetére. A strukturalista szemiotika olyan oppozíciókkal tudja leírni a jelenségeket, mint például: bizalmas-nem bizalmas (informális/formális), nő-férfi, gyermek-felnőtt, alárendelt-fölérendelt, ki-kinek (kinek kell kezdeményezni, kinek kell válaszolni), közelítő-távolodó (érkezés/távozás). Ezeknek a finom paramétereknek a figyelembevételével elemezte máig példamutató szemiotikai rendszerben Hidasi Judit (1975) a magyar köszönésformákat. Az udvariasság nyelvi és nem nyelvi formái – szemiotikai indíttatású kifejezéssel – indexikális (a pragmatikai nyelvészetben: deiktikus) jelenségnek tekinthetők. A nyelvi jelrendszerre épülő másodlagos jelrendszerek között beszélhetünk az illemtudó, eufemizált viselkedéshez, társasági kapcsolatok teremtéséhez, ismerkedéshez kapcsolódó virág-, legyező-, kesztyű-, zsebkendő- vagy színnyelvről is, amelyek ugyancsak a szemiotika tárgyát képezik (pl. Grétsy 1990).

Nonverbális kommunikáció

A nonverbális kommunikáció kutatása két területet érint: a szemiotikát és a kommunikációelméletet. Köztudott, hogy a kommunikációban egyszerre hat a verbális és a nem verbális csatorna, az utóbbi felülírhatja az előzőt. Az udvariasság kapcsán olyan kinetikus tiszteletadási formákat említhetünk, mint a különféle bókfajták (tisztelettudó meghajlás, mozgás): fejbók, lábbók, amelyek korábbi hangsúlyos tiszteletadások ma már enyhült (eufemizált) változatai:

értékes ajándék > apró meglepetés, virág
fegyvertelenség jelzése > kitárt tenyér, kézfogás
meglátogatás > írásbeli, nyelvi üzenet (levél, képeslap, ma: sms, e-mail)
földre borulás > fejbók, fejbiccentés, meghajlás
letérdelés > lábbók, térdbók (térdhajtás: Kurknicks, pukedli = üdvözlő térdbók)
ruhájától megfosztott hadifogoly > kalaplevétel, tisztelgés

A tisztelgésre két magyarázat is van: valószínű, hogy a kalaplevétel leegyszerűsített, szimbolizált formája, más magyarázat szerint a középkori lovagok fejvédőjének rostélyfelhúzása nyomán (hogy felismerjék egymást) keletkezett mozdulat.

Végül pedig nonverbális – verbális átmenetnek tekinthető a mai Kezét csókolom! köszönésforma:

valóságos kézcsók > Kezét csókolom! köszönésforma

Interkulturális kommunikáció

A nonverbális kommunikáció ismerete fokozottan szükséges az interkulturális környezetben való kapcsolatteremtéskor (udvariasságkor). Említhető itt a thaiföldi vagy burmai imára kulcsolt kézzel való meghajlás (köszönés), az indiaiak összekulcsolt kézzel történő meghajlása, avagy több kultúrában is a másik fél megölelése, szimbolikus vagy nem szimbolikus megcsókolása, esetleg (főleg asszonyok esetében) a tekintési és megszólítási tabu stb.

§ A hagyományos thaiföldi üdvözlési formát *wai*nak hívják, amely abból áll, hogy a két kezet imádkozásszerűen összezárják, és a fejükkel enyhén biccentenek egyet. Csaknem ugyanúgy nézi ki, mint az indiai namaszte. Ez azt jelzi, „üdvözlöm", vagy „köszönöm", „viszontlátásra", sőt még azt is, hogy „sajnálom". Minél magasabbra emelik a kezet, annál nagyobb tisztelet fejeznek ki, de az ujjak hegyét nem emelik az arcunknál magasabbra.

§ Az arab férfiakat „érintésorinteáltaknak" szokás nevezni. A kézrázás gyakran egészen sokáig tart, előfordulhat, hogy megfogják közben egymás könyökét, és nem ritka látvány, hogy két férfi kézen fogva sétál az utcán. Ez utóbbi Indiában is természetes.

§ Iránban nyilvános helyen kerülni kell az orrfúvást. Nem szabad elterpeszkedni a széken, és a lábakat sem szabad messze kinyújtani. A talp nem mutathat más ember felé. Ez utóbbi Thaiföldön is sértésnek számít.

§ (Fülöp-szigetek) A hangos beszédet neveletlenségnek és durva dolognak tartják. Csakúgy, mint a Távol-Kelet más részein, a nevetés az öröm és a jókedv kifejezésére szolgál, ugyanakkor a másik ember szerencsétlensége miatt érzett zavarukat is leplezhetik vele.

A feltűnő különbségek megismerése, tudatosítása fontos, mert az együttműködés, sikeresség alapját jelentik. (A példák forrása: Axtell 1991: 157–197.)

Kommunikációelmélet (kapcsolati sík, kapcsolatra utaló tényezők, funkciók)

A kommunikációs érintkezésben (viselkedésben) Watzlawick szerint kétféle jelzésmód van: (1) analóg (analógiát képviselők): közvetlen, képes természetűek és (2) digitálisak: szimbolikus, absztrakt, specifikusan emberi. Az analóg jelzésmódon Watzlawick kapcsolati síknak nevezi, mert „analóg jelzések révén definiáljuk a másik féllel való kapcsolatunk mikéntjét", ezen a síkon az információkra vonatkozó információkat küldjük. Például azt, hogy a mondatot komolyan kell-e venni, vagy nem stb. (Watzlawick nyomán: Birkenbihl 2001: 17–19).

Az udvariasság témakörében tipikusan ide tartozó kérdés a kommunikációelméletekbe foglalt fatikusság (fatikus összetevő és fatikus funkció). Roman Jakobson (Platón és Bühler modelljére építve) fogalmazta meg kommunikációelméleti téziseit. A közismert, s a legtöbb helyen, így Magyarországon is már a középiskolai oktatásba bevont kommunikációs modellben külön tényezőként szerepel a kapcsolat (kontaktus), amely egy járulékos funkciót, a kapcsolatra utalót (fatikust) határoz meg. A fatikus funkció felvételére Malinowski antropológiai megfigyelései alapján került sor (Jakobson 1972: 238). Dell Hymes továbbfejlesztette a kommunikációs modellt, ám a beszédesemények funkciói között nála is helyet kap a kapcsolatfenntartó. Pap Mária Hymes felfogásának ismertetésében hangsúlyozza: „Az egyes funkciók vizsgálata rendkívül bonyolult feladat, mert akármelyik beszédtevékenység és nyelvi kód (kódok) bármelyik eleme előfordulhat bármelyik funkcióban, bár bizonyos beszédtényezők kiemelése és bizonyos kódelemek egy kombinációjának együttes fellépése jellemzőbb lehet egy funkcióra, mint a többire" (Pap 1972: 299). A fatikus funkció megjelenik az orosz kommunikációelméletben, például Formanovszkaja Az orosz beszédetikett című munkájában. A Formanovszkaja által leírt öt beszédetikett funkció: 1. kontaktusra utalás (fatikus), 2. konatív (udvariassági formulák, ajánlat stb.),

3. szabályozó funkció, 4. befolyásoló funkció (kérés, tanács, meghívás, ajánlat stb.), 5. felhívó funkció (Formanovszkaja 1982: 12). Mint látható, a kommunikációelméletekben tárgyalt fatikus funkció tartalmazza az udvariasság nyelvét. A fatikus funkciót általános és magyar nyelvi szempontból korábbi könyvemben vizsgáltam (Balázs 1993). Újabban a fatikus funkció körébe sorolható számos nyelvi jelenség pragmatikai leírása megtörtént, pl. kérés, bók, bocsánatkérés, a nem (elutasítás, hárítás) és az igen (elfogadás, jóváhagyás) mondása (vö. Szili 2004).

Kulturális és nyelvészeti antropológia

Az udvariasság keretét a nyelv fatikus funkciója, a fatikus kommunikáció biztosítja. A szó – Bronisław Malinowski szakszava – a görög phátis (beszéd) szóból ered. A fatikus kommunikáció szociális funkciót lát el, a közösség összetartását szolgálja például formális érdeklődéssel (udvariaskodással) az egészségről, megjegyzésekkel az időjárásról, állításokkal triviális dolgokról. Malinowski így közelíti meg a jelenséget: „A primitív nyelv egyes használataiban úgy szolgál, mint az egyes ember viselkedése és az összehangolt emberi tevékenység közötti kapocs. Ez a tevékenységnek egy módja, a nyelv nem a visszatükrözés eszköze. Ebben a helyzetben az elbeszélő új kapcsolatokat hoz létre a szavak érzelmi hatásával." (Malinowski 1953: 313.) Erre a rossz érzés, a félelem megszüntetése miatt van szükség: „A természeti ember számára a másik ember csöndje, hallgatása nem megnyugtató, hanem veszélyt jelentő. A primitív elme számára a hallgatás barátságtalanság; rossz előérzetet jelent. A csend megtörése az első aktus, hogy baráti kapcsolatot létesítsünk…" (uo. 313.) Ugyanebből az okból szólítjuk meg ma is a másikat, különösen kietlen területeken (például kirándulók, turisták ember alig járta helyeken, ha találkoznak), állunk szóba „csak úgy" azokkal, akiket ismerünk vagy ismerni vélünk. „A mindennapi „terefere", bizonyos felszólalások, illendőségből történő megszólalások, „szövegelések" mind olyan cselekedetek, amelyek arra hivatottak, hogy a beszélőt a hallgatóhoz kössék. A nyelv ebben a szerepében nem a gondolatközlés eszköze, hanem cselekvési mód." (Balázs 1993: 8–9.)

Az udvariasságot az európai nyelvekben a nyelvtani szám és személy kategóriáival fejezik ki. A japán nyelvben külön ragozási paradigma, prefixum, alternatív szó- és tőalakok állnak rendelkezésre. A jávai bennszülöttek külön udvariassági nyelvváltozatot (dialektust) használnak, ez az ún. „palota nyelve". Az európai rendszerek kétfokozatúak (egyszerű–udvarias), a japán háromfokozatú (hódolati–udvarias–egyszerű vagy: emelkedett–egyenlő–alacsony, de még: hangsúlyosan udvarias, semlegesen udvarias, hangsúlyozottan durva, semleges alváltozatok is vannak). A délkelet-ázsiai nyelvekben megfigyelhető az én személyes névmás önlealacsonyító szerepeltetése, pl. a kínaiban: „én" kicsi testvér, hitvány, buta ember >< „te": nagy testvér, bölcs ember, öreg ember. Hasonló jelenség az európai nyelvekben szerénykedés: szerénységem, csekélységem, meine Wenigkeit, vas pokornij szluga (Péter 2012: 100–101).

Az udvariassági nyelvi szokások középpontjában álló megszólítási rendszerek fogalmi és helyettesítő (névmási) formákból állnak. A fogalmi rendszerek megnevezések, a helyettesítő rendszerek példája: a tegezés (T) és a nemtegezés (V, a magyarban: magázás, önözés). A T és V formákból kitűnnek az emberek közötti hatalmi viszonyok. Brown és Gilman (1975: 364) ennek alapján ír a hatalom és a szolidaritás szemantikájáról. A hatalom szemantikája aszimmetrikus (egyoldalú): a felülálló T-t mond, az alullévő ezt V-vel viszonozza. Illetve V megnyilvánulási módon fogalmi szinten ennél „rejtettebb" nyelvi jelölők is mutatják fogalmi szinten a hierarchiát:

– Jó napot, képviselő úr!

– Jó napot, Pista!

A hatalmi viszonyokat jól mutatja a következő vicc:

§ A rendőr igazoltatni akar egy autóst, aki nem áll meg. A rendőr utánaered, megállítja és rákiált: Hé, nem látta, hogy meg akartam állítani? Az autós: De láttam, csak azt gondoltam, hogy azt akarja mondani, jó estét, képviselő úr.

A tiszteleti V megszólításban részesülnek azok, akik erőben, származásban, nemben, vagyonban, presztízsben, foglalkozásban felül állnak. A rendszer aprólékos vizsgálata szemiotikai feladat.

Nyelvművelés

A magyar megszólítási rendszert a magyar nyelvművelés alapműve (a Nyelvművelő kézikönyv, a címszó szerzője: É. Z. 1985) pontosan leírja. A magyar megszólítási rendszer utalhat a (1) fogalmi jegyekre, lehet (2) nem fogalmi jellegű, valamint vannak (3) helyettesítő (elkerülő) megoldások is. Az európai nyelvekhez hasonlóan kétfokozatú (T-V, tegező–magázó), és alkalmaz helyettesítő (elkerülő) rendszert is („tetszikezés"), valamint a (bizonytalanságból fakadó) megszólításkerülést is.

(1) Fogalmi jegyre utaló megszólításformák:

1. nemre utalás: családi viszony: néném, bátyám; távolságtartó udvariasság: hölgyem, uram, összetett formák: tanító néni, doktor bácsi
2. életkorra utalás: húgom, öcsém, ifiúr, fiatal barátom
3. családi állapotra utalás: asszonyom, asszonytárs, férjuram
4. rokonsági fokozatot kifejezők: édesanyám, apuskám
5. társadalmi állásra utalók: nagyságos asszony, uraság, hölgyeim és uraim!
6. munkahelyhez, álláshoz, foglalkozáshoz kapcsolódók: elvtárs(nő), kartárs(nő)
7. alkalmi: tagtárs, utastárs, tisztelt ügyfél, házinéni

(2) Nem fogalmi jegyre utaló megszólítások: személyes névmás (te, ti), személynévmásszerű megszólítások (maga, ön, kend, kegyed).

(3) Helyettesítő (elkerülő) formák: kérem, kérem szépen, kérném szépen, kérem alássan, legyen szíves, tessék, szíveskedjék (kegyeskedjék, méltóztassék), parancsoljon, ide figyeljen, ide hallgasson, mondja, maga, halló, hé, hé emberek. A megszólítás elkerülését szolgálják a tetszik segédigével alkotott szerkezetek (É. Z. 1985: 124–130), vagy például olyan a köszönésformával megoldott megszólítás: Kezitcsókolom, mit tetszik kérni? Kicsi Sándor András (2012: 126.) még egy jelenséget figyelt meg: „A magázás, önözés sajátos, talán népi eredetű elfajulása a lelkezés, a *maga* vagy *ön* névmás helyett a *lelkem* használata, amely a XX. század második felében népieskedő modoros értelmiségiek szokása volt."

A magyar megszólítási rendszer szemiotikai vázlata:

fogalmi	nem fogalmi

T (tegezés)	V (magázás/önözés)	helyettesítés (elkerülés)

Szociálpszichológia

Az udvariasság jelenségével foglalkozik az interakcionalista szociálpszichológia is. Az udvariasság a beszélgetésben résztvevők viszonyának szabályozója. Erving Goffman (1981: 361) helyzeti jellegű illemszabályoknak nevezi mindazokat az előírásokat, amelyek egy közösség mindennapi életét szabályozzák, előírják. Goffman szerint a társas kapcsolatok lehetnek: 1. lehorgonyzott, állandó kapcsolatok; 2. anonim, ismeretlen

kapcsolatok. – Átmeneti kapcsolatok: 1. csak az egyik végpont ismeri föl a másikat, 2. alkalmi ismeretség; ismerik egymást, de nincsenek „köszönő viszonyban". A kapcsolatjelzések Goffman (1981: 443) szerint: 1. kapcsolatteremtés, 2. a csatorna pillanatnyi használhatóságának (nyitottságának) megerősítése, 3. kapcsolatlezárás. Goffman (1990: 3–4) vezeti be a face (arculat, arc, homlokzat) fogalmát, melynek nyomán arculat- vagy homlokzatépítésről és -vesztésről beszél. (Ezek a kifejezések bevonultak a politikai kommunikációba is.) Az ember kapcsolataiban ún. vonalat követ, amelynek segítségével igyekszik fenntartani önmagáról kialakított képét. A homlokzat Szili Katalin (2004: 33) megfogalmazásában: „minden egyén önbecsülésének, önképének szimbóluma", ez megőrződhet, fejlődnek és meg is sérülhet az interakciók során. Brown és Levinson szerint kétféle alaparculatunk van: tartózkodó (negatív arc) és közelítő (pozitív arc). Ebből következik a tartózkodó és a közelítő udvariasság (Brown–Levinson 1990: 37–38).

Pragmatika

Péter Mihály a tiszteleti formákban testet öltő udvariasságot csak megszorításokkal tekinti nyelvi „stílusnak", helyette inkább mint pragmatikai modalitást értelmezi: „amíg a grammatikai, illetve lexikai-szemantikai modalitás a beszélőnek a nyilatkozat tartalmához, illetve ennek a tartalomnak a valósághoz fűződő viszonyát fejezi ki, addig az udvariasság mint pragmatikai modalitás a beszédpartnerek közötti viszonyt jeleníti meg" (Péter 2012: 99). Ennek olykor forradalmi, de mindenképpen neuralgikus vagy kritikus pontjai a különféle megszólítási formák közötti átmenetek. „Az áttérés a te megszólításra olyan modális »váltó« (shifter), amely a beszélők közötti bizalmasabb, meghittebb, érzelmileg telítettebb viszonyt fejezi ki – kivált a nemek kapcsolatában." (Péter 2012: 103.) (Az udvariasságelméletek áttekintéséhez lásd: Sárosi 2015.)

Humán etológia

Minden emberi viselkedést vissza lehet vezetni korábbi fázisokra (mondtunk rá példákat a nonverbális kommunikációban megmutatkozó fatikus rítusok kapcsán), végső soron az emberi viselkedés legalapvetőbb jegyeiig, az ún. humán viselkedéskomplexumig. Csányi Vilmos (1999: 125.) csoportélettel kapcsolatos szociális tulajdonságok között sorolja fel a kontaktustartást (ez voltaképpen a fatikus funkció!), a csökkentett, szabályozott belső agressziót (ennek feleltethető meg az udvariasság); a csoportélet szinkronizációját szolgáló viselkedési mechanizmusok között az empátiát (érzelmi szinkronizáció, ez is kapcsolható az udvariassághoz), az imitációt (spontán viselkedésszinkronizáció, ez megragadható például a fatikus rítusokban, köszönésekben, megszólításokban), és általában a rítusok használata; a konstrukciós képességek között szerepel az absztrakció, a mimika és a mimézis (mimikri egészen a kamuflázsig) – ide kapcsolhatjuk az állatokra is jellemző ún. álcázó viselkedést, amelynek célja a felhívás, „jobbnak-többnek" látszás, „szeptevés" (pl. udvarlás, lásd később). Az álcázó viselkedés az ember esetében mint önelrejtés, gondolatrejtés jelenik meg – az udvariasság föltétlenül tartalmazza ezt a viselkedési összetevőt. A (homlokzatvédelem érdekében) rejtőzködő ember meglévő adottságait módosítja vagy eltünteti (disszimulál), más, nem létező tulajdonságokat felmutat (szimulál). (Péter 2012: 64–65.) Összefoglalóan velatív (leplező) funkciónak nevezi ezt Péter Mihály (2012: 11.) a latin vēlāre (leplez) ige alapján. A társasági beszélgetés (jellemzően: fatikus beszélgetés) olykor érintkezik a nyelvhasználat leplező funkciójával, Péter (2012: 51–52) Benjamin Constant (1958: 10) regényhősét idézi: „Megszoktam, hogy sohase beszéljek arról, ami foglalkoztat,

hogy a társaságban csak mint szükséges rosszban vegyek részt, s szakadatlan tréfálkozással élénkítsem; így kevésbé fárasztott, s hozzásegített, hogy igazi gondolataimat elrejthessem."

Csányi Vilmos használja még a „kurkászó beszélgetés" kifejezést is (a majmok csoportos tetvésző kapcsolattartása nyomán): „csak az emberre jellemző formája a kontaktusnak, ez pedig a többé-kevésbé intim beszélgetés […] a jól ismert »mi újság?«, »hogy vagy?« kérdésekkel kezdődik és tulajdonképpen érzelmi kapcsolatok megerősítésével folytatódik." (Csányi 1999: 149.)

Ugyancsak a humán viselkedéskomplexum jellemzője az agressziós ösztönből fakadó rangsor, amely kiemelkedően nyilvánul meg az udvariassági kommunikációban kódolt megszólításformákban.

Az udvariasság levezethető a párvonzásból is. A párvonzás lényege: tetszés, hajlandóság elnyerése, gerjedelem felszítása. A tetszésvágy már az állatvilágban is irányítja a viselkedést, sőt átalakítja a külsőt (gondoljunk a szarvasbika bőgésére, a madarak énekére, a fajdkakas dürrögésére, a pulyka püffeszkedésére, a daru táncára, amelyek határozottan esztétikai jellegű megnyilvánulásoknak tetszenek). (Várkonyi 2009: 22–23.) Mindezeknek pontos megfelelői vannak az emberi párválasztó viselkedésben. Elgondolkodtató, hogy a csecsemő szinte azonnal mosolyog, s az udvariasság már a csecsemőkorban is jelen van. Mindezt az udvariasság témakörében még nem hangoztatták, ehhez szemiotikai alapállás, szemlélet kell.

Franz Boas az alapvető grammatikai fogalmakat tekinti bizonyítéknak arra, hogy az alapvető pszichológiai folyamatok egyetemesek, ehhez Hegedűs József (2012: 73.) annyit tesz hozzá, hogy akkor „nyilvánvalóan egyetemesnek kell lennie a gondolatok, vágyak, törekvések stb. nyelvi kivetítésének is".

Etológia

A humán viselkedéskomplexum egyes jelenségei az állatvilágban is megtalálhatók. Ennek vizsgálatát az etológia vagy a zooszemiotika végzi. Az udvariasság egyes jelenségei megfigyelhetők az állatvilágban (a párvonzás külső, esztétikai jegyeire, viselkedésformáira már az előzőekben is utaltam, itt most egyéb példák következnek):

§ Egyes pingvinfajok, például a szamárpingvinek úgy környékezik meg a csoport legszebb nőit, hogy megkeresik nekik a legszebb kavicsot a parton, és nagy mosolyogva odaadják. Ha a lánypingvinnek nem tetszik a kavics, simán kikosarazza az udvarlóját.

§ A vidrák fogják egymás kezét, miközben a vízen lebegve alszanak, hogy ne sodródjanak el egymástól.

§ A fiúkutyák néha hagyják nyerni a játékban a lánykutyákat, udvariasságból.

Az emberi udvarláshoz hasonló jelenségek az állatvilágban a párválasztás (szaporodás) kapcsán mutathatók ki. A partner hívásához, kiválasztásához az állatok jelzéseket bocsátanak ki. Ezek lehetnek kémiai, akusztikus, vizuális, kinetikus jelzések.

§ Az akusztikus párkeresés jellemző a békákra, a sáskákra, a tücskökre, a kabócákra és a madarakra.

§ Akusztikus és kinetikus jelzések: A szentjánosbogár villogása, a halak (pl. a tüskés pikó vörös hasa) és a madarak hímjeinek színes nászruhája (páva, pulyka tollazata, a fregattmadár vörös torokzacskója), illetve táncmozdulataik a nőstény érdeklődésének a felkeltésére szolgálnak.

Az udvarlásnak különleges módjai: a nagy lugasépítő madár hímjének építménye annál díszesebb, minél jelentéktelenebb megjelenésű a madár. A bölcsőszájú hal hímje ikrázódombbal igyekszik megnyerni a párzásra a nőstényt. Az udvarlás, a jelzések célja:

„Az udvarlás és a nászjáték a személyes tér leküzdésével csökkenti a partnerek közötti távolságot, fokozza és azonos szintre hozza az egyedek izgalmi állapotát, a fajra jellemző megjelenése miatt megakadályozza a rokon fajok kereszteződését.”

Általános nyelvészet

Az udvariasság kommunikációjának, nyelvének kapcsán meg kell említeni az általános nyelvészeti kérdéseket is. A nyelv „helyettesítő viselkedés”, az udvariassági nyelv a „helyettesítés helyettesítése”, amennyiben egyfajta „eltérítés”, álcázás. Az udvariasság egyetemes nyelvi, nyelvtani jelenség (univerzalizmus), amelynek alapja az absztrakció, az átváltás (transzformáció). Az udvariasságot lehetővé tevő nyelvi jelenség, a poliszémia, a másként mondás lehetősége. Az udvariasság nyelvében fölfedezhető eufemizmus a nyelvhasználat univerzáléja (pl. Péter 2012: 73). Az udvariasság az emberi viselkedés alapvető meghatározója, a többi nyelvi funkció segítője, „olajozója”. Azt is mondhatjuk: minden „dől”, ha nincs udvariasság.

Internetnyelvészet

A digitális kultúra, az internet, azon belül a közösségi hálózatok világa nagymértékben hat az udvariasságra is. A sokféle hatásból a legfontosabb: az azonnali elérés, a jelenlét-élmény, a kapcsolattartás folyamatossága, szinkronja, a másik követése, az azonnali reakciók (on-line világ). Új szokások (jelenségek) tűnnek fel az ismerkedésben, a kapcsolattartásban (mobiltelefonon ismert számról való hívás esetében elmarad a köszönés és a megszólítás: „Na mondjad!”), de a kapcsolatok fenntartására és megszakítására is új jelek, formák bukkannak fel. Például a kérdőjel (?) azt jelentheti: Mi van veled? A pont (.) egy kapcsolat végét jelentheti, ha pedig nincs pont egy üzenet végén, akkor az arra utal, hogy még folytatódik (a közlés és a kapcsolat). Vagy például a nem válaszolás, a letiltás (végső soron: törlés) ugyancsak radikális kapcsolatjel. Vannak tipikusan csak a neten használatos rövidítések, jelek. A thx (thanks) ún. netspecifikus akronima, jelentése: köszi, köszönöm, változatai: thnx, téháiksz (Veszelszki 2012: 328). A leggyakoribb emotikon, a mosolyjel (☺) pótolja a közvetlen emberi kommunikációban fő szerepet vivő helyeslést, érdeklődést. Az internet a közvetlen emberi kommunikációban megjelenő nyelvhasználati szokások közül egyeseket fölerősít, másokat visszaszorít. Az udvariasság körébe sorolható felköszöntések közül például fölerősödött a születésnapi jókívánság (mert egyes közösségi oldalak felhívják a figyelmet arra, hogy az ismeretségi körből kinek van aznap születésnapja). Ugyancsak az internetre tevődött a karácsonyi üdvözlés. Ugyancsak e körbe tartozik a kedvelés (tetszikelés, lájkolás) és (fel) dicsérés, reklámozás (hájpolás), míg ezzel ellentétes, udvariatlansági aktus a beszólás, zaklatás (kikezdés). Az interneten felhasználási területek (műfajok) szerint is különbség van az udvariasságban. Ezek sokáig spontán módon alakultak, majd a kommunikációs zavarokat, konfliktusokat látva az internetes közösségek elkezdték az önszabályozást. A kommunikett a választott médium (telefonbeszélgetés, sms, e-mail, cset, üzenőfal, blog, hivatalos levél) kommunikációs alapszabályait foglalja össze. A netikett az internethasználók által rögzített – és folyamatos alakulásban lévő – szabályrendszer (Veszelszki 2012: 253. és 198. nyomán).

SZAKIRODALOM

Arisztotelész 1999. Rétorika. Telosz Kiadó, Budapest.

Axtell, Roger E. 1991. Gestures. The DO’s and TABOOs of Body Language Around the World. John Wilex & Sons, Inc., New York, Chichester, Brisbane, Toronto, Singapore.

Balázs Géza 1993. Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Nyelvtudományi Értekezések, 137.)
Birkenbihl, Vera F. 2001. Testbeszéd. A testbeszéd megértése. Trivium Kiadó, Budapest.
Brown, Penelope–Levinson, Stephen 1990. Univerzáliák a nyelvhasználatban. 31–115. In: Síklaki István szerk.: A szóbeli befolyásolás alapjai. II. Tankönyvkiadó, Budapest.
Browni, Roger–Gilman, Albert 1975. A hatalom és a szolidaritás névmásai. 359–388. In: Pap Mária és Szépe György válogatta: Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
Csányi Vilmos 1999. Az emberi természet. Vince Kiadó, Budapest. (Tudomány – egyetem.)
É. Z. 1985. Megszólítás és formái. 124–130. In: Grétsy László és Kovalovszky Miklós szerk.: Nyelvművelő kézikönyv. II. Akadémiai kiadó, Budapest.
Formanovszkaja, N. I. 1982. Russzkij recsevoj etyiket. Moszkva.
Goffman, Erving 1981. A hétköznapi élet szociálpszichológiája. Gondolat, Budapest.
Goffman, Erving 1990. A homlokzatról. 3-30. In: Síklaki István szerk.: A szóbeli befolyásolás alapjai. II. Tankönyvkiadó, Budapest.
Grétsy László (bevezető tanulmány) 1990. A legteljesebb virágnyelv és más titkos nyelvek. IKVA kiadó, Budapest.
Hegedűs József 2012. Az idegen nyelv. Nyelvek – nyelvtanulás. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
Hidasi Judit, R. 1975. A köszönés szemiotikájához 181–186. In: Voigt Vilmos–Szépe György–Szerdahelyi István: Jel és közösség. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Hymes, Dell 1975. A nyelv a társadalomban. 483–505. In: Szépe György szerk.: A nyelvtudomány ma. Gondolat, Budapest.
Jakobson, Roman 1972. Nyelvészet és poétika. 229–276. In: Hang – jel – vers. Gondolat, Budapest.
Kertész Manó é. n. Szállok az úrnak. Az udvarias magyar beszéd története. Révai Kiadás.
Kicsi Sándor András 2012. Isten, gyerek, kutya. Napút, XIV/1. 126–127.
Magyar köszöntő…, 1907. Legujabb és legteljesebb magyar köszöntő. A magyar ifjuság számára. Franklin-Társulat, Budapest.
Malinowski, Bronislaw 1953. The Problem of meaning in primitive languages. In: Ogden, C. K.–Richards, I. A.: The Meaning of the Meaning. New York, London.
Pap Mária 1972. Három szociálpszichológiai tanulmány. Általános Nyelvészeti Tanulmányok VII. 296–314.
Péter Mihály 2012. A leplező nyelv. Álcázás és ámítás a nyelv használatában. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
Sárosi Zsófia 2015. Pragmatika, szociopragmatika, udvariasságkutatás a magyar nyelvtörténetben. Magyar Nyelv 111: 129–146.
Szabó G. Zoltán–Szörényi László 1988. Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó, Budapest.
Szabó István Andor 1990. Az úriember. A jó társaság szabályai. Gondolat, Budapest.
Szili Katalin 2004. Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
TESZ 1976. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. III. Főszerkesztő: Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Timár György–Fazakas István 2003. Szleng-szó-szedet. Fekete Sas Kiadó, Budapest.
Várkonyi Nándor 2009. Az elveszett paradicsom. Széphalom Könyvműhely, Budapest.
Veszelszki Ágnes 2012. Netszótár. @-tól a zukbergnetig. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
W. I. é. n. A nyelvi illemről címszavakban. 385–504. In: Deme László–Grétsy László–Wacha Imre szerk.: Nyelvi illemtan. Szemimpex Kiadó, Budapest.

Szépirodalom:

Constant, Benjamin 1958. Adolphe. Ford.: Bóka László. Európa Könyvkiadó, Budapest.
Hajnóczy Péter 1982. A fűtő – M – A halál kilovagolt Perzsiából – Jézus menyasszonya – Hátrahagyott írások. Szépirodalmi, Budapest.
Temesi Ferenc 2018. 49/49. Scolar, Budapest.

JEGYZETEK

1 A tegezést és nemtegezést a latin tū és vōs alapján T és V formáknak nevezzük.

2 Forrás: http://megablog.hu/hihetetlenul-cuki-tenyek-az-allatvilagbol-amiket-eddig-megbiztos-nem-tudtal/

3 Forrás: https://www.mozaweb.hu/Lecke-BIO-Biologia_10-Viselkedesi_tipusok_II-104983

FARKAS ATTILA

A totális közeg: művészet az ipari civilizációban

(Bevezetés) Tanulmányom első részében összefoglalom annak a XX. századi elméletnek a legfontosabb jellemzőit, amely szerint a modern ipari termelés civilizációja a társadalom, a kultúra és az ember egészét saját képére formálja különböző csatornákon történő manipuláció segítségével. E csatornák közül kitüntetett szerepet kap a művészet és a tágan értelmezett modern tömegkultúra: e kettő viszonyának értékelése az elmélet egyik legtöbbet idézett eleme. A másik sokat hivatkozott elem politikai. Az okfejtésekből az következik, hogy nemcsak a XX. század diktatúrái voltak totalitáriusok, hanem a demokrácia is az mind a mai napig. A modern tömegdemokráciában is azzal állunk szemben, hogy a megszemélyesített, de lényegében személytelen hatalom a társadalom egészét, illetve az emberek késztetéseinek teljességét uralja. Ez a teória megjelenik a Frankfurti Iskola képviselőinél, elsősorban Theodor Adorno és Herbert Marcuse írásaiban, de a korai Jürgen Habermas gondolkodásában is, tetten érhető többek között Oswald Spengler és Martin Heidegger filozófiájában, Aldous Huxley és Georg Orwell munkásságában, valamint számos követőjüknél. A tanulmány második részében azt a kísérletet mutatom be, amelyet az elmélet képviselői hajtottak végre annak érdekében, hogy valamit megmentsenek az ember autonómiájából. A harmadik részben az elméletet teljesen elutasító kritikák közül vizsgálok meg kettőt, és javaslatot teszek egy szintézisre. Végül konklúzióként a művészet gyakorlati autonómiája mellett érvelek.

(A modern ipari civilizáció totális) A XX. században látványossá vált egy elmélet, amely szerint a közeg, amelyben a művészet gazdasági és társadalmi szempontból létezik, lényegileg és teljesen meghatározza azt. Egészen addig, hogy a közegen kívül – annak teljessége folytán – művészet nem, vagy csak kivételes esetben lehetséges. Az elméletnek két jellemző megnyilvánulását fogom bemutatni. Érdekessége ezeknek, hogy világnézetileg és politikai értékrendjüket tekintve eltérő, mondhatni ellentétes világhoz sorolhatóak.

Az egyik megnyilvánulási forma a Frankfurti Iskolához kötődik. Baloldali gondolkodói közül a libertinus szocialista Herbert Marcuse az USA-ban 1964-ben megjelent *Az egydimenziós ember* című könyvében annak a meggyőződésének ad hangot, hogy „A fejlett ipari társadalom […] egy történelmi projektum. […] Ahogy e projektum kibontakozik, a beszéd és cselekvés, a szellemi és anyagi kultúra egészét magához idomítja.”[1] A „projektum” szó ebben az összefüggésben megtévesztő lehet. Arra is gondolhatnánk, hogy a modern ipari társadalom valakinek vagy valakiknek a terve szerint, annak lépésről lépésre történő megvalósulása által jön létre, mégpedig úgy, hogy az eredmény lényegében megegyezik a tervezők eredeti szándékával. Nem erről van szó. Az igaz ugyan, hogy a modern ipari társadalmat létrehozó emberi cselekedetek tervezettek voltak, de az eredmény az egyes cselekedetek összegéből jött létre, így az nem felel meg teljesen senki eredeti szándékának. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ne lenne különbség abban, hogy kinek mennyire kedvező vagy kedvezőtlen az eredmény. Különösen akkor, ha őt kérdeznénk az ügyben, hogy ő hogyan ítéli meg, jó-e neki vagy sem. Marcuse szerint azonban az egyes cselekvő introspektív megnyilvánulása ebben a vonatkozásban lényegtelen. Mert a kiépült társadalmi rendszer elidegenült a létrehozóitól, „öntudatra ébredt”, és az embereket eszközként használja fennmaradása érdekében.

Az „elidegenedés” a korszak sokat emlegetett fogalma. Hegeli eredetű, a marxizmusban nagy karriert fut be, de megjelenik olyan antimarxista gondolkodóknál is, mint Martin Heidegger vagy Oswald Spengler.

Marcuse szerint a modern ipari társdalom, a „későkapitalizmus” (ma inkább újkapitalizmusnak vagy globális kapitalizmusnak neveznénk) egy teljesen zárt manipulatív univerzum, amely az egyént megfosztja minden szabadságától. A rendszert fenntartó manipuláció különböző csatornákon keresztül éri el az ember tudatos és tudattalan rétegeit. A fontosabb csatornák közül a fogyasztói társadalmat kell először említeni, ez a tömegtermelés racionalitása után kiépíti a tömegfogyasztás racionalitását, a fogyasztóban létrehozza a mesterséges szükségletek olyan rangsorát, amely megfelel a rendszer kívánalmainak. Ráadásul a fogyasztáson keresztül az egyén számára az önmegvalósítást, illetve annak illúzióját is biztosítja. További nélkülözhetetlen csatornák a szocializáció, az oktatás és a nevelés, valamint a modern média, vagyis a Horkheimer–Adorno szerzőpáros által 1944-ben kiadott *A felvilágosodás dialektikájá*ban sokat kritizált „kultúripar”, amelyet nem lehet elég komolyan venni és túlbecsülni, mert „a társadalmi elvakítás összefüggő rendszere az oka mindennek”,[2] értsd: minden rossznak. Ebbe a közegbe kerül a művészet, elveszítve így minden autonómiáját. A Frankfurti Iskola kapcsán közhelyszámba megy, hogy szigorú kritikusai voltak a tömegkultúrának. Ez a kijelentés legjobb esetben is csak féligazság, mert legalább annyira szigorúan ítélték meg az elitművészetet is, nemkülönben a hozzá kötődő recenziót, műkritikát és művészetelméletet. Az igazságot az fejezi ki inkább, hogy nem láttak különbséget a tömegművészet és a magasművészet között abból a szempontból, hogy mindkettőt integrálja a manipulatív kultúripar. Nemcsak a klasszikusokat, hanem az avantgárdot is, legyen az akármennyire lázadó. Ez a tendencia világosan látható szerintük a totalitárius demokrácia első kifejlett formájában, az észak-amerikai társadalmi-politikai rendszerben. Ugyanis sem Marcuse, sem Adorno nem tett különbséget a totális cél tekintetében a diktatúra és a demokrácia között: mindkettő az egész embert kívánja uralni. A különbség a diktatúra (sztálini vagy hitleri) és az amerikanizált demokrácia között csak a módszerekben van. Más oldalról szemlélve persze ez a módszertani különbség lényeges következményekhez vezet. A modern tömegdemokrácia, a fogyasztói társadalom és a jóléti állam hármas szintézise az emberiség történetének csodálatos eredménye, mert gazdagságot, elviselhető elosztási arányokat és szabadságot hozott az emberek számára. Még akkor is, ha a jólét ára a hidegháborús fenyegetettség és a harmadik világ kizsákmányolása, a szabadság pedig lényegében csupán látszat.

Az Adorno–Marcuse-féle társadalomelméletben a technika szorosan összekapcsolódik a természet és az ember uralására törő társadalmi tendenciával. Ez a tendencia *A felvilágosodás dialektikája* szerint megnyilvánul a mítoszban is, és a mítoszt racionalizáló instrumentális észben is. Az instrumentális racionalitás elsődleges terepe és mintaadó modellje a modern formalizált-matematizált természettudomány, de az instrumentális ész manifesztálódik a pozitivista társadalomtudományban is. A technika fogalma így kiszélesedik, magába foglalja a gépet és az ipart, valamint a kommunikációt, a nyelvet és az intézményeket egyaránt. A propaganda politikai kommunikációtechnika. A propagandára is vonatkozik az a formalizált abszurd egyenlőség, amelyet Marcuse állít fel a *Konterrevolution und Revolte* című kései munkájában a kapitalista haladás törvényére nézve: „technikai haladás = növekvő társadalmi gazdagság (növekvő bruttó társadalmi termék) = nagyobb szolgaság”.[3]

A frankfurtiakat általában technikai deterministának és technikai pesszimistának szokták tartani, nem ok nélkül. A helyzet azonban ettől valamivel bonyolultabb, amit leginkább úgy lehet leírni, hogy álláspontjuk a technikával kapcsolatban dialektikus,

de inkább negatív kifutással. A dialektika ebben a vonatkozásban azt jelenti, hogy ez a filozófia a technikát nem ítéli sem az uralom, sem a felszabadulás kizárólagos eszközének, ugyanakkor nem tartja neutrálisnak sem. Ezzel összefüggésben ez a világnézet sem nem technikai pesszimista, sem nem technikai optimista. Ezzel ismét csak összefüggésben ez a magyarázat nem (csak) technikai determinista, és nem (is csak) társadalmi konstruktivista. Akkor milyen is? Mint tudjuk, dialektikus. Ez jól cseng, de mégis problémát okoz, mert a dialektikus koncepcióba sok minden belefér, de nem fér bele minden. Nem fér bele az a fontos elem, hogy a technika nem értéksemleges jelenség- és cselekvésegyüttes. Ez talán az elmélet egyik legfontosabb nóvuma. Weber, Gehlen és részben Marx álláspontjával ellentétben Marcuse meggyőződése az, hogy „immár tarthatatlan a technika »semlegességének« hagyományos fogalma. A technika mint olyan nem választható el attól, amire használják; a technikai társadalom uralmi rendszer, amely már a technikák fogalmában és felépítésében is ott működik."[4] Az értéksemlegesség álláspontjának tarthatatlanságát Marcuse a technikán túl az azt lehetővé tevő természettudományra is vonatkoztatja, és ez terjed ki *Az egydimenziós ember*ben a tudomány, a filozófia, a kultúra és benne a művészet egészére. Tarthatatlan tehát az álláspont, amelyet az *Antigoné* kórusa énekel meg második megszólalásakor, dicsérve a civilizáció megannyi vívmányát, majd megállapítva, hogy „van, ki jóra, van, ki gonoszra tör vele". A valóság brutalitását – Marcuse-ra is támaszkodva – Adorno írja le Huxley *Szép új világ*át elemezve: a technikát nem lehet „a halálra kondicionálás nélkül"[5] birtokolni. A frankfurtiak támadják az új politikai tudomány arra irányuló törekvését, hogy rehabilitálja a propagandát, kimutatva annak semleges voltát, meggyőződésük szerint a propaganda instrumentalizálja és géppé teszi az embereket. Tömegnek tekinti őket, amelyet kvantitatív metódussal kell kezelni, erre utal a „számol velük" szcientista kifejezés a propagandisták nyelvében, amely a „mozgósítás" aktusát teszi lehetővé. Az új politikai tudomány szorosan összekapcsolja a propaganda és a manipuláció fogalmát, Adorno és Horkheimer is ezt teszi, de morálisan mindkettőt kárhoztatja: „A propaganda manipulálja az embereket; ahol szabadságot kiált, ellentmond önmagának. Elválaszthatatlan tőle a csalárdság. […] A propaganda emberellenes."[6]

Lehet, hogy emberellenes a propaganda, de a civilizációban nincs más, amivel célt érhetnénk – vallja Oswald Spengler, a totális közeg elméletének másik képviselője. A német kultúrfilozófus valószínűleg mély hatást gyakorolt Marcuse és különösen Adorno modernitáskritikájára, azzal együtt, hogy politikai elkötelezettségüket egy világ választotta el. Ez csendül ki Adorno szavaiból, amelyeket 1950-ben Spengler hetvenedik születésnapjára írt, aki akkor már tizennégy éve halott volt, és a háború utáni Németországban sűrű hallgatás vette körül: „Az elfeledett Spengler bosszút áll, azzal fenyeget, hogy neki lesz igaza."[7] Spengler a nem sokkal az első világháború vége után megjelent *A nyugat alkonya* címet viselő főműve második kötetének zárófejezetében ír a technikáról, majd visszatér a témára nagyjából egy évtized elteltével *Az ember és a technika* című tanulmányában. Németország akkori legnépszerűbb filozófusa, a konzervatív forradalom apostola leszögezi, hogy a technika egyidős az emberrel, mert az ember ragadozó. A ragadozó életmódnak itt nyilván nem táplálkozástani értelmet kell tulajdonítanunk, mivel tápcsatornája képessé teszi mind állati, mind növényi tápanyag feldolgozására, hanem lelkületében ragadozó, mert uralkodni akar a természeten. Annyira erős benne ez a késztetés, hogy e célból még individualitását is feladja és társadalomba szerveződik, politikai rendszereket hoz létre, majd döntő lépésként Nyugaton kirobbantja az ipari forradalmat. Ezzel beteljesíti a nyugati kultúra sorsát, elindítja a hanyatlást, a civilizáció korszakát, amelyet a tömegtermelés és a tömegfogyasztás,

illetve a tömegdemokrácia politikája jellemez. Az ember a technikával Istent játszik. A panteizmusban azonosítja Istent a természettel, és az azonosság (ebben az esetben képzelt) logikai törvényének értelmében, ha legyőzi a természetet, legyőzi Istent is. Kikerülhetetlen azonban Isten vagy „a természet mély és csendes bosszúja”.[8] Az általa létrehozott technika előbb „együttműködésre kényszeríti az embert”,[9] majd eléri, hogy „a fausti ember *saját teremtményének rabszolgája*”[10] legyen. A ragadozó embert gazdaállatnak használta a természet a technika kicsírázásához, amikor azt hitte, hogy szabad elhatározásából saját célját követi, csak sorsát teljesítette be. A természeti ész cselt vetett az embernek, mondhatnánk hegeliánus stílusban, ha Spengler valaha is jelentőséget tulajdonított volna Hegel történelemfilozófiájának.

Spengler a művészet fogalmát tág értelemben használja: művészet minden tevékenység, amely a természet feletti uralmat elősegíti. Így beszélhetünk például harcművészetről, a hajóépítés vagy a politika művészetéről és természetesen beszélhetünk szépművészetről is. Akár még a civilizáció korszakában is, de itt a szépművészet már értelmét veszti. Semmi értelme ugyanis annak, ha romantikus széplelkek „erőtlenül rázzák a vasketrec rácsát, amely *összezárta őket*”.[11] Ahogy Max Weber fogalmazott: olyan „acélkemény épületté tette”[12] a modern gépi kapitalizmus a világot, hogy annak már nincs szüksége szellemi támasztékokra, sem morálisra, sem – tehetjük hozzá – szépművészetire. Ez persze nem jelenti azt, hogy ne érhetne el kimagasló volument a művészeti termelés a civilizációban, sőt éppen ellenkezőleg, de ez már csupán egyszerű gazdasági teljesítmény.

(Kiútkeresés a determinizmusból) Nézzük, hogy a totális közeg elméletének képviselői látnak-e egyáltalán valamilyen esélyt az autonómiára, van-e kiút a szigorú determinizmusból! Spengler a kultúra életét nem determinisztikusnak, hanem sorsszerűnek tartja. A sors ellen nincs orvosság, tehát ha nem tudunk tenni ellene, álljunk az élére. *Ducunt fata volentem, nolentem trahunt.* – Vezetik a végzetek az akarót, a nem akarót vonszolják. Ezzel a Senecától származó szállóigével zárja le *A Nyugat alkonyát*. Fatalista meggyőződése szerint az individuális vagy kollektív cselekvés hatóköre igen szűk körű. A jelen civilizációja a pénz gazdaságának és a tömeg demokráciájának korszaka, amely feltartóztathatatlanul a cezarizmus felé halad. Csak két dolog közül választhatunk: vagy a szükségszerűt akarjuk, vagy nem akarunk semmit. Mi hát akkor a konzervatívok teendője Spengler szerint? Semmiképpen sem a múltba révedés, sajnálkozás az aranykor, a kultúra veszte és a civilizáció tenyészete fölött. Már a nagy mű bevezetőjében kijelöli az irányt: „S ha az új nemzedék tagjai, jelen könyv hatására, a líra helyett a technika, a festészet helyett a tengerészet és a megismeréskritika helyett a politika felé fordulnak, akkor szívem vágyát teljesítik; ennél jobbat az ember nem is kívánhat nekik.”[13] Valamilyen sorszerű autonómia nyílik ugyan, de nem a szépművészet számára, hanem a művészet más területeinek, például a politika művészetének. A modern módszerek használatát a konzervatívoknak tökélyre kell fejleszteniük, ennek során nem kell álszent módon tartózkodniuk a propagandától sem.

A Frankfurti Iskola a totális közeg bűvöletében élt, látott-e mégis lehetőséget a közeg feltörésére, az emancipációra, a fennálló transzcendálására? A dogmatikus marxizmus ezzel kapcsolatos programját elutasították, de elvetették a hagyományos utópikus marxizmust is, mivel az a forradalmi osztály, a proletariátus, amelyre ezek építenének, nincs többé. Helyette a fogyasztói társadalom széles alsóközéposztálya van, amely elégedett a helyzetével. A munkások nincsenek kizárva munkájuk gyümölcsének élvezetéből, sőt a rendszer éppen a fogyasztásba való bevonásukra épít. Mindezek ellenére az újkapitalizmus legalább olyan távol áll a nembeli célok megvalósításától, mint elődje. Vagyis

még távolabb, mert az legalább felfedte, s így elviselhetetlenné tette az elidegenedést, ez az új viszont otthonossá tette. Ki lehet akkor a felszabadítás végrehajtója? Sokan úgy igyekeznek Marcuse filozófiáját láttatni, hogy az a harmadik világ elnyomottjaiban látta volna a messiást. Ez ellen a szerző többször tiltakozott, hivatkozva például arra, hogy hogyan tudna kommunikálni a harmadik világ a fejlett nyugat entellektüeljeivel vagy az ellenkultúrával, amely vonzódik ugyan az egzotikumhoz, de többnyire így is csak a fennállót erősíti, mivel lázadása be van programozva a rendszerbe. Ki tudja akkor feltörni a rendszert? Gyakorlatilag és elméletileg bárki, ugyanakkor senki sem. A paradoxont csak részletezni lehet, feloldani nem. Bárkinek megadathatik, hogy élethelyzetét úgy értelmezze, hogy az lehetetlenné tegye számára a hamis boldogsággal történő azonosulást. Bárkinek, még egy rablóbanda tagjának is – ahogy Horkheimer ironikusan megjegyzi –, és „ez a lehetőség mindig annak a tágabb társadalomnak a fogyatékosságára utal, amelyen belül a banda létezik”.[14] Bárkinek, de nem *akárkinek*, mert ilyen helyzetekben „az igazság a számszerűleg csekély egységek oldalán lehet”.[15] Ez egy világos elitista álláspont, de nem megoldás, ha ez az elit nem képes állni a versenyt más elitekkel, nem utolsósorban azért, mert nem tud és nem is akar olyan hatalmi kommunikációs technikákat alkalmazni, mint azok: „nem a valóságnak a pokolként való ábrázolása az, ami gyanús, hanem a rutinos felszólítás, hogy törjünk ki belőle. Ma nem fordulhatunk sem az úgynevezett tömegekhez, sem a tehetetlen egyes emberekhez, hanem inkább csak egy elképzelt tanúhoz, akinek ezt az üzenetet hátrahagyjuk, hogy mégse vesszen el egészen velünk együtt.”[16]

A rendszer totális és felismerhetetlenségében kellemes, nem kis mértékben a művészet integrálása következtében. A művészetnek mégis meg kell próbálkoznia a tagadással, a negatívval, a fennálló transzcendálásával. Erre talán az aszketikus avantgárd lehet képes, például Beckett színháza, az atonális vagy a szeriális zene, Jackson Pollock és Bernett Newman festészete. Az olyan művészet, amely nincs tekintettel a fogyasztó élvezetigényére. Mindezek persze szépen beilleszkedtek a művészeti piac szövetébe, és aszketizmusuk árfolyama igen magas. De a műélvezet negligálása is zavarba ejtő követelmény, erre Adornónak is rá kell jönnie. Ha ugyanis az élvezetet teljesen kitöröljük, mi értelme egyáltalán művészetről beszélnünk?

(A determinizmus kritikái) A totális közeg, a teljes determinizmus és az ebbe illeszkedő művészet elméletét különböző irányokból sokan cáfolták. A frankfurtiak közül Jürgen Habermas, aki pályájának korai szakaszában, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* megírásának idején maga is ezen elmélet hatókörében mozgott, de az 1960-as évek végétől már kitörni igyekezett abból.[17] Az 1981-ben megjelent kétkötetes *Theorie des kommunikativen Handelns* rendszerelmélete megfosztja a manipulációt mindenhatóságától, és a cselekvéselmélet megfontolásai alapján egy jóval korlátozottabb hatáskört tulajdonít neki. A kritika az instrumentális célracionalitás elsődlegességének tételét veszi célba. Weber a cselekvésracionalitás értelmezése során a célracionalitást tekinti vonatkozási pontnak, s ehhez viszonyítja az értékracionális, az indulati és a tradicionális cselekvést mint csökkentett racionalizáltságú cselekvéstípusokat. Habermas ezzel szemben úgy dönt, hogy nem a célracionális-instrumentális vagy stratégiai cselekvést veszi alapul, hanem a kommunikatív cselekvést, és ebből származtatja a többi típust. A kommunikatív racionalitás sajátossága a cselekvések kényszermentes összehangolása. A kommunikáció során a szereplők elméleti vitát folytatnak, de ezen túl arra törekszenek, hogy igazolják normáik helyességét, és arra is igényt tartanak, hogy érzelmeik kifejezését a többiek hitelesnek fogadják el. Ezeken kívül kommunikativitás még a műalkotások esztétikai bírálata, és az

egyén azon terapeutikus képessége, hogy a többiek érvei hatására belátja saját tévedéseit. Történetileg tekintve a kommunikatív racionalitás létrejöttének feltétele a hagyományhoz való tudatos, újraértelmező viszonyulás. A kommunikatív cselekvés az eredendő cselekvéstípus, amelyből a cselekvéselméletek további három típusa származik. Ez a három származtatott típus a teleológiai-stratégiai, a normavezérelt és a dramaturgiai cselekvés.

A modern társadalom kialakulásában a kommunikatív racionalitásnak döntő történelmi szerepe volt, és a modern társadalom működése nem lehet megfelelő a kommunikatív racionalitás nélkül, annak ellenére sem, hogy a modernitást az instrumentális-stratégiai racionalitás egyre erősödő tendenciái jellemzik. A célracionális cselekvés analitikus megközelítésben a kommunikatív cselekvésből redukált típus. Történetileg az összefüggés úgy jelentkezik, hogy az instrumentális-stratégiai racionalitás a kommunikatív racionalitás evolúciójának terméke, mely termék viszonylagos függetlenségre tesz szert az idők során. Ennek a bonyolult folyamatnak a megértéséhez hívja segítségül Habermas az életvilág fogalmát. Maga az elnevezés Husserltől ered, akinek fenomenológiáját Schütz és Luhmann igyekezett a cselekvéselméletre alkalmazni. Az eredeti ismeretelméleti koncepció egológiai alapjait megkísérelték az interszubjektivitás felé továbbépíteni. Ezt a kísérletet Habermas úgy radikalizálja, hogy a fenomenológia objektum–szubjektum viszonyra vonatkoztatott életvilág-koncepcióját az életvilág és a rendszer kettősége értelmében alakítja át. Az átalakítás azt eredményezi, hogy az életvilág és a kommunikatív cselekvés komplementer fogalmakká válnak. Az életvilág reprodukcióját a kommunikatív cselekvés végzi el, ugyanakkor a kommunikatív cselekvés nem volna lehetséges az életvilágon kívül. Az életvilág biztosítja a kommunikatív racionalitás evolúcióját a szociális, a kulturális és a személyiségrendszer differenciálásával és integrálásával. Az életvilág kommunikatív racionalitásával analitikusan szemben áll a rendszervilág instrumentális-stratégiai racionalitása, de ez a fogalmi szembenállás egyúttal történelmi produktum is. Korábban a hatalmi racionalitás az életvilágba szövődött bele, majd az életvilág racionalizálódásának nyomán a rendszerszerű mechanizmusok egyre inkább függetlenedtek az életvilágtól, de teljesen soha nem váltak el attól. A jelenlegi helyzet azt mutatja, hogy a függetlenedésnek hol lehet a végpontja. A modern kapitalizmusban a rendszer irányító médiumai (a pénz, a hatalom, a közigazgatás) és ezek manipulatív működései a kommunikatív normáktól elszakadnak, mi több az életvilág ellen fordulnak, gyarmatosítják azt. Ennek ellenére az életvilág marad az az alrendszer, amelyik a társadalom egészét meghatározza. A társadalmon belüli gyarmatosításnak megmaradnak a korlátai, s az életvilág nem vethető alá korlátlanul a rendszervilág manipulációs hatalmának.

Habermas nagyban támaszkodik Talcott Parsons cselekvéselméletére.[18] Parsons makroelméletét a második világháború utáni gazdasági fellendülés és társadalmi stabilizálódás kezdetén dolgozta ki abból a célból, hogy az egyéni cselekvés és a társadalmi rend közötti kapcsolatot elemezni tudja. Mégpedig, eredeti intencióihoz híven, antiutilitarista és antimarxista módon úgy, hogy megalapozhatóvá tegye az autonóm individuális cselekvést. Rendszerelmélete meglehetős népszerűségre tett szert az Egyesült Államokban, ám a ’60-as évek második felében egyre több támadást kapott az újbaloldaltól, mert írásaiban az USA fennálló rendszere olyan megítélést kapott, hogy abban az emberiség minden haladó célja megvalósul. A manipulációelmélet képviselői szerint természetesen ez tarthatatlan nézet a totalitárius demokráciáról, amelyben a nembeli célok visszájukra fordulnak. A német társadalomelméletben viszont a ’70-es években felélénkült az érdeklődés Parsons iránt, többek között annak eredményeként, hogy megnőtt az igény a marxizmustól eltérő társadalommagyarázatokra.[19]

A társadalmi cselekvés rendszerként való felfogása Parsonsnál egyrészt a szociológia klasszikusaira, másrészt a biológiai rendszerelméletre megy vissza. A társadalomra vetített rendszeranalógia értelmében a társadalom egymással interakcióba lépő cselekvőkből áll, akik cselekedeteik eredményeként megelégedésre törekszenek. A kialakuló cselekvési helyzeteknek a cselekvőkön kívül van legalább egy fizikai vagy környezeti vonatkozása. A cselekvők kapcsolatát a cselekvési helyzetekhez közös kulturális szimbólumok rendszere alakítja ki. Ez a szimbólumrendszer a cselekvők egymásra vonatkozó kölcsönös elvárásait határozza meg, így szerepeket jelöl ki. A rendszer és a szerep együttes alkalmazásával kíván Parsons kapcsolatot létesíteni a korábbi mikro- és az ’50-es évek makroszintű megközelítése között. A makromodell azokkal a társadalmi folyamatokkal foglalkozik, amelyek az egységnyi cselekvés különböző elemeit létrehozzák. Az új cseremodell, amelyet az **AGIL**-séma szemléltet (*1. ábra*), a társadalmi rendszert többdimenziósnak tekinti. Ezek egyike sem feleltethető meg teljesen valamilyen empirikus jelenségnek, valamilyen konkrét intézménynek, hanem analitikus ideáltípusokkal állunk ebben az esetben szemben. Minden rendszer négy funkció alapján strukturálódik alrendszerekké. Az alkalmazkodás (**A**daptation) a rendszer és az anyagi környezet viszonyára vonatkozik, és olyan kényszerítő tényezőket összegez, amelyekkel az emberek kénytelenek szembenézni és alkalmazkodni hozzájuk. Ehhez a szférához a gazdaság áll legközelebb, bár a kettő nem azonos. A célmegvalósítás (**G**oalattainment) esetében szintén számításba jönnek anyagi kényszerítő hatások, de ez a funkció alapvetően eszmei kontroll által működtetett. Ehhez az alrendszerhez kapcsolódik a szervezet fogalma, a hozzá legközelebb eső empirikus szféra pedig a politika. Az integráció (**I**ntegration) azokat a hatásokat képviseli, amelyek a szolidaritás iránti elkötelezettségből jönnek létre. A szolidaritás csoportspecifikus jelenség, szervesen kötődnek hozzá normák, távolabb áll az instrumentális megfontolásoktól, mint az előző két alrendszer. A mintafenntartás (**L**atencia) az általános értékek alrendszere, szubjektív jellegű, de kapcsolódik az objektívebb alrendszerekhez. Egyik alrendszer sem teljesen anyagi, s nem is teljesen szellemi. Önállóak, de önállóságuk környezetükkel folytatott kommunikáció eredménye. Az alrendszerek egymás környezetét alkotják, inputok és outputok segítségével hatnak egymásra. Az outputokat mindegyik az inputokból hozza létre, az így kialakuló cseremédiumok − pénz, hatalom, normák általi befolyásolás, értékek − tartják fönn a rendszer egyensúlyi állapotát.

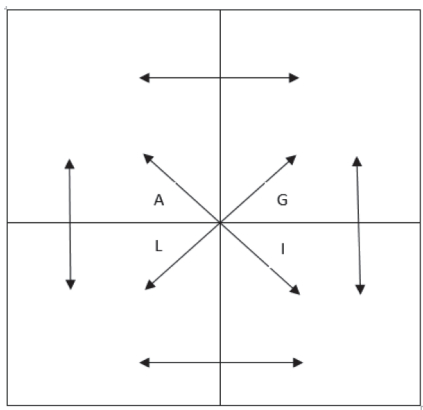

1. ábra

Az inputok és az outputok cseréjére épülő interdependencia-modellben kiküszöbölődik a marxista alap–felépítmény viszony és technikai determinizmus. Rendkívül szofisztikált koncepció ez, amely túllép az archaikus őselv keresésen. A „végső fokon” kérdése itt értelmét veszíti, ezért a „ki tartja a teknősbékát” frivol relevanciája is elenyészik. A szofisztikáltságot fokozza, hogy a rendszert felépítő alrendszerek önmagukban is négyes logika alapján tagolódnak, így az AGIL-séma egy celláján belül újabb AGIL-séma konstruálható és ez folytatható elvileg a végtelenségig, gyakorlatilag addig, amíg az elemző érdeklődése kitart. Az alrendszerek cseremédiumai közül külön figyelmet érdemel a célmegvalósításhoz kötődő hatalom. Parsons elismeri, hogy a hatalom egyik forrása lehet az erőszak, de – oly sok más gondolkodóhoz hasonlóan – az a meggyőződése, hogy a rendszer sokkal stabilabb, ha az emberek önként teszik azt, amit tenniük kell. Ez úgy lehetséges, ha a polgárok hisznek a hatalom legitimitásában. A legitimitás forrása azonban szerinte nem vagy nem elsősorban a választók hasznossági kalkulációja, és nem is a rendszer manipulatív működése. A hatalom a többi alrendszertől érkező inputokból áll össze, pénzre, kulturális legitimációra, hűségre és támogatásra van szüksége. De ahhoz, hogy ilyenekre tegyen szert, a másik három alrendszer által nagyra értékelt outputokat kell kibocsátania. A hatalom tehát akkor legitim, ha a kölcsönös csere hatékony, ha a körforgás egyenletes.

A Parson-féle cseremodell eredményei alkalmazhatóak a művészeti kommunikáció Jauβ által preferált háromszögmodelljére,[20] az így kiegészített modell (*2. ábra*) pedig lehetőséget nyújt a művészet kommunikatív társadalomelméletének kidolgozására, Habermas eredményeinek beépítésére is. A háromszögmodell explicit módon kiegészül az AGIL-séma által ábrázolt kölcsönös cserével, a csúcsok által kibocsátott outputok az őket érő inputok kreatív feldolgozásából, mondhatni szintéziséből állnak össze, bár ez a szintézis mindig átmeneti marad. Ez az elmélet lehetőséget ad valamennyi esztétika értelmezésére a különböző determinista felfogásoktól kezdve egészen a szélsőséges zsenikultuszig, a kollektivizmustól az individualizmusig. Ugyanígy alkalmassá válik a legkülönbözőbb stílusú műalkotások elemzésére a teljesen piacorientált terméktől kezdve a legzártabb és legtisztább avantgárdig. Alkalmas a politikus ember és az esztétikai ember, illetve a politikus művész és az esztétikai művész viszonyának különböző történeti szituációkban szükségessé váló elemzésére.

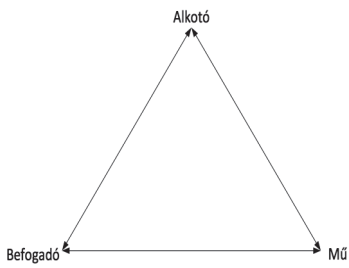

2. ábra

Egy konkrét példával illusztrálom azokat a vitalehetőségeket, amelyek a háromszögmodell alkalmazása során adódhatnak. Természetes módon felvethető a sémával szemben, hogy „mégsem járja Beethovent úgy beállítani, mint aki állandóan a közönség és a kritikusok elvárásaira koncentrál, amikor komponál”. Erről értelemszerűen szó sincs,

a modell nem kívánja felszámolni az alkotó függetlenségét, pont védelmébe veszi azt a determinista teóriákkal szemben. Ugyanakkor figyelembe veszi azt a vonatkozást is, hogy az sem állítható minden további nélkül, hogy a művész lelke teljesen légüres térben lebeg a vizek felett.

(Konklúzió: a művészet gyakorlati autonómiája) A neohegeliánus frankfurti gondolkodóknál, így Marcuse és Adorno esetében is, virtuóz dialektikus bűvészkedés folyik az objektív–szubjektív, negatív–pozitív, immanens–transzcendens, de mindenekfölött a racionális–irracionális oppozícióval. A racionális–irracionális párt egyszerre kell állítani, illetve tagadni az instrumentális célracionalitásról mint az individuális cselekvés egy típusáról, s arról a rendszerről, amely az ilyen cselekvésekkel együtt valahogy kiépül, majd meghatározza azokat. Nem arról van szó, hogy a racionalitás és az irracionalitás nézőpont kérdése lenne, mert egyszerre hatják át a vizsgált dolgot, de azért a konkrét elemzésben mégis el kell azokat választanunk. Ha a fejlett ipari civilizációt vizsgáljuk, akkor annak „egyik legnyugtalanítóbb aspektusával: irracionalitásának racionális jellegével találkozunk".[21] Azt már nagyjából értjük, hogy társadalmunk irracionális, mivel represszív. De ez miért racionális? Két okból. Egyrészt mert kialakulása történetileg érthető, sőt szükségszerű a filozófiai reflexió számára, másrészt mert ez a reflexió azt is konstatálja, hogy az emberek ezt a rendszert a jólét és a béke rendszereként értékelik, még akkor is, ha tudják, hogy a permanens háborús fenyegetéssel is együtt kell élniük. Talán még azt is sejtik, hogy a rendszer keresztül-kasul manipulatív, de úgy ítélik meg, hogy ennek dacára elfogadhatóbb, mint az erőszakos uralom. De ez az ítélet a következő lépésben a filozófiai kritika számára tökéletesen irracionális, mert hézagmentesen illeszkedik a represszív manipulatív rendszer elvárásmintázatába.

Teljes joggal veti az ilyen stílusú érvelés szemére például Charles Taylor, hogy abban az emberek nem félig-meddig racionálisak, mint a valóságban, hanem a „manipuláció irracionális tárgyai".[22] Velük szemben áll a „neoleninista élcsapat"[23], aki egyedül birtokolja a filozófiai racionalitást, s csak ő képes felszabadítani a többséget, ha kell, akár sokkterápia segítségével is. Az ilyen vádra viszont Marcuse azt válaszolná, hogy csak az mond ilyet, akit már beszippantott a rendszer, mint az összes analitikus filozófust. Ez arra világít rá, hogy a totális közeg elmélete teoretikusan nem cáfolható, mert minden empirikus ellenérv rögtön visszájára fordul, és a rendszer működését bizonyítja. Szerencsére gyakorlati oldalról más a helyzet. Ebben a megközelítésben a totális közeg manipulációelmélete szigorú formájában biztos, hogy helytelen, mivel ellenkező esetben a morál és a művészet alapfogalmai jelentésüket vesztenék. Nem beszélhetnénk olyanról, mint morális felelősség vagy belső törvényszerűségekkel rendelkező művészeti alkotás. A dialektikus paradoxon amúgy csodálatos képződmény. Erre éppen Marcuse, Adorno és Spengler szövegeinek azon helyei világítanak rá, ahol a modernitás totális közegét a legszigorúbb fogalmi szinten kívánják elemezni: az látjuk, hogy pont itt hagyják el a társadalomtudomány területét, itt kerülnek legközelebb természetes szövetségeseikhez, Orwellhez, Huxley prózájához és a művészethez. Ez azért nem rossz társaság. Nem paradoxon viszont az, hogy tökéletesen autonóm művészet el sem gondolható. A modern autonóm művészet fogalma dekontextualizáció eredményeként jött létre. A művészetet kiemelték azokból az összefüggésből, amelyek a valláshoz és az egyházhoz, a középkori rendi feudális politikai rendszerhez, a kézművesiparhoz vagy a humanista képzéshez kapcsolták. Dekontextualizáció rekontextualizáció nélkül azonban logikailag nem lehetséges. Nincs kontextus nélküli fogalom. Ennek a logikának engedelmeskedik a történelem is. A modern művészet régi összefüggései közül újakba került.

Összekapcsolódik (hatnak rá és ő is hat rájuk) különböző társadalmi, gazdasági, kulturális és egyéb tényezőkkel. René Magritte ars poeticájáról írja egy kitűnő elemzője, hogy „nem a festő dolga tagadni a fizikai vagy szociálpszichológiai meghatározottságot, neki e meghatározottságot a jelentésétől kell megfosztania, hogy megszülethessen a bizonytalannak, a titokzatosnak termékeny talajt biztosító mesterséges költői, új jelentés”.[24] Ilyen értelemben beszélhetünk a művészet autonómiájáról.

JEGYZETEK

1 MARCUSE, Herbert: *Az egydimenziós ember*. Ford. JÓZSA Péter, Bp., Kossuth, 1990, 19.
2 HORKHEIMER, Max – ADORNO, Theodor W.: *A felvilágosodás dialektikája*. Ford. BAYER József, GERÉBY György, GLAVINA Zsuzsa, VÖRÖS T. Károly, Bp., Gondolat–Atlantisz, 1990, 61.
3 MARCUSE, Herbert: *Konterrevolution und Revolte*. Frankfurt a. M., Suhrkamp 1973, 10.
4 MARCUSE: *i. m.* (1990), 18.
5 ADORNO, Teheodor W.: *Aldous Huxley és az utópia* = Uő: *A művészet és a művészetek*. Bp., Helikon, 1998, 158.
6 HORKHEIMER–ADORNO: *i. m.* (1990), 296.
7 ADORNO, Theodor W.: *Spenglernachdem Untergang (Zu Spenglers 70. Geburtstag)* = *DerMonat*, 1950, 20. sz., 115−116.
8 SPENGLER, Oswald: *Az ember és a technika. Adalékok az életfilozófiához* = Uő: *Válságok árnyékában*. Ford. CSEJTEI Dezső, JUHÁSZ Anikó, Bp., Noran Libro, 2013, 135.
9 SPENGLER, Oswald: *A Nyugat alkonya*. Ford. JUHÁSZ Anikó, CSEJTEI Dezső, SIMON Ferenc, Bp., Európa, 1994, II, 721.
10 SPENGLER: *i. m.* (1994), II, 722.
11 SPENGLER: *i. m.* (2013), 137.
12 WEBER, Max: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Ford. JÓZSA Péter, LISSAUER Zoltán, BEREÉNYI Gábor, Bp., Cserépfalvi, 1995, 224.
13 SPENGLER: *i. m.* (1994), I. 84.
14 HORKHEIMER, Max: *Hagyományos és kritikai elmélet = Tény, érték, ideológia*. Szerk. PAPP Zsolt, Bp., Gondolat, 1976, 105.
15 HORKHEIMER: *i. m.* (1976), 104.
16 HORKHEIMER–ADORNO: *i. m.* (1990), 297.
17 A folyamatról: WIGGERSHAUS, Rolf: *The Frankfurt School*. Cambridge, Polity Press, 2007, 636−655.
18 Az elmélet kibontakozása: PARSONS, Talcott: *The Structure of Social Action*. New York, Free Press, 1937. PARSONS, Talcott: *The Social System*, New York, Free Press, 1964. PARSONS, Talcott: *The Place of Ultimate Values in Sociological Theory* = Uő: *On Institutions and Social Evolution*, Chicago, The University of Chicago Press, 1982, 76−92. Az elméletet részletesen elemzi: ALEXANDER, Jeffrey C.: *Szociológiaelmélet a II. világháború után*. Ford. BERÉNYI Gábor, Bp., Balassi, 1996, 28–121. PÁL Eszter: *Talcott Parsons: rendszerelmélet és organicizmus*. [web:] http://www.tarsadalomkutatas.hu/kkk.php?TPUBL-A-785/kotojelek2003/TPUBL-A-785.pdf (utolsó letöltés: 2021. 04. 10.)
19 Parsons németországi hatásáról: BALOGH István – KARÁCSONY András: *Német társadalomelméletek*. Bp., Balassi, 2000, 240–258.
20 JAUSS, Hans Robert: *Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja*. Ford. BERNÁTH Csilla = Uő: *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat − irodalmi hermeneutika*, Bp., Osiris, 1997, 47.
21 MARCUSE: *i. m.* (1990), 31.
22 TAYLOR, Charles: *Marcuse's Authoritarian Utopia = Canadian Dimension*, 1970, 7. sz., 51.
23 Uo.
24 PAQUET, Marcel: *René Magritte*. Ford. TERAVAGIMOV Péter, Bp., Taschen/Vince, 2002, 85.

WINDHAGER ÁKOS

Többszörös kezdet, sokszoros közeg
A magyar balett megszakított hagyománya

ENTREÉ: A magyar balettkutatás eszmetörténeti kérdései

A *Többszörös kezdet, sokszoros közeg – A magyar balett megszakított hagyománya* című tanulmány eszmetörténeti olvasatot nyújt a hazai táncjátékok történetéről. A dolgozat három közegmegközelítést tartalmaz: a magyar balletthagyományban elfogadott műfogalmat és a többszörös kezdet eszmetörténeti értelmezését, illetve egy esettanulmányt Erkel baletthez fűződő viszonyáról. A jelen cikk tehát művelődéstudományi horizonton tárgyalja a tánc-, a zene-, az intézmény-, a művelődés- és az eszmetörténethez kapcsolódó jelenségeket, és azokat a megszakítottság – mint közeg – fókusza körül rendezi el. A tanulmány célja, hogy modellezze a balettirodalom kutatási lehetőségeit. A rövid balettirodalom-történeti lottó előjátékként érzékelteti a magyar balettirodalom megszakított hagyományát. Mennyi tudással bírunk a közel kétszáz éves magyar színpadi táncjáték történetéről?

1. Melyik magyar zeneszerző írta a legtöbb balettet?
2. Ki az a magyar zeneszerző, aki ugyan egyetlen táncjátékot sem írt, műveit mégis a legtöbbször alkalmazták balettekben?
3. Ki a Bartók előtti korszak legnépszerűbb magyar balettkomponistája?
4. Ki a Kodály utáni korszak legnépszerűbb balettszerzője?
5. Melyik balettmű a magyar táncszínpad legsikeresebb darabja?
6. Melyik balettelőadást tiltották be erkölcsi okokra hivatkozva?
7. Melyik balettművet tiltották be politikai okokból?
8. Mely balettet be sem mutatták ideológiai okból?
9. Melyik magyar táncjáték alkalmaz szavalókórust?
10. Ki írta *Az idő küszöbén* című balett zenéjét?
11. Melyik az első magyar balett, amely teljes értékű szövegkönyvvel és végigkomponált zenei cselekménnyel rendelkezik?
12. Melyik magyar opera tartalmazza a legnépszerűbb magyar balettjelenetet?
13. Végül, melyik a legismertebb magyar színpadi táncepizód?

A balettkedvelők könnyűszerrel felelhettek a felsorolt kérdésekre, mivel ahhoz csupán egy lexikont kellett használni. Ha viszont az lett volna a kérdés, hogy a felsorolt művekből melyikhez fűződik személyes élménye, már sokkal kevesebb érdemi feleletet kapnánk. A válaszkeresés már csak azért is könnyű lehetett, mert a huszadik században 10-15 évenként az aktuális intézettörténetek rendszeresen áttekintették a magyar balett alakulását is. Jemnitz Sándor[1], Vályi Rózsi[2], Körtvélyes Ágnes[3], Szenthegyi István[4], Gelencsér Ágnes[5], Körtvélyes Géza[6], Kaán Éva[7] és Pónyai Györgyi[8] kutatásaiból a közönség könnyen tájékozódhatott a balettirodalom tárgyában. Az említett tánctudományi kutatások nyomán azonban eszmetörténeti ív rajzolható, s ha az egyes kutatók ideologikus keretei el is térnek, a balettjáték intézmény-, személy- és repertoártörténetét részletesen feltárták. Az egyes balettek részletes zenei megközelítése ugyanakkor csak Bartók esetén történt meg, más darabok értő zeneesztétikai megközelítését legfeljebb egyes kritikák kísérelték meg, de általános ilyen jellegű olvasat nem született.

ENCHAÍNEMENT: A hagyomány áramlatai
A magyar balettirodalom műfogalma

A zenei gyakorlatban legkésőbb a XIX. századra honosodott meg az az értelmezés, miszerint a zenemű az írott változatot jelöli, míg az előadás csupán értelmezése annak. Az írott változat tartalma ugyanakkor zeneszerzőként mást és mást rögzített, illetve bízott az előadó értelmezésére, ahogy az Liszt Ferenc és Richard Wagner partitúráiban mutatható ki. Wagner zenedrámáit zárt, míg Liszt saját alkotásait nyitott műnek tekintette. Wagner minden komponenst szövegesen vagy egyértelmű jelekkel hangsúlyozott, ráadásul életműve zömében a hangszeres és énekes zenét a konkrét szövegtartalomnak rendelte alá. Wagner vezérkönyvei esetén ezért a karmesternek és a rendezőnek nincs (nem lenne) más dolga, mint követni a partitúra bejegyzéseit. Liszt ezzel szemben élete utolsó szakaszáig szeretett rögtönözni, s előadásain azokat zeneszerzőként értelmezte. Művei lejegyzésében így az feltételezhető, hogy csupán a legszükségesebb elemeket rögzítette, amelyekhez számos komponenst még az előadónak kell hozzátennie. Így egy Liszt-partitúra szó szerinti előadása lefejezi a művet, mert a szerző által kinyitott lehetőségek közül egyet sem visz tovább. Egy Liszt-mű előadójának rendelkeznie kell zenszerzői vénával és bátor kísérletező kedvvel.

A balett esetén a „műalkotás" (a dantói *art work*) mibenléte még bonyolultabb. Az az állapot, hogy a balett azonos lenne a megadott szövegkönyvre írt partitúrával, csak a XIX. század legvégére rögzült, de nem véglegesen. A balett esetében nem a történet, nem a zene, de nem is az előadás, hanem a koreográfia vált az azonosítás alapjává. A koreográfia azonban csak ritka esetben érhető el lejegyzett alakban, így gyakorlatilag a balettművészet a mai napig nem hozzáférhető szövegekben. Számos kutató felvetette, hogy még egy pontos lejegyzés sem rögzítené azonban a koreográfia alapját: a stílust, amely minden más elemet meghatároz. A kulturális köznyelv balettnek hívja a zenés színpadon megjelenő mindenféle táncos mozgást, kivéve a felismerhető nép- és társastáncot. A kortárs zenetudomány balettnek egy olyan alkalmazott műfajt hív, amely esetében egy táncelemekből álló zenefolyam történetet mond el, és a koreográfus az alapján előadást rendezhet. A tánctudomány viszont a koreográfiát tekinti balettdarabnak, függetlenül annak irodalmi szüzséjétől és zenei tartalmától. A betanítások műalkotási keretté válásához az a szokás vezetett, hogy a balett táncait, zenéit, zenekarát és programját az adott lehetőségek közt módosították. Ebből a szempontból érthető az is, hogy *A hattyúk tava* hol másfél, hol harmadfél óra hosszúságú, hogy hol a fehér, hol a fekete hattyú győz, és hol Csajkovszkij muzsikájára adják elő, hol Elton Johnéval.

Az eszmetörténeti olvasat a magyar balettirodalomban három modellt különböztet meg a zeneszerzői kompozíciós technika szempontjából:

1. *Eredeti táncjáték*: lazán vezetett cselekményhez igazodó táncsorozat.[9]

2. *Pantomimikus zenedráma* (szakirodalomban használt változata még: *szimfonikus pantomimika* vagy *szimfonikus balett*): szimfonikus költemény igényű tematikus táncsorozat.[10]

3. *Potpourri*: a koreográfia különböző, önálló létjogú zenéket alkalmaz. (Ezzel a modellel, mivel nem tartozik a balett zeneirodalmi hagyományába, a tanulmány bővebben nem foglalkozik.)[11]

Az első modell tehát, ahogy arra a bevezető is utalt, dramatizált táncsorozatot jelöl, amelynek hazai kezdete Heinisch József *Haramiabanda* (1834) című darabja. A színháztörténeti kutatások számos párhuzamosan kialakult, reformkorban hazánkban is népszerű műfajt neveznek meg: némajátékok (arlekinádok, életképek, víg némajátékok, történeti képek).[12] Ezek azonban gyorsan eltűnnek, s bár hagynak nyomot az elnyomatás

korának közönségi elvárásaiban, alapvetően nem befolyásolják az 1890 utáni magyar táncjátékok zeneiségét. A táncláncok viszont több mint egy évszázados hagyományra tettek szert, mert Heinisch után Rózsavölgyi *Körmagyar*ja (1842) egyértelműen sikerre vitte a műfajt, majd pedig Sztojanovits Jenő *Csárdás*ában (1890), Hubay–Harangozó *Csárdajelenet*ében (1936!), végül Kenessey–Hubay *Keszkenő*jében (1952!) a műfaj – ha megkésett módon is, de – kiteljesedett, nemzetközi színvonalat ért el.[13] Az, hogy az egyes előadás telítődött-e mélyebb tartalommal, érzelmileg, történelmileg vagy néprajzilag hiteles tánccal, a koreográfusoktól függött; az említett Harangozó Gyula esetében például világszínvonalú kompozíció született. A komplex tartalmú, a cselekményt, a zenét és a tánc tudatos, kompozíciós egységét megvalósító táncjátékok csak későn jelentek meg, elsőnek Szikla Adolf zeneszerző és Niccola Guerra koreográfus közös szerzeményét, *A törpe gránátos*t tekinti a szakirodalom.[14]

A pantomimikus zenedráma – a korabeli elnevezése is utal rá – a pantomimből nőtt ki, s annak karakterjegyeit sokáig magán viselte. A modell megfigyelhető Szabó Xavér *Dárius kincse* (1893), Zichy Géza *Gemma* (1901), Dohnányi *Pierette fátyola* (1909), Bartók *A fából faragott királyfi* (1916), Kósa György *Dávid király* (1937) vagy Veress Sándor *Térszili Katicza* (1943) művében. Amíg az első modellből szabadon kiemelhetők a zenei elemek (tételek), a másodikból csak a zenei cselekményt megszakító módon hagyható el egy-egy tétel. Jelzés értékű, ahogy Bartók a 42 perces *Fából faragott*ból egy 10 perces, míg a 32 perces *Mandarin*ból egy 19 perces zenekari szvitet alakított ki. A már említett *Dávid király*ból pedig csak zenei erőszakkal lehetne kivágni egy részletet.[15]

Stilárisan, zenetörténeti receptivitásában is jelentős a különbség a két modell között. Az első a verbunkos élő, poszt- vagy neoirányzatait használja fel a dallamszövésben (s kreál hozzá stilárisan illő – olykor korszerű – harmóniát). A második modell az 1920-as évekig a wagneri zenedráma nyelvezetét írja újra (l. Szabó Xavér: *Dárius kincse*, Zichy Géza: *Gemma*, Dohnányi: *Pierette*). Bartók a *Fából faragott*ban egyértelműen megnyilvánvaló Wagner-hatás mellett éppen az 1910-es évtized második felében már a Sztravinszkij-recepciót dolgozza fel, s így *A csodálatos mandarin*ban az is tetten érhető. A kései „Kodály-iskola" olyan erőteljes alkotói, mint Szokolay Sándor (pl. a *Hamlet* balettepizódja, 1968), Szőllősy András (pl. *Oly korban éltem*, 1963), vagy éppen Petrovics Emil (pl. *Salome*, 1971) – az őket sokfelől érő hatás közül – Bartókon keresztül Sztravinszkij orosz balettkorszakának recepcióját is újraírták. Bartók és Kodály tanítványai ugyanakkor konkrét népzenei elemekkel is gazdagították nyelvezetüket, vagy a teljes darabot a népzene dramatizálásából teremtették meg. Kósa György *Árva Józsi három csodája* (1930) kapcsán éppen azt emeli ki a szakirodalom, hogy noha a szerző a legújabb zenei irányzatok ismerője, a korszerű szimfonikus irodalom mestere és a kísérletezés fenegyereke, mégis elemi erővel tudta a népzenei ethoszt átemelni abba a táncjátékába, amely másfelől *A fából faragott* ifjúkori újraírása.[16]

A második modellhez tartozik a mesebalettalfaj, amely viszonylag későn jelent meg a magyar zenetörténetben. *A diótörő*höz képest közel harmincéves késéssel született meg Máder Rezső *Mályvácska királykisasszony* (1921), Gajáry István *Árgyirus királyfi* (1924) és Kósa említett *Árva Józsi* című darabja, amelyek szép sikert mondhattak maguknak. Az előzmények ellenére a *gyerekbalett* műfaját Szőnyi Erzsébet (*Kerti mese*, 1949; *A tücsök és a hangya*, 1953) életművéhez köti a szakma, akitől tanítványa, Bozay Attila (*Séta Meseországban*, 1956) vette át a kezdeményezést.[17] A műfaj Ránki György egyik utolsó darabjával (*Ökröcskék, ludak, sárkányok*, 1988), Faragó Béla (*A villik*, 1993) munkássága révén tört újra utat magának. A tudatos közönségnevelés jegyében

rendelik meg Tallér Zsófia (*Bogármese*, 2006; *Pán Péter és a megtalált fiúk*, 2007; *Gulliver Liliputban*, 2009), Solti Árpád (*Állatmesék*, 2010) és Laczó Zoltán Vince (*Az Óperencián innen*, 2012) darabjait.

A magyar baletthagyomány három kezdete

A jelen tanulmány a magyar balettirodalom három kezdete kapcsán tesz fel hosszú távú, eszmetörténeti alapkérdéseket. A tánctudományi megközelítés kiterjesztése azért indokolt, mert bár 180-200-ra tehető a partitúrával, szövegkönyvvel rendelkező magyar balettdarabok száma, a közönség csupán a Bartók-táncjátékokat ismeri.[18] A többit sem kortárs színházi élményként, sem koncertélményként, sem használati tánc alakjában nem élvezheti, s nem éri el az egy tucatot se a hangfelvételek száma. Az eszmetörténeti kutatás azonban feltárja az elfedett műveket, az azokat létrehívó hagyomány művelődési keretét és a recepciómegszakadás okát. A tanulmány kiinduló pontja az előző adatok ismeretében az, hogy balettjeinket is jellemzi a magyar művelődés huszadik századi alapjelensége, ti. hogy a magyar balettirodalom hagyománya megszakadt. Az eszmetörténeti olvasatban a hagyomány azonban átível megszakítottságon, így eszmei kánont sugall, abból pedig a művészetágra jellemző autonóm esztétika fakad. A balettirodalom kutatása tehát klasszikus mintázatot rajzol ki az eszmetörténeten át a kulturális emlékezetkutatás számára is.

A hagyományvizsgálat alapján világosan látszik a magyar balettirodalom-történet három kezdete és ezzel együtt három eltérő értelmezése:

1. színháztörténeti kezdet (Heinisch József: *Haramiabanda*, 1834),
2. zenetörténeti kezdet (Sztojanovits Jenő: *Csárdás*, 1890),
3. koreográfiatörténeti kezdet (Harangozó Gyula – Hubay Jenő: *Csárdajelenet*, 1936).

A három kezdet eltérő, bár egymásra támaszkodó (intézményi, műfogalom-értelmezési és részben stilisztikai) hagyományt jelöl. Ma csupán az utolsó él, az előző kettőt politikai és szakmai döntéshozók megszakították, művelését ellehetetlenítették. Egy másik értelmezésben a három kezdet a művészeti ág történeti változásainak felel meg, amennyiben a korban „balettként" elismert műalkotás egyre összetettebbé válik. Így a színháztörténeti kezdet megfeleltethető azzal a mozzanattal, hogy táncegyveleget alkalmaznak színpadra a korabeli szövegkönyvi (némajátékos) program alapján. A zenetörténeti kezdet másként az első, nemzetközi igényű balettzenére utal, amelyben a tánctételeket szimfonikus szerkesztésmód jellemzi. A koreográfiai kezdet pedig olyan produkciók létrehozását jelöli, amelyekben a drámai jellegű előadás egyetemes igényű zene, cselekmény és tánc egységére épül. Noha így feloldható a három hagyomány egy nagy hagyományban, az is látszik, hogy a fordulatok az egyes balettszerzemények tekintetében nem váltak visszafordíthatatlanná. A fentebb említett hagyományszakadás következtében egyes balettkompozíciós technikák folyamatosan együtt éltek, de hagyománya csak az utolsónak maradt meg, a másik kettő a kései zeneszerzők számára nem vált elérhetővé.

Az előzőkből következik, de csak részben annak következménye, hogy élesen elválik egymástól a balettjátszás hagyománya, a balettirodalom recepciója és művelődési beágyazódása. Noha a kánonelmélet alapján azt várhatnánk, hogy az esztétikai horizont központi alkotását játsszák a legtöbbet és ezáltal ismerik a legtöbben, e feltevésünkben a magyar balettirodalom esetén csalódnunk kell. A kánon, a recepció és a repertoár bár *párbeszédet folytat*, de – főként az intézményvezetői döntések következtében – jelentős mértékben eltér egymástól. Tényként kezelhetjük azt a paradox felismerést, hogy zenetörténetileg *A csodálatos mandarin* a legjelentősebb magyar pantomim, mégis Erkel Ferenc *Palotás*át ismerik a legtöbben, látni viszont Kocsák Tibor *Hét törpe* című balettjét lehet.

Az eszmetörténeti kutatás a műalkotás tárgyát, stílusát, zenéjét, koreográfiáját, fogadtatását és szellemtörténeti kapcsolatrendszerét is vizsgálja. Egy bukás példája előrevetíti az összetett kutatási szempontokat és módszertant. Szabó Xavér Ferenc *Dárius kincse* (1893) című balettje nem sokkal a bemutató után megbukott, jórészt művelődéstörténeti okok miatt. A zeneszerző egyértelmű Wagner-recepciója oly mértékben írta újra – vagy még inkább felül – a darab keretét adó és a korban divatos székely mitologémát, hogy az jelentős ellenszenvet váltott ki. A korban még Wagner-ellenes hazai közvélemény a német szerzőre emlékeztető zeneműveket idegenséggel fogadta, s csak Richard Strauss és Debussy sikerei után szökhetett szárba egy széles bázisú magyar Wagner-kultusz.[19] A korszak legtöbb hazai balettzenéje nem múlta sokban felül Szabó Xavér invencióját, ám mivel a Verdi-, a Delibes- vagy éppenséggel az Erkel-recepció hozzátartozott a korszak elfogadott baletthangzásához, így az azokból merítők könnyebben kaptak elismerést. Ellenpéldaként állítható Szabados Károly erkeli és delibesi recepcióból induló *Vióra* (1891) című balettje, amely ugyanazt a mitologémát használta, cselekménye sem volt fajsúlyosabb, mégis sikert aratott. Szabados alkalmazkodott a korabeli közönség elvárási horizontjához, s a darab közkedvelt is maradt évtizedekig. A *Dárius*szal szembeni ellenérzések olyan erősek voltak, hogy noha még a legádázabb kritikusok is elismertek abból több tánctételt, azok soha nem kerültek előadásra.[20] A hagyomány – itt szűk értelemben: egy korszak természetesnek vett értelmezése – tehát befolyásolja az egyes művek sorsát. A hagyomány megszakadása után pedig éppen ezen hiány miatt nem kanonizálódott a sikeres és megrendítő *Az iszonyat balladája* (Szokolay Sándor, 1960) sem.[21]

A magyar balettirodalom történetében az is látszik, hogy hasonlóan az operához s a szimfóniához, megrendelésfüggő. Noha van olyan alkotó, aki az asztalfiókjának is megírja a műveit (pl. Kósa György és Lajtha László), a legtöbb darab konkrét kérésre és koreográfusi koncepcióhoz igazodva íródott. A huszadik század előestéjén, amikor a magyar balettirodalom „hirtelen" megszületett, az Operaház karmesterei kezdték meg a táncköltemények, majd a pantomimek komponálását. Sztojanovits Jenő, Szabados Károly, Kerner István vagy Szikla Adolf mind az Andrássy úti zenepalota munkatársaiként sajátították el a színpadszerűség gyakorlatát s hozták létre sikeres darabjaikat. Csak a „Kodály-iskola" szerzői esetében történik majd meg az Operától való leválás, de az ő esetükben is (pl. Szokolay, Petrovics, Ránki) kimutatható a színpaddal való egyéb közvetlen kapcsolat. Mindez természetesen visszavetítve is igaz, így valóban csak akkor tud a magyar balettirodalom kialakulni, amikor az ahhoz szükséges intézményi feltételek is adottá válnak. A XIX. század második felében a Nemzeti Színházban a tánckar hosszú évtizedeken keresztül mostoha körülmények között dolgozott, és csak az Operaház átadása teremtette meg a balettkar fejlődése számára az utat. Így az 1884-ben átadott épület, intézmény és szakmai műhely 1889-ben teremte első gyümölcsét: Sztojanovits Jenő *Új Romeo* című balettjével, amelynek tapasztalatai alapozták meg a korszak legnépszerűbb magyar táncjátékát: a *Csárdás*t. A darab sikeréhez azonban kellett még valami: a kompozit (erősen eltérő jellegű elemeket egybefűző) stílus társadalmi elfogadása. A *Csárdás* sikerének pikantériája, hogy zenéje a Verdi-féle recepcióra és a reformkorban népszerű dalokra, táncokra és indulókra épül. Az Erkel-recepcióból hozza a verbunkos stilizációt és a korszerű hangszerelést, illetve az etnikailag színes táncszvitet: magyar társas, illetve magyar, cigány, szerb és román népi (!) táncok elevenednek meg a harmadik felvonásban. A színrevitel koreográfiája viszont hangsúlyosan olasz jellegű. Így az operettek sokszínűségét, a k. u. k. kultúra többveretűségét képezte le a táncszínpadon is, s mivel minden eleme a kortársak számára minőséginek bizonyult, egyetlen balettnarratívaként élvezték.[22]

Esettanulmány: Erkel és a magyar balett kiindulási közege

Erkel jól ismert előzmények után megteremti a romantikus magyar operairodalmat és kialakítja a romantikus magyar operajátszást. Színházi emberként, majd vezetőként prózával, zenével és tánccal is foglalkozik, de legjelentősebb eredményeit zeneszerzőként és karmesterként aratja. Óriási életművében a balett hiányát keresni értelmetlen, utólagos elvárás lenne. Annak vizsgálata azonban előre viheti a kutatást, hogy zenei koncepciójában milyen szerepet játszottak a táncos műfajok. Az közismert, hogy Erkel gyakorlatias emberként az adott körülményeket figyelembe véve alkotott, vagy hozott létre új jelenségeket. Így például a Filharmóniai Társaságot ő alapította, de nem a semmiből kellett megszervezznie, hanem egy már működő zenekari közeget épített tovább és segítőkkel – többek között Liszt Ferenc támogatásával – számolhatott. A fentebb említett gyenge tánckar ismeretében egy magyar *A hattyúk tava* koncepciója nem is merülhetett fel benne.

Műcím	Zeneszerző	Koreográfus	Bemutató
A véletlen vőlegény	Fray Károly	Farkas József	1829 előtt
Haramiák	Herfurth Károly	Szöllősy Szabó Lajos	1833
Haramiabanda	Heinisch József	Szöllősy Szabó Lajos	1834
Nagyidai lakodalom	Herfurth József	Szöllősy Szabó Lajos	1834
Pervonte a Lámpás-szigeten	Ellinger József	Kaczér Ferenc és Campilli	1834
Varsói ütközet	Ellinger József	Emile	1834
A szürke törpe a bűvös hegyekben	Kaczér Ferenc	Kaczér Ferenc	1835
Toborzók, avagy a szüret	Ellinger József	Kaczér Ferenc	1835
Elrabolt hölgy	Heinisch József	Szöllősy Szabó Lajos	1835
A természet növendéke	Kaczér Ferenc	Kaczér Ferenc	1839
Arlekin kalandjai	Kaczér Ferenc	Kolosánsznky János	1839
Arlekin mint angol lovagművész	Ellenbogen Adolf	Hasenhut	1840
Körmagyar	Rózsavölgyi Márk	Szöllősy Szabó Lajos	1842
Társalgó	Rózsavölgyi Márk	Veszter Sándor	1845
Sobri	Szöllősy Szabó Lajos	Szöllősy Szabó Lajos és Kilényi Lajos	1848
Csata Fehértemplomnál	Szöllősy Szabó Lajos	Szöllősy Szabó Lajos és Kilényi Lajos	1848
Elvéa, a vízitünde	Doppler Károly	id. Kóbler Ferenc	1852

Műcím	Zeneszerző	Koreográfus	Bemutató
Toborzók	Doppler Károly	Aranyváry Emília	1854
Egy táncos kalandjai	Kaczér Ferenc	Kaczér Ferenc	1854

1. táblázat: A magyar táncjáték kezdetei, válogatás[23]

Mindazon korai romantikus magyar táncjáték, amelyet Erkel ismerhetett, az 1. számú táblázatban látható. A korabeli műsorokban sablonos szüzsék alapján, a korabeli arlekinádok szellemében, illetve közkedvelt táncelemek (pl. körmagyar) köré épített darabokat játszottak.[24] Az első önálló zeneiséggel bíró magyar színpadi táncjáték a fentebb már említett Heinisch József *Haramiabanda* (1834) volt, amely azonban nem aratott sikert. Őt követte a kor egyik kiemelkedő jelentőségű zeneszerző-koreográfus-táncosa, Kaczér Ferenc a *Toborzók*jával (1835), amely modellezi a korabeli táncjátékokat. A közönséget először Rózsavölgyi Márk *Körmagyar* (1842) című táncjátéka tudta hosszabban megszólítani Szöllősy Szabó Lajos koreográfiájával. Az önálló zenéjű táncjáték a reformkori magyar színházi (vö.: az intézményi feltételek, az elméleti háttér és a közönség kialakulása) folyamat természetes fejleményeként jött létre, és annak hullámában virágzott, majd hunyt ki – jelképesen is – 1854-ben Kaczér Ferenc *Egy táncos kalandjai*val. A táncjátékok kritikai fogadtatásából nyilvánvaló, hogy a színházi szórakoztatás kategóriájában azért váltak e darabok a köztes színházi időt kitöltő erőművész-produkcióknál népszerűbbé, mert volt magyar(os) tartalmuk. Így a hazafias (patrióta) és a nemzeti (XIX. századi: liberális-nemzeti) érzések és eszme együttes megjelenését értékelték a nézők. A kibontakozó nemzeti identitás igazolta az új táncok létjogosultságát, amelyekben a közép-európai korszerűség és nemzeti karakter együttesen érvényesülhetett. A szabadságharc leverése után a Habsburg-kormányzat a nemzeti, a lakosság a korszerű jelleget utasította el, mindkettő a maga módján. A kormányzat rendeletben tiltotta meg a nemzeti jelleget hordozó műalkotások (pl. *Rákóczi induló*) előadását, a közönség pedig a távolmaradásával büntetett. Így adódott, hogy az intézményi mélypont egybeesett a közönség kényszerű ízlésváltozásával és az adminisztratív korlátozásokkal. A nemzeti táncok iránti lelkesedés és annak értékelése a balettban az 1890-es *Csárdás* kirobbanó sikere esetén válik újra minden korábbi feltételezést elsöprően nyilvánvalóvá.

Erkel Ferenc, a fiatalon Pestre került hangász (zongorász, karnagy és komponista) ebben a művelődési-társadalmi környezetben hozta létre életművét. A kilenc operát író zeneszerző nyilvánvalóan fogékony volt a tánc iránt, annak színpadi változatát nemcsak vezényelte, de komponálta is. Indulók, fegyvertáncok és takarodók, máskor palotások, lengyel táncok és kolók, vagy éppen háremtánc, őrülési jelenet és pogány rítus mind megjelentek a palettáján. Mégis kérdés, hogy vajon az operán belüli, hangsúlyosan nem társastánc-stilizálással, hanem balettel miért csak egyszer, a *Bánk bán*ban kísérletezett. A válasz Erkel kompozíciós módszerében kereshető. Hasonlóan Wagnerhez, minden főhősben önmagát mutatta meg, noha Erkel életrajza a legkevésbé sem olvasható ki a főhősök tragédiáiból. Viszont az igenis követhető, ahogy az operák központi alakja egyre idősödik (István királyfitól István királyig), s az egyre súlyosabb életrajzi drámákhoz maga a zeneszerző is érettebb, tapasztaltabb és meggyötörtebb lesz. Szokás Erkelt azzal bírálni, hogy lassan írt, s ezt hívei mindig a sok elfoglaltsággal indokolták.[25] Lassította az írást az a folyamat is, amíg egy opera központi tragikumát okozó lelki élményét magában kiérlelte vagy a saját életében megélte. Anna de La Grange és Hollósy Kornélia számára írott különszámai ugyanakkor felhívják a figyelmet arra, hogy a magas művészi kihívást nyújtó

lehetőségeket megragadta. Így Campilli Frigyes vagy Aranyváry Emília lehetett volna rá olyan hatással, hogy koreográfiájuk számára zenét írjon. A titokzatos *Sakkjáték* (1853) éppen azzal kecsegtetett az új utakkal kísérletező erkeli életműben, hogy megírja a maga *Sylvia*ját. A mára elveszett partitúra, s annak alig datált egykori előadása, nem fedi fel, hogy Erkel mit gondolhatott a balettről.[26] Az viszont jelzésértékű, hogy az *Erzsébet* Harang-kara milyen tökéletes kompozíció akár táncolva is, s hogy a *Bánk bán* eredeti első felvonásában hosszú balettallegória található. A királyi győzelmet ünneplő táncjátékot Nádasdyék megrövidítve előre tették, illetve az előadások során kihúzták azt teljesen. Erkel szimfonikus műveihez hasonlóan, a hangszeres táncjátékát sem értékelte tehát az utókor.

Ezek fényében érthető, hogy a *Palotás* miért vált olyannyira egységesen elfogadottá, amelyhez legfeljebb a *Dózsa* fegyvertánca tudott népszerűségében felzárkózni. A *Palotás* nemcsak táncdarabként szerencsés minőségű, hanem a népszerű opera rokonszenves főhőséhez kötődik, annak násztáncaként. Amint a közönség kimondva, ki nem mondva Hunyadi révén azonosult a magyar nemzeti törekvésekkel, úgy rögzült a tánc a nemzeti identitásban is. A reformkori közönség egyértelműen a bécsi keringő magyar (ellen)párjaként, önálló táncidomként értelmezte a palotás táncot. Korabeli meghatározása azonban kiemelte annak szerkesztett, előadási jellegét is: *„a valódi magyar palotás-nóta nem egyéb, mint magyar irányban s külön sajátszerű stylben írt »concert-darab«”*.[27] Erkelnek nagy hatása volt abban, hogy a palotás fogalma mára ne dallam-, hanem táncfajtát jelentsen. Az imént idézett szöveg ugyanis 1858-ban is még a dallamfajtáról értekezik, s abban korunk olvasóját mosolyra ingerelve a következőt jegyzi meg: *„Különben ki ne ismerne Erkel Ferenc remek Hunyady László-ját s az abban előforduló Hattyú-dalt, mely a* ***valódi palotás-notát leginkább megközelíti.*** [Kiemelés: W. Á.]”[28] Erkel *Palotás*a a kiegyezés korára telítődött vélt és valós elemekkel, de az is a hagyományképzést segítette elő, hogy egy közös ünneplésre mozgósított. A reformkori – utólagosan túlszínezett – eufória hiányzott az elnyomatás és némileg a dualizmus korában ahhoz, hogy a közben megszülető táncbetétek, táncköltemények beékelődhessenek a nemzeti művelődési kánonba. A *Bánk bán*ban, amelyben a konfliktust értette a közönség, csak az első felvonásban nyílt dramaturgiai alkalom a táncra, de annak helyét több ízben megváltoztatta Erkel. Először kialakította az udvari nyitótáncot, majd a finálé elé iktatott egy magyar táncsorozatot. A bemutatót követően a magyar táncsort rövidítette, csárdássá alakította át és előrébb hozta. A magyar tánc így ugyan megmaradt, de helyét a későbbi átdolgozók is variálták. A *Bánk bán* monumentális drámájához – főként a nyitófelvonás dramaturgiai egyenetlenségei következtében – nem tudott egyik táncsorozat sem szervesen illeszkedni. A *Dózsa* és a *Névtelen hősök* fegyvertánca, noha telítődhetett nemzeti érzelmekkel, de a kiegyezés idején már az nem mozgósított, hanem emlékeztette a kései nemzedéket az egykori harcokra. A *Hunyadi* Palotása azonosulásra, beleélésre, sőt részvételre mozgósít, a két idézett fegyvertánc visszanézésre, emlékezésre, kívülről láttatásra hív.

Erkel zsúfolt életébe többek között kilenc opera, egy filharmóniai társaság és zeneakadémia alapítása, állandó karmesteri munka, zenekari darabok megírása és gyerekeinek felnevelése fért bele. Életműve a magyar zenetörténet impozáns alapzata, hozzá köthető a nemzeti opera és a nemzetközi szintű magyar nyitányok létrehozása. Színpadi emberként a palettáján nyilvánvalóan szereplő lehetséges balletthez azonban hiányozott a szikra. A szakirodalom nevesíti is a szikra ki nem pattintóját: Campilli Frigyest. Az olasz balettművész iránt kifejezetten megértő Gelencsér így fogalmazott: *„Munkássága során a nyugat-európai romantika számos darabját saját – egyszerűsített – változatában tűzte műsorra, s a jellegzetesen nemzeti balettkultúra kifejlesztésére pedig eleve nem is vállalkozott.”*[29] Így Erkelnek nem maradt más választása, örökül hagyta kései utódaira a magyar balett megteremtését.

Műcím	Műfaj	Táncbetét	Bemutató	Elérhetőség	Koreográfus
Bátori Mária	opera	induló	1840	Összkiadás, 2002	Kolosánszky János
Kegyenc	szomorújáték	táncok	1841	ismeretlen	Hasenhut
-	kísérő zene	orgiatánc	1842	ismeretlen	Fáncsy Lajos
Hunyadi László	opera	palotás	1844	Összkiadás 2006	Kolosánszky János
Két pisztoly	népszínmű	kanásztánc, bálkeringő	1844	Ms.	Kolosánszky János
Zsidó	népszínmű	tánc	1844	Ms.	Kolosánszky János
Egy szekrény rejtelmei	népszínmű	zepedato	1845	Ms.	Kolosánszky János
Sakkjáték	pantomim	-	1853	ismeretlen	Campilli Frigyes
Csárdás	zenekari szám	-	1853	ismeretlen	?
Bánk bán	opera	balettzene	1860	Összkiadás, 2009	Campilli Frigyes
Sarolta	opera	csárdás, fegyvertánc	1861	Ms.	Campilli Frigyes
Dózsa György	opera	fegyvertánc	1867	Ms.	Campilli Frigyes
Brankovics György	opera	koló, hárem-tánc	1874	Ms.	Campilli Frigyes
Névtelen hősök	opera	toborzó, takarodó, lengyel tánc, fegyvertánc, csárdásfinálé	1880	Ms.	Campilli Frigyes
István király	opera	élőkép	1885	Ms.	Campilli Frigyes

2. táblázat: Színpadi tánc Erkel műveiben[30]

GRAND BALLET: A magyar balettirodalom megszületése

Az 1890-ban megszülető magyar balettirodalomnak jelentős szakirodalma van, amelyeket korszerű történetírás is ismeretet.[31] A feltételek javulása, ti. az Operaház anyagi és szakmai nyitása a balettművészet felé lehetővé tette a nemzeti balett kialakulását (vagy

annak mindenesetre életerős kísérletét). A három jelentős balettzeneszerző, Sztojanovits, Máder Rezső és Szikla Adolf mind ismerte a korabeli közönség ízlését, a színpadszerűség elveit és a koreográfiai gyakorlatot. A *Csárdás*t (Sztojanovits, 1890), a *Piros cipellők*et (Máder, 1897) és *A törpe gránátos*t (Szikla, 1903) száznál többször játszották egyenként. Az első nemzeti allegóriát ábrázol, a második egy haszid történetet, a harmadik egy egyszerű vásári tréfát. A népszerűséget a tárgy kevéssé magyarázza, de jelzi, hogy színes érdeklődésű, nyitott volt a budapesti közönség. Jellemző a korra, hogy ezt a magas előadásszámot – a vizsgált korszakban – a magyar operák közül csak a *Hunyadi* és a *Bánk bán* érte el, az összes többi messze alatta maradt. A „hirtelen" felbukkanó magyar balett olykor élt nemzeti elemekkel, de sokkal inkább csak alkalmazott nemzetközi sztenderdeket és azokat beemelte a hazai hagyományba. A zeneszerzők karmesteri tapasztalata és tudása mellé még tehetség is adatott számukra invenciózus zene komponálására. Szintén fontos szempont, hogy olyan koreográfus érkezett az Operához, aki képes volt egyre jobb zenékre ösztönözni a komponistákat, a közvetlen munkatársait. Luigi Mazzantini, Cesare Smeraldi és Nicola Guerra három olasz balettmester, akik a maguk képességei szerint alakították a magyar balettjátszást. Mindhárman feladatuknak kapták a kinevezésükkor, hogy hozzák létre a nemzeti balettet, s ezt mindhárman komolyan is vették mind a kritika, mind a közönség visszajelzései alapján. Annak eszmetörténeti értékelése, hogy balettjeik vajon magyarok voltak-e, a korabeli közönség lelkesedése alapján tehát könnyedén igennel válaszolhatjuk meg. Ha konkrét stilisztikai elemekkel kellene előbbi állításunkat alátámasztani, akkor mindenképp a már korábban említett nemzeti táncidomok megjelenítését, az ismert magyar dallamok beemelését, illetve a hazai közönség számára ismerősnek tűnő nemzetközi recepció alkalmazását említenénk. Mindez azonban már egy másik tanulmány tárgya lesz.

Zárszóként álljon itt egy 1893-as visszatekintés a hőskor küzdelmeire:

„A Doppler és Szabó [Xavér Ferenc: *Dárius kincse*] balettjei közt eltelt periódusban a reformszellem a lábgimnasztikával szövetkező zenét is megcsapta. […] Nálunk a két Taglioninak és Hoguet-nek, de első sorban a francia balettstíl kifejlődésének hatása alatt készült az első számbavehető balettmuzsika. Az ide szakadt érdemes Doppler Ferencet kétségtelen zenei leleménye – bizonyos muzsikáló ösztönszerűsége, – fejlett ritmikai érzéke, a zenekar kezelésében való jártassága (gondoljunk a partitúrában helyenként fölcsillanó érdekességekre, nevezetesen a fafúvóknak a franciák által nagy tökélyre vitt alkalmazása körül) eléggé kvalifikálták arra, hogy tetszős balettzenét írjon (így az öt szakaszból álló *Szerelmes ördög*öt, egyebek közt a sikerült spanyol *ballabile*-lal és az odaliszktánccal). Erkel balettbetéteinek zenéje inkább zamatjánál, mint válogatott szövésénél fogva nem tévesztett hatást.

Nem rajtunk múlik, hogy a magyar balettzene históriáját ilyen nagy vonásokban kell fölidéznünk: a nemzeti dalmű fejlődésének vontatott tempójával tart csigalépést a magyar balett. Egy-két csinosabb klasszisú apróság után és szomszédságában a modern balettzenei tónust Szabados Károly megütötte a *Viorá*ban, míg Sztojanovits Jenő a *Csárdás*ban a nemzeti tánc parafrázisát kísérletté meg, és megkísérlette vele azt, hogy 2/4-es ütemben férkőzzék közelébb kedélyünkhöz, a mi mindennapos módon elropott csárdásunkat általadva a balettmester etikettszabályainak, a cigány vonóját pedig a melodikus sarkantyúcsöngéssel egyetemben az illemtudó nagy zenekarnak. Íme – a jelenség egészen nyilvánvaló: – egyrészről a ballettműzene tiszteletreméltó tollvonásai, másrészről a nemzeti elemnek a balettet járó dolmányok társaságában való emancipálása."[32]

Műcím	Zeneszerző	Koreográfus	Színpadon	Előadás
Új Romeo	Sztojanovits Jenő	Luigi Mazzantini	1889	19
Csárdás	**Sztojanovits Jenő**	**Luigi Mazzantini**	**1890**	**több, mint 100**
Viora	Szabados Károly	Luigi Mazzantini	1891	**50**
Nivita	Rieger Alfréd	Luigi Mazzantini	1891	14
Tous les trois	Sztojanovits Jenő	Luigi Mazzantini	1892	29
Hazánk	Erkel Sándor	Luigi Mazzantini	1892	5
Dárius kincse	Szabó Xavér Ferenc	Luigi Mazzantini	1893	6
She	Máder Rezső	Grundlah Lajos	1893	**57**
Északi fény	Poldini Ede	Luigi Mazzantini	1894	**18**
Nappal és éjjel	Metz Adolf	Cesare Smeraldi	1895	40
Ércember	Kerner	Cesare Smeraldi	1896	16
Piros cipellők	**Máder Rezső**	**Cesare Smeraldi**	**1897**	**109**
Zulejka	Stern Ármin	Cesare Smeraldi	1900	18
Szerelmi kaland	Máder Rezső	Cesare Smeraldi	1902	22
A törpe gránátos	**Szikla Adolf**	**Nicola Guerra**	**1903**	**több, mint 100**
Gemma	Zichy Géza	Nicola Guerra	1904	9+
Álom	Szikla	Nicola Guerra	1905	25
Magyar táncegyveleg	Szikla, Liszt, Rózsavölgyi	Nicola Guerra	1907	**52**
Csodaváza	Hüvös Iván	Nicola Guerra	1908	34
Pierette fátyola	Dohnányi Ernő	Nicola Guerra	1910	**56**
Havasi gyopár	Hüvös Iván	Nicola Guerra	1911	20

3. táblázat: A magyar balettirodalom kezdetei[33]

IRODALOMJEGYZÉK

ÁBRÁNYI Kornél, id.: *Dárius kincse = Pesti Napló*, 1893. október 5., 1–2.

ALPÁR Ágnes: *Az Operaház 100 éves műsora = A Budapesti Operaház 100 éve*. Szerk. STAUD Géza, Bp., Zeneműkiadó, 1984, 441–492.

Dárius kincse = Pesti Hírlap, 1893. október 5., 86.

GELENCSÉR Ágnes: *Balettművészet az Operaházban (1884–1919) = Tánctudományi Tanulmányok 12*. Szerk. KÖRTVÉLYES Géza, Bp., Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata, 1983, 9–36.

JEMNITZ Sándor: *Operaházunk és a magyar balett = A magyar muzsika könyve*. Szerk. MOLNÁR Imre, Bp., Havas Ödön kiadása, 1936, 63–72.

KAÁN Zsuzsa: *Táncművészet = Magyarország a XX. században*. Szerk. KOLLEGA TARSOLY István, Szekszárd, Babits Kiadó, 1996–2000, 529–547.

KERÉNYI Ferenc: *A reformkori magyar táncjátékról = Tánctudományi Tanulmányok 10., 1978–1979*. Szerk. DIENES Gedeon – PESOVÁR Ernő, Bp., Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata, 1979, 123–142.

KERN Aurél: *Dárius kincse = Budapesti Hírlap*, 1893. október 5., 1–2.

KÖRTVÉLYES Ágnes: *Magyar balettek a XIX. század végén* = B. EGEY Klára – SZENTHEGYI István – VÁLYI Rózsi – KÖRTVÉLYES Ágnes – TÉRY Tibor – CSIZMADIA György: *A magyar balett történetéből*. Szerk. VÁLYI Rózsi, Bp., Művelt Nép Könyvkiadó, 1956, 148–162.

KÖRTVÉLYES Géza: *Balettművészetünk az Operaházban (1919–1945) = Tánctudományi Tanulmányok 12*. Szerk. KÖRTVÉLYES Géza, Bp., Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata, 1983, 37–78.

KÖRTVÉLYES Géza: *Massine és a szimfonikus balett = Tánctudományi Tanulmányok 1965–1966*. Szerk. DIENES Gedeon, Bp., Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata, 1967, 27–37.

LEGÁNY Dezső: *Erkel Ferenc művei és korabeli történetük*. Bp., Zeneműkiadó, 1975.

MAJOR Rita: Romantika és nemzeti tánctörténet (1833–1848) = *Tánctudományi Tanulmányok 1986–1987*. Szerk. FUCHS Lívia – PESOVÁR Ernő, Bp., Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata, 1987, 25–44.

MOLNÁR Géza: *Dárius kincse = Fővárosi Lapok*, 1893. október 5., 2251. [sic!]

NYÁRY Gyula: *A palotás-nótákról = Divatcsarnok*, 1858. március 2., 133–135.

PINTÉR Csilla: *Szőnyi Erzsébet*. Bp., Mágus, 2003.

PÓNYAI Györgyi: *A klasszikus balettművészet magyarországi történetéből*. Szerk. BOLVÁRI Gábor, Bp., Planétás, 2009.

SZACSVAI KIM Katalin: *Az Erkel-műhely kezdetei. Közös munka az Erzsébet előtti színpadi zenékben = Zenetudományi Dolgozatok 2009*. Szerk. KIS Gábor, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 2009, 191–243.

SZENTHEGYI István: *Vázlatok a magyar balettzenéről = Tánctudományi Tanulmányok 1*. Szerk. MORVAY Péter, Bp., Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata, 1958, 18–29.

TÉRY Tibor: *Az Operaház megnyitása utáni 50 évben színrekerült balettek, némajátékok, táncegyvelegek jegyzéke = A magyar balett történetéből.* Szerk. VÁLYI Rózsi, Bp., Művelt Nép, 1956, 230–235.

VÁLYI Rózsi: *Nemzeti tánchagyományaink sorsa s színpadon, és a balett az abszolutizmus és a kiegyezés korában* = B. EGEY Klára – SZENTHEGYI István – VÁLYI Rózsi – KÖRTVÉLYES Ágnes – TÉRY Tibor – CSIZMADIA György: *A magyar balett történetéből*. Szerk. VÁLYI Rózsi, Bp., Művelt Nép Könyvkiadó, 1956., 92–145.

JEGYZETEK

1 JEMNITZ Sándor: *Operaházunk és a magyar balett = A magyar muzsika könyve*. Szerk. MOLNÁR Imre, Bp., Havas Ödön kiadása, 1936, 63–72.

2 VÁLYI Rózsi: *Nemzeti tánchagyományaink sorsa a színpadon, és a balett az abszolutizmus és a kiegyezés korában* = B. EGEY Klára – SZENTHEGYI István – VÁLYI Rózsi – KÖRTVÉLYES Ágnes – TÉRY Tibor – CSIZMADIA György: *A magyar balett történetéből*. Szerk. VÁLYI Rózsi, Bp., Művelt Nép Könyvkiadó, 1956, 92–145.

3 KÖRTVÉLYES Ágnes: Magyar balettek a XIX. század végén = B. EGEY Klára – SZENTHEGYI István – VÁLYI Rózsi – KÖRTVÉLYES Ágnes – TÉRY Tibor – CSIZMADIA György: *A magyar balett történetéből*. Szerk.

VÁLYI Rózsi, Bp., Művelt Nép Könyvkiadó, 1956, 148–162.

4 SZENTHEGYI István: *Vázlatok a magyar balettzenéről = Tánctudományi Tanulmányok 1*. Szerk. MORVAY Péter, Bp., Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata, 1958, 18–29.

5 GELENCSÉR Ágnes: *Balettművészet az Operaházban (1884–1919) = Tánctudományi Tanulmányok 12*. Szerk. KÖRTVÉLYES Géza, Bp., Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata, 1983, 9–36.

6 KÖRTVÉLYES Géza: *Balettművészetünk az Operaházban (1919–1945) = Tánctudományi Tanulmányok 12*. Szerk. KÖRTVÉLYES Géza, Bp., Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata, 1983, 37–78.

7 KAÁN Zsuzsa: *Táncművészet = Magyarország a XX. században*. Szerk. KOLLEGA TARSOLY István, Szekszárd, Babits Kiadó, 1996–2000, 529–547.

8 PÓNYAI Györgyi: *A klasszikus balettművészet magyarországi történetéből*. Szerk. BOLVÁRI Gábor, Bp., Planétás, 2009.

9 A fogalmat használja és magyarázza: MAJOR Rita: *Romantika és nemzeti tánctörténet (1833–1848) = Tánctudományi Tanulmányok 1986–1987*. Szerk. FUCHS Lívia és PESOVÁR Ernő, Bp., Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata, 1987, 29.

10 ÁBRÁNYI Kornél, id.: *Dárius kincse = Pesti Napló*, 1893. október 5., 1–2.; KERN Aurél: *Dárius kincse = Budapesti Hírlap*, 1893. október 5., 1–2.; KÖRTVÉLYES Géza: „Massine és a szimfonikus balett” = *Tánctudományi Tanulmányok 1965–1966*. Szerk. DIENES Gedeon, Bp., Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata, 1967, 28.

11 Több esetben, pl. Milloss Aurél, Harangozó Gyula vagy Eck Imre rendezésében egy szerző pl. Liszt, Bartók vagy Kodály műveiből építettek szimfonikus-színpadi koreográfiát, amely a zeneműveket lényegileg írta újra.

12 MAJOR: *i. m.* (1987), 28–32.

13 KÖRTVÉLYES: *i. m.* (1983), 61.

14 GELENCSÉR: *i. m.* (1983), 23.

15 KÓSA Gábor, Kósa György fiának írásos válasza a szerzőnek a *Dávid király* újraelőadása kapcsán. A digitális levél (2007. 05. 16.) a szerző tulajdonában.

16 SZENTHEGYI: *i. m.* (1958), 26.

17 PINTÉR Csilla: *Szőnyi Erzsébet*. Bp., Mágus, 2003, 11.

18 Az 1910 utáni legtöbb ismert mű felsorolását lásd a Budapest Music Center (BMC) oldalán: https://t.ly/20nm

19 A kérdés hihetetlen összetettségét itt nincs mód bemutatni. A közönség idegenkedése magyarázható többek között a hazai szimfonikus és operakultúra megkésettségéből fakadó ismeret- (és élmény-) hiányával, a nem megfelelő színvonalú előadásokkal, a zenedrámákhoz tapadó eszmei tartalmak iránti bizalmatlansággal. Az olaszos irányzat könnyebben nyert polgárjogot a hazai zenés színpadon. A befogadástörténetben Erkelnek magának is újra és újra meg kellett küzdenie stílusa miatt a közönség kegyeiért. A tárgy önálló kifejtést igényelne.

20 *Dárius kincse = Pesti Hírlap*, 1893. október 5., 86.

21 Szokolay darabját Eck Imre állította színpadra 1960-ban, amelyet több felújításban is előadtak azóta. Noha kulcsmű a magyar balettirodalomban, a pécsi előadásokon kívül elérhetetlen. Így nem tudta azt a recepcióesztétikai szerepet betölteni, mint *A csodálatos mandarin*.

22 A *Csárdás*sal nem tudott mit kezdeni a balettörténetírás. Sem KÖRTVÉLYES (*i. m.* [1956], 150–153.), sem GELENCSÉR (*i. m.* [1983], 15–16.), sem PÓNYAI (i. m. [2009], 69.) élesen bírálja a darab zeneiségét és nem vet számot a közönség részéről évtizedekig kitartó lelkesedéssel.

23 Több forrás alapján: MAJOR: *i. m.* (1987), 39–43., KERÉNYI Ferenc: *A reformkori magyar táncjátékról = Tánctudományi Tanulmányok 10., 1978–1979*. Szerk. DIENES Gedeon – PESOVÁR Ernő, Bp., Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata, 1979, 123–142.

24 A jelen bekezdés alapvetően támaszkodik: MAJOR: *i. m.* (1987), 28–34.

25 LEGÁNY Dezső: *Erkel Ferenc művei és korabeli történetük*. Bp., Zeneműkiadó, 1975, 52.

26 LEGÁNY: *i. m.* (1975), 63.

27 NYÁRY Gyula: *A palotás-nótákról = Divatcsarnok*, 1858. március 2., 133–135.

28 Uo.

29 GELENCSÉR: *i. m.* (1983), 9.

30 Források: LEGÁNY: *i. m.* (1986); *SZACSVAI KIM Katalin: Az Erkel-műhely kezdetei. Közös munka az Erzsébet előtti színpadi zenékben = Zenetudományi Dolgozatok 2009*. Szerk. KIS Gábor, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 2009, 191–243.

31 Lásd: KÖRTVÉLYES: *i. m.* (1956), 148–162; KAÁN: *i. m.* (2000), III: 531; PÓNYAI: *i. m.* (2009), 55–96.

32 MOLNÁR Géza: *Dárius kincse = Fővárosi Lapok*, 1893. október 5., 2251.

33 Vö.: TÉRY Tibor: *Az Operaház megnyitása utáni 50 évben színrekerült balettek, némajátékok, táncegyvelegek jegyzéke = A magyar balett történetéből*. Szerk. VÁLYI Rózsi, Bp., Művelt Nép, 1956, 230–235.; JEMNITZ: *i. m.* (1936), 73–74.; ALPÁR Ágnes: *Az Operaház 100 éves műsora = A Budapesti Operaház 100 éve*. Szerk. STAUD Géza, Bp., Zeneműkiadó, 1984, 441–492.

„Száztizenötös szellem” – A Habsburg-kérdés Eckhart Ferenc történetírásában

A jogtörténésznek induló, majd később írói pályát választó Hegedűs Géza (1912–1999) egyetemista évei során – nem utolsó alkalommal – fegyelmi bizottság elé került, amelynek éppen tanára, Eckhart Ferenc volt az elnöke. Hegedűs a következőképpen emlékezett vissza az esetre: „A magyar falusi kocsmákra jellemző volt, hogy a falon egymás mellett függött Ferenc József és Kossuth Lajos képe. Én egyszer úgy egyetemista koromban diákkörben beszélve a hazai századfordulóról, azt mondtam, hogy nagyapáink, sőt apáink számára is jellemző a száztizenötös szám, mivelhogy ők békésen összeadták a negyvennyolcat és a hatvanhetet, negyvennyolc plusz hatvanhét pedig száztizenöt. Akkor engem valaki feljelentett az egyetem fegyelmi bizottságánál, mondván, hogy kigúnyolom a magyar történelmet. […] Nos, ez a fegyelmi bizottság igen jól mulatott fegyelmi ügyemen, és a szokatlanul jó hangulatú tárgyalás azzal végződött, hogy megállapították, nem követtem el semmiféle fegyelmi vétséget, és az elnökölő Eckhart Ferenc szokott gúnyos tekintetével, szokott raccsoló hangjával ezt mondta: »Hát, Hegedűs úr, én köszönöm ezt a szellemességet a száztizenötös magyar szellemről, azt hiszem, magam is fogom használni.«”[1]

Tanulmányom címében azért szerepel a fenti anekdotából származó „száztizenötös szellem” kifejezés, mert találóan jellemez egy olyan múltértelmezést, amelyben ellentmondásos elemek éltek egymás mellett, már ami a Habsburg-múlt magyarországi megítélését illeti. Eckhart történelemértelmezése természetesen nem írható le a függetlenségi és a 67-es tradíció puszta ötvözésével, ugyanakkor egy olyasféle kettősség jellemzi a történész Habsburgokról, kiegyezésről és az osztrák–magyar együttélés múltjáról írt történeteit, amelyet nem lehet „labanc” vagy „habsburgiánus”, még kevésbé függetlenségi címkével ellátni.[2] Az alábbiakban Eckhart Ferenc (1885–1957) alkotmánytörténész Habsburgokról alkotott koncepciójának rekonstrukciójára és dekonstrukciójára vállalkozom, utalva ezzel egyben a kérdés fontosságára az illető történész életművében. A téma magában foglalja többek között Eckhart felfogását a Habsburg gazdaságpolitikáról, a forradalomról és kiegyezésről, továbbá Ferenc Józsefről.[3] Forrásaim kevésbé ismert Eckhart-tanulmányok, a történész által írt könyvek és recenziók, valamint kéziratban maradt munkák és történészi levelezések. A problémakör értelmezéséhez historiográfiai fogalmakra támaszkodok (például professzionalizmus, historizmus), hiszen így Eckhart történetfelfogása európai kontextusban is elemezhető.[4]

Röviden megelőlegezve az eckharti Habsburg-értelmezés problematikusságát, azt az alábbi kettősségben látom. Egyrészt a katolikus vallású Eckhart, mint 1929-ig Bécsben élő és levéltárosként dolgozó magyar történész több szállal kötődött az osztrák történettudományos közeghez és intézményrendszerhez, ezt bizonyítják például elismerő hangú recenziói Alfons Dopsch gazdaság- és társadalomtörténészről, Ludwig Bittner levéltáros történészről, valamint a meleg hangú nekrológja az oklevél-kritikai módszerben jártas Oswald Redlichről.[5] Egy ideig tudományos munkáján kívül magánélete is Bécsbe kötötte: a történész első felesége osztrák volt, akivel 1914-ben házasodott össze az osztrák fővárosban. A Habsburg uralkodókat (különösen Mária Teréziát, II. Józsefet és Ferenc Józsefet) pozitívan láttatta könyveiben, a magyar rendekkel szembeni osztrák reformtörekvéseket pedig nem egy esetben előremutatónak ábrázolta. A Habsburgokkal

szemben a török hódítást értékelte nagyobb csapásnak az ország történetében.[6] Az 1848-as forradalmat és az azt követő szabadságharcot a hiányzó polgárosodás és a középkoriás viszonyok miatt eleve megnyerhetetlennek tartotta, Kossuthtal szemben pedig inkább Széchenyinek adott igazat.[7] A kiegyezés kifejezetten előnyös kompromisszumként jelent meg nála. Másrészt azonban egész gazdaságtörténeti munkásságában végig jelen van a Habsburg gazdasági gyarmatosítás gondolata, a bécsi udvar „germanizáló" telepítési politikájának, valamint centralizációs törekvéseinek (különösen a „nagyosztrák" közjogi iskolának és a neoabszolutizmusnak) elítélése, az osztrák bürokrácia elavult, begyepesedett voltának hangsúlyozása.[8] Osztrák származású feleségével részben azon probléma miatt romlott meg a házasságuk és vezetett végül váláshoz, hogy milyen módon neveljék az esetleges gyerekeket, osztrák vagy magyar „szellemben"?[9] Eckhart elítélte az osztrák történetírást a két világháború között egyre inkább a bűvkörébe vonó *völkisch* (etnikai nemzetfogalomra építő) történetszemléletet, vitatta továbbá azt, hogy Magyarország belefoglalható lenne a német Délkelet-Európa kutatások által használt *Südosteuropa* kifejezés kereteibe.[10] Harold Steinacker osztrák történésszel ellentétben magáénak vallotta a Szentkorona-eszme azon változatát, amely a magyar nemzetállami folytonosságot és önállóságot hirdette, valamint a történelmi Magyarország területi egységét szimbolizálta.[11]

(A „Habsburg-gyarmatosítás" motívuma) Eckhart a dualizmus idején is foglalkozott vámtörténeti, gazdaságpolitikai kérdésekkel, nagyobb terjedelmű monográfiái a témában ugyanakkor a Monarchia összeomlása után jelentek meg, ezért itt erre helyezem a hangsúlyt. Az 1922-ben megjelent *A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában* című munkája célkitűzését tekintve az 1918-ban bekövetkezett összeomlás történeti gyökereit magyarázni kívánó történészi munkák sorában értelmezhető, jóllehet az abban foglalt gondolatok már a világháború idején megjelentek Eckhart írásában.

Eckhart a könyvhöz írt előszavában élesen szembeállította egymással a fejlődő Nyugat-Európát és Ausztriát az elmaradott, feudális Magyarországgal. „Magyarország a XIX. század elején gazdasági fejlődésben messze elmaradt a tőle nyugatra fekvő államok mögött. Míg nyugaton már a gombamódra szaporodó gyárak kéményei füstölögtek […], addig Széchenyi Magyarországában csak a legközönségesebb szükségleteket kielégítő csekélyszámú kézművest, primitív vásári kereskedelmet találunk. […] Ha kutatjuk ezen ellentét okait […], nem adhat elég magyarázatot sem a viszontagságos múlt […], sem az ősi alkotmányon alapuló, elavult nemesi kiváltságok sértetlen fenntartása, sem a magyarnak a gazdasági kérdésekkel nem sokat bajlódó természete. Mindezek mellett még egy fontos tényezőt kell figyelembe vennünk, talán a legfontosabbat. A kapitalista gazdasági fejlődést csaknem mindenütt a kormányzati politika indította meg és irányította."[12] Mivel Ausztria és Magyarország ellentétes fejlődése Mária Terézia uralkodásától vette kezdetét, a szerző ezzel az időszakkal foglalkozott. Eckhart könyve a politika- és alkotmánytörténettel szemben pozícionált gazdaságtörténetet helyezte tehát előtérbe, és egyben nemzeti „tétkérdést" vizsgált.

A mű szerint Mária Terézia az egymással versengő nemzetállamok gyűrűjében magára maradt a poroszokkal vívott vesztes háború és a fontos iparközpontként működő Szilézia elvesztése után. Az államok közötti verseny alapját a merkantilizmus gazdaságpolitikája jelentette, amely egységes gazdasági egységek kialakításában (ezzel együtt a rendi kerületek letörésében) volt érdekelt. E cél eléréséhez a Monarchiát el kellett zárni a fejlettebb porosz kereskedelem versenyétől, belföldön pedig gyáralapításokkal, kamatmentes kölcsönökkel kellett kibontakoztatni a gyáripart. A királynő rugalmas reformpolitikájával szemben Eckhart Ausztria bürokráciáját, intézményrendszerét

elmaradottnak állította be, ami már előrevetítette a reformok felemás megvalósulását. A Habsburg kormányzati rendszer intézménytörténeti alapú felvázolása után részletesen kitért Magyarország 18. századi gazdasági helyzetére.[13] Az Eckhart által ábrázolt kép lesújtó volt: a mezőgazdaság, állattenyésztés teljesen elmaradott, ennek fő okai pedig a parasztság alávetett helyzete, súlyos úrbéri terhei és a „szellemi visszamaradottság”, iskolázatlanság a lakosság körében. A jobbágyok helyzetének megreformálása, valamint a racionális gazdálkodásra való átállás lett volna a megoldás, ezt azonban a magyar nemesség ellenállása ellehetetlenítette: „A nemesi közönség azonban nemtörődömségből vagy tudatlanságból nem értette meg a kormányszékek szándékát.”[14] Mária Terézia lelkes, jó szándékú modernizátor szerepében tűnik fel: szerette volna beindítani Magyarországon a gyapot, rizs, len, kender termelését, a selyemipar fellendítéséhez pedig eperfák ültetését szorgalmazta. Törekvéseit az éghajlati viszonyok és az elmaradott intézményrendszer és műveltségi állapotok rendszerint meghiúsították.[15] Eckhart a nagyobb fejezetek végén gyakran mérleget vont azzal kapcsolatban, hogy ki vagy mi tehető felelőssé az elmaradt reformokért. Az „őstermelésről” szóló fejezet végén egyértelművé tette, hogy a bécsi bürokrácia téves helyzetfelismerésénél a magyar jobbágy alávetettsége nagyobb jelentőséggel bírt.[16] A könyv középpontjában a bécsi vám-, ipar- és kereskedelmi politika áll, amelyek mindegyike külön-külön és együtt is kedvezőtlen volt Magyarországra nézve. A behozatali tilalmak sora és a kettős vámrendszer nem volt tekintettel a magyar félre, egyedül az osztrák ipar fellendítését szolgálta, szándékolatlanul is utat engedve ezzel a csempészet burjánzásának.[17] Iparpolitika terén is nagy mulasztást követtek el a Habsburgok, hiszen a 18. században a „vállalkozó szellemet” szinte mindenhol az államhatalomnak kellett előmozdítania: „Az államnak úgyszólván nevelni kellett a vállalkozókat, gyárosokat sokféle gondoskodással, odaadással […].”[18] A bécsi gazdasági tanácsban hosszú éveken át folyt a vita arról, hogy vajon pártolják, hagyják sorsára, esetleg kifejezetten akadályozzák a magyar ipar fejlődését, de végül az utóbbi cél érvényesült. Eckhart e hiba jelentőségét próbálta árnyalni azzal a megjegyzéssel, hogy a magyar bürokrácia egyébként sem lett volna alkalmas az iparpolitikai reformok végrehajtásának támogatására.[19] A legnagyobb hátránya az volt a bécsi iparpolitikának, hogy nem hagyta kifejlődni a kapitalizmus kibontakozásához szükséges iparágakat: „A monarchiát Bécsben nemcsak politikailag, hanem gazdaságilag is egységnek fogták fel […] Magyarországnak pedig ezen gazdasági egységen belül […] a nyersanyagszállító és az iparcikkek vásárlójának, vagyis a gazdaságilag kizsákmányoltnak szerepét szánták.”[20] Ezek után nem lehet meglepő, hogy Eckhart pár oldallal később a korszakot gyarmatosításként jellemző magyar történészekkel való egyetértését fejezte ki.[21] Azt az állítást, hogy a bécsi udvarban a merkantilista politika mennyire egyfajta dogmává fejlődött, Eckhart hosszasan próbálta alátámasztani a kereskedelmi és fizetési mérleg Magyarországra nézve látszólag kedvező adatainak elemzésével. A merkantilista politika az áruforgalmi mérleg alapján döntötte el, hogy az ország gazdaságilag sikeres vagy sem: mivel a magyar vámterület aktívuma jelentős összegre rúgott, Bécsben azt a következtetést vonták le, hogy a vámtarifának nincs szüksége reformra. „Bécsben ezt bizonyára nem rosszakaratból tették, hanem tudatlanságból.”[22] Nem számoltak például a nemesség vámmentesen behozott, jelentős összeget kitevő luxuscikkeivel, a csempészett tételekkel stb. Ez a félreértés, amely a kereskedelmi mellett nem vette figyelembe a fizetési mérleget, európai probléma volt akkor, csakhogy rendkívül hátrányosan befolyásolta a Magyarországgal szemben folytatott gazdaságpolitikát. De még ebből a helyzetből is kitörhetett volna az ország a gabonakivitellel, a termesztés fellendülésével, amit ráadásul a bécsi udvar is buzgalommal támogatott, „kárpótlásul” az ipar

fejlődésének akadályozásáért. Azonban csak a nemesség vihette ki gabonáját vámmentesen külföldre, amit aztán luxuscikkekre cserélt. Eközben a parasztok általában éheztek és egyébként sem voltak érdekeltek jó minőségben termelni.[23] A korszak Európájának gyakran szembe kellett néznie az éhezéssel, amit a gabonával való korlátlan kereskedés engedélyezésével próbáltak megoldani, ami ellentétes volt a kereskedelmet vámokkal szabályozó merkantilizmussal: megjelentek tehát, ráadásul Bécsben is, a fiziokratizmus eszméi. A kezdeti nézeteltérések után a bécsi udvarban támogatásra lelt a Magyarország és Ausztria közötti gabonakereskedelem szabaddá tételének eszméje, a magyar nemesi gabona adómentessége miatt azonban a terv nem valósult meg.[24] Eckhart szerint reformokra lett volna szükség akár a nemesi szabadságjogok feladása árán is, hiszen a gazdasági modernizáción múlt az ország felzárkózása a kapitalista országokhoz. Az utolsó fejezetben Eckhart a kapitalizmushoz nélkülözhetetlen, Sombart-féle burzsoázia kialakulásának hiányát kötötte a Magyarországra nézve káros gazdaságpolitikához.[25] Ugyanitt az esetleges félreértések elkerülése végett tisztázta, hogy valamivel azért nagyobb felelősség terheli a bécsi udvart, mint az elmaradott rendi alkotmányt, mivel a burzsoáziához szükséges vállalkozó „habitust" az államnak kellett volna kialakítania.[26] E megállapítást követően Eckhart összefoglalta Sombartnak a burzsoá szellemi jellemzőiről adott leírását (takarékosság, tetterő, racionális tervezés), majd levonta a konklúzióit. „Mindezen burzsoá-tulajdonságok, mint tudjuk, ugyancsak távol állottak a magyar ember – s itt nemességre és parasztságra egyformán gondolhatunk – lelki habitusától. […] Kétségtelen, hogy […] a magyar népet azok közé sorozhatjuk, melyeknek legkevesebb hajlamuk van a kapitalisztikus fejlődésre."[27]

A Habsburg-gyarmatosítás toposza és az osztrák–magyar együttélésről előbb bemutatott gondolatok később is erőteljesen jelen voltak Eckhart gazdaságpolitika-történeti munkásságában.[28] Felmerülhet kérdésként, hogy kortársai hogyan helyezték el a történész vonatkozó munkásságát a jól ismert függetlenségi/aulikus tengelyen? Érdemes megjegyezni, hogy a történész bécsi gazdaságpolitikát tárgyaló munkái közel sem váltottak ki akkora közéleti és tudományos vitákat, mint az 1931-ben megjelent és hamar elhíresült alkotmány- és jogtörténeti programírása, amelyben a közjogi magyar gondolkodás és a Szent Korona-tan mítosza ellen foglalt állást, országos botrányt váltva ki ezzel.[29] Az 1931-es programtanulmány megjelenése után kirobbant alkotmánytörténeti polémiában[30] Eckhart egyik vitapartnere, a közjogi nacionalizmust magáénak valló Nagy Miklós például így írt: „Önként merül fel ezek [Eckhart vitatott alkotmánytörténeti tanulmányának megjelenése – T.L.D.] után az a kérdés, vajjon mi okozta Eckhartnak ekkora megtévedését ama jeles műve után, melyet *A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában* cím alatt írt."[31] A hazai nacionalista és/vagy függetlenségi érzelmű szerzők érzékenységét Eckhart gazdaságpolitika-történeti nézetei tehát kevésbé vagy egyáltalán nem sértették, ellentétben annak alkotmánytörténeti fejtegetéseivel. Ezt a következtetést azonban lehetséges némileg árnyalni.

A kortársak számára nem maradt észrevétlen, hogy Eckhart nem a Habsburgokat tette egyedül felelőssé az elmaradt gazdasági fejlődésért – sőt, műveiből még akár azt is ki lehet olvasni, hogy a magyarországi nemességet és társadalmi viszonyokat illeti a nagyobb arányú „bűnrészesség". Jellemzően a *Protestáns Szemle* irányából érkezett ilyen jellegű kritika Eckhartnak az 1933-ban megjelent országtörténeti könyvével kapcsolatban. Kincs Elek irodalomtörténész megfogalmazása szerint Eckhart aránytalanul „sok gondot fordít az általános véleménytől elütő felfogása megokolására és terjesztésére. Jó néhányszor megismétli például, hogy a Habsburg-időkben azért nem lehetett változtatni a kormányszerveken (kancellária, helytartótanács, kamara, haditanács), mert

az elégedetlenkedő magyarság nem tudott okosabbat tenni helyükbe. Ez a részigazság azután úgy fest a végén, mintha gyámoltalanságunkban segítettek volna bennünket ezek a szervek s nem csupán a bécsi érdekeket szolgálták volna. Rámutat arra, hogy a *nyugati* nézet miatt nem helyeztek súlyt Magyarországra a Habsburgok, de nem világít rá arra, hogy *keleti* politikával nemcsak a végvárvédelmet láthattuk volna el, nemcsak Bécset védhettük volna meg. A magyar államalkotó erőt azonban sohasem ismerték fel s nem merték ráhelyezni a Habsburg-birodalom alapjait, sőt tervszerű telepítésekkel és vámpolitikával gyengítették a magyarságot évszázadokon át, míg megérett a trianoni gyümölcs.”[32] A szerző tehát a bírált történész értelmezését burkoltan túl nyugatosnak nevezte és a keleti elemek méltatását, valamint egy nemzeti látószöget jobban érvényesítő elbeszélését (amelyben a bécsi kormányszékek nem egyszerűen modernizátorok, hanem a magyar nemzet ellenségei is) hiányolt.[33]

Összefoglalva úgy gondolom, hogy Eckhart megközelítésétől meglehetősen távol állt a történelem alakulását egyedül külső, ráadásul „nemzetellenes” „erők” („háttérhatalmak”, szabadkőművesek, gyarmatosító idegenek stb.) ténykedésére visszavezetni. Ebből a szempontból jelentősen eltért a Habsburg-gyarmatosítás későbbi, marxista megközelítésétől (amely a „gyarmatosítás” fogalmának értelmét jelentősen tágította) és a kortárs nacionalisták (akik a Habsburgokban egyedül ellenséget láttak) érvelésétől is. Az egyik leglényegesebb historiográfiai fogalom történetírásának értelmezéséhez a *nemzeti professzionalizmus*: a források alapján érvelő és a történetiség gondolatát előtérbe állító szaktörténész álláspontja. Jellemző erre a történeti gondolkodásra Eckhart azon törekvése, hogy megértse, miként értelmezték a 18. században a kereskedelmi mérleg eredményeit – ahelyett, hogy egyszerűen elítélte volna a Habsburgokat a jelenből nézve téves felfogásukért. Értelmezése mégsem volt mentes a nemzeti elfogultságtól, hiszen a „Habsburg-gyarmatosítás” történetének megírását nemzeti szempont szerint megválaszolandó sorskérdésnek tekintette, az osztrák felet pedig a magyar gazdaság tudatos rombolásával vádolta, s ezzel egy komoly elő- és utóélettel bíró toposz terjesztéséhez járult hozzá.

(Ferenc József alakjának megítélése) Eckhart Ferenc a *Magyar Történelmi Társulat* elnökeként (1946–1949) elmondott megnyitó beszédében rövid áttekintést adott az intézmény múltjáról, annak főbb állomásairól. Fontosnak tartotta kiemelni, hogy az alakuló közgyűlést „a nagy nemzeti ünnep, Ferenc József koronázásának napjaiban, 1867. június 13-án” tartották, a magyar történetírás intézményesülésének folyamatát tehát szerinte a – beszédében egyébként nosztalgikus hangon felidézett – dualista berendezkedés tette lehetővé.[34] Amennyiben az eddig bemutatott írások a Habsburg gazdaságpolitikát nagyban felelőssé tették Magyarország vélt társadalmi elmaradottságáért, úgy a Ferenc Józsefről alkotott kép bemutatásával lehet rámutatni Eckhart felfogásának másik lényeges, ezzel ellentétes elemére, azaz az egyes Habsburg uralkodók már-már idealizált ábrázolására.

Eckhart munkássága során több alkalommal is foglalkozott Ferenc Józseffel. Következetes elvhűségével, realizmusával szerinte a dualizmus egyik legfontosabb támasza volt, vele szemben pedig a függetlenségi párt, a baloldali magyar sajtó és különösen a folyamatosan erősödő Kossuth-kultusz erősen destabilizáló faktorok voltak. Az emigráns Kossuth kultuszának következményeivel Eckhart már 1924-es történeti összefoglalójában is foglalkozott: „A közjogi ellenzék, mely Kossuth programmja alapján állott, eleinte gyenge volt, de a Kossuth-kultusz terjedésével […] nagyon megerősödött épen a színmagyar vidékeken, 1884-ben felvette a függetlenségi és 48-as párt nevét. […] Egy politikai párt, melynek ha nem akarta az országot megoldhatatlan válságba dönteni, óhajtania kellett, hogy többségre ne jusson, egészséges parlamenti élet kifejlődését

tette lehetetlenné […]."[35] A Szekfű Gyula által szerkesztett *Magyar Szemlé*ben Eckhart 1927-ben külön cikket közölt Ferencz Józsefnek a Kossuth-kultuszhoz való viszonyáról.[36] A történész tisztában volt a téma kényes voltával, ezért a szerkesztőnek címzett levelében így fogalmazott:

„Kedves Barátom, mellékelve küldöm a cikket, melyben azonban a 9. lapon pótolandó, hogy mikor lett Kossuth Bpest díszpolgára és hogy ez mily rosszul eshetett Ferenc Józsefnek, ki mégsem kerülte el állandóan a fővárost. […] Írd meg, jó-e a cikk, melynek megírásánál nagyon ügyeltem rá, hogy senki se sértődhessék meg rajta. Ha mégis találsz valamit, ami ilyesmit idézhetne elő, eliminálď."[37]

Eckhart szerint a Kossuth-kultusz destruktív hatásával szemben az uralkodó erkölcsi magaslatot[38] képviselt, amit a történész egy másik cikkben is próbált bizonyítani, szintén a Magyar Szemle hasábjain. Forrásai ebben az írásban a császár anyjához, Zsófiához írt levelei voltak, mert a cikk írója szerint ezek alapján sokkal hitelesebben megrajzolható egy ember egyénisége, mint a hivatalos dokumentumokból. Ferenc József lelki alkata pedig csupa előnyös vonásból állt: „Az utolsó nagy Habsburg az alpesi osztrák ember típusa: egyeneslelkű, a természetet kedvelő, vallásos, családját szerető, akaraterős férfi, kit erős fizikuma nagy testi fáradalmak és lelki szenvedések elviselésére egyaránt képessé tett. […] A józanság, a realitások embere volt, akitől távol állott minden szentimentalizmus és romantika."[39] Ez az emberi „józanság" megmutatkozott egyrészt a kiegyezés tényében, másrészt a dualizmus bármi áron történő támogatásában.

Eckhart egy másik, 1933-ban megjelent cikkében az osztrák uralkodónak a dualista rendszer alapjait megkérdőjelező magyar sajtóval szembeni álláspontját elemezte. Ferenc József az *Egyetértés*, *Budapest* és *Függetlenség* című lapok egyes írásaiból német nyelvű kivonatokat kapott, s ezek olvasása után többször aggodalmát fejezte ki azért, mert szerinte a nevezett sajtótermékek árthatnak a fennálló rendszer támogatottságának. A történész következtetése szerint a liberális szabadságjogokkal „példátlanul visszaélő", a fennálló közjogi alapot támadó újságírókkal szemben inkább az uralkodó tisztelte a „törvényeket", ám mégsem tudott érvényt szerezni akaratának (azaz nem korlátozhatta a sajtószabadságot a kívánt módon), mivel „a kiegyezés alapján álló [magyar] kormányok […] keményderekúak voltak a liberális elvek egyik legfontosabbjának, a sajtószabadságnak megvédelmezésében."[40] Itt könnyen felismerhető a Szekfű Gyula[41] *Három nemzedék*ében is megtalálható gondolatok egyike: a dualizmus magyar kormányainak téves liberalizmus-felfogása hosszú távon a rendszer instabilitását növelte.

(A krími háború történetének aktualitásai) Eckhart külön könyvben foglalkozott az 1853-ban kirobbant krími háború diplomáciatörténetével és annak a „német kérdéssel" való összefüggéseivel, tehát elsősorban Poroszország és Ausztria rivalizálásával.[42] Eredményeit németül jelentette meg a berlini székhelyű *Osteuropa Verlag*. A németországi megjelenés ellenére a kiadó a terjesztés során az osztrák és magyar olvasói piaccal is számolt.[43] Eckhart fő tézise a könyvben az volt, hogy Ausztria vezetői azért nem tudták kellően érvényesíteni akaratukat a krími konfliktus során, mert uralmukat elnyomásra (ti. a magyarokkal és az olaszokkal szemben) alapozták, s a többnemzetiségű Habsburg birodalom belső instabilitása korlátozta a külpolitikai mozgásteret. A Monarchiával szemben Poroszország már az 1848-as forradalomból is jól jött ki, nemzetiségi ellentétek nem destabilizálták. A porosz, sőt más európai országok vezetése is tisztában volt Ausztriának azzal a gyengeségével, hogy Itáliában és Magyarországon erőszakkal kell fenntartania hatalmát.[44] Az 1853-ban kitört krími háború során a nyugat-európai hatalmak azzal a cári Oroszországgal kerültek konfliktusba, amely korábban segítséget nyújtott Ausztriának a magyarországi szabadságharc leverésében.

Eckhart véleménye szerint Ausztria diplomáciáját a félelem határozta meg: azért nem viszonozták a segítséget Oroszországnak a krími háború során, mert nem akarták magukra haragítani a nyugat-európai országokat, hisz azok egy háború során fellázították volna az olasz és magyar területen élő lakosságot a Habsburgokkal szemben.[45] És bár a könyvben Ferenc József jelleme – az uralkodó diplomáciai hibáinak hangsúlyozása mellett – ezúttal is pozitív értékelést kap,[46] a Monarchia külpolitikai sikertelenségein ő sem tud változtatni, sőt maga is felelős Eckhart szerint. A kudarc oka rendszerint az volt, hogy Ausztria semmilyen fronton nem mert konfliktust vállalni, tárgyaló pozícióra kényszerült, s emiatt az oroszokon kívül nyugati szövetségesei is elhidegültek tőle.[47] A mű konklúziója szerint az említett okok miatt Ausztria és Poroszország konfliktusa valójában már a krími háború idején eldőlt, mégpedig utóbbi javára.[48] A könyv egyébként hagyományos 19. századi diplomáciatörténet: uralkodók és követek a főszereplői, forrásanyaga pedig azok levelezései és jelentései. A diplomaták jelleme és a külpolitikai események a meghatározó történelemformáló erők, de, mint látható volt, a külpolitikát a belső problémák döntően befolyásolják.

Eckhart kéziratos hagyatékában fennmaradt egy magyar nyelvű cikktervezet Ausztria 1850-es évekbeli külpolitikájáról. Érdemes hosszabb részleteket idézni belőle, mert sokkal nyíltabban kiolvasható belőle a jelennek szóló történetírói üzenet, mint a német nyelvű könyvből. Már az írás tervezett címe is sejteti, hogy a múlt feldolgozásának itt általános érvényű tanulsága van: „A népek elnyomása lehetetlenné teszi a külpolitikai sikert. Példa Ausztria történetéből.”[49] Eckhart szerint Ausztria látszólag megerősödve került ki az 1848-as forradalmak leveréséből, a „keleti kérdés” mégis megmutatta gyengeségét. „Egyszerre nyilvánvaló vált egész Európa előtt, hogy Ausztria belső helyzete nem engedi meg, hogy ránézve elsőrendű életkérdésben csupán saját érdekeit tartva szem előtt a mellékkörülményekre való tekintet nélkül jobbra vagy balra határozza el magát. […] Ausztria még semlegességre sem kötelezhette el magát jótevőjével, a cárral szemben attól való félelmében, hogy Franciaország újabb forradalmat szít Olaszország és Mo.-n. A félelem Franciaországtól forradalmi törekvéseivel nagyobb volt, mint a hála érzete a cárral szemben. […] A népek sorsának különös játéka volt, hogy ugyanaz a Magyarország, melyet néhány évvel előbb a kozák fegyverek kényszerítettek arra, hogy a Habsburg monarchia tartománya maradjon, a nagypolitikai sakktábláján olyan figuraként szerepelt, melyet a cár hozhat mozgásba – Bécs ellen. […] A 2 ország nemzeti elnyomása úgy bosszulta meg magát, hogy Au képtelen volt határozott és a dinasztiának előnyös külpolitikát folytatni. Lehetett és lehet-e akár ma is valamely államnak elnyomott népekkel a hátában külpol. eredményeket elérni. Ausztria példája akkor is, máskor is megmutatta, hogy ilyen államnak minden külpol. fordulat zavart és bajt hozhat.”[50]

A magyar nyelvű, kéziratban maradt – és tudomásom szerint nem publikált – szöveghez képest a németül megjelent könyvben ennyire nem válik nyilvánvalóvá a kérdés aktuális magyar nemzeti „tanulsága”. Ez az üzenet talán burkolt kritika lehetett a korabeli szomszédos országok (mindenekelőtt Románia, Csehszlovákia) magyar kisebbségeikkel szemben folytatott politikájával kapcsolatban. Ezeket a nemzeti szempontú prezentizmusokat a német nyelvű könyv recenzensei persze kevésbé vették észre. Olyannyira nem, hogy Balanyi György katolikus egyháztörténész a Századokban külön kihangsúlyozta a magyar nemzeti kérdések háttérbe szorulását Eckhartnál: „Témájának természetéből következik, hogy Eckhart könyve magyar vonatkozást egyáltalában nem tartalmaz. A magyar kérdés csak néhány odavetett célzásban van érintve, mint az osztrák császárság egyik távoleső problémája. Kákán való csomókeresés volna, ha ezt hibának vennők. Azt azonban már élénken hibáztatjuk, hogy a szerző nem tartotta szükségesnek

magyar voltát feltüntetni. Így neve, művének tárgya, megjelenési helye és ajánlása után mindenki német vagy osztrák professzornak fogja gondolni s könyvét a német vagy osztrák történetírás szívesen vallja magáénak."[51] Az osztrák történetírás hivatalos folyóirata (*Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*), ha nem is vallotta osztráknak és így „magáénak" Eckhartot, mindenesetre elismerő hangú kritikát közölt a műről Josef Karl Mayr osztrák történész és levéltáros tollából.[52]

(A Habsburg-múlt historista jelentése) Eckhart 1926-ban Falk Miksa és Kecskeméty Aurél újságírók (Angyal Dávid történész által kiadott) levelezéséről írt a *Napkelet*ben. Bevezetésképp leszögezte: „A levelek maguk nagyrészt nem sokat mondanak. Zsurnaliszták magánlevelei, telve vonatkozásokkal, melyeket csak fáradhatatlan kutatás és szakavatott hozzáértés magyarázhatott meg. Angyal Dávid irodalmi és történelmi ismeretei kellettek ahhoz, hogy ez adatok vékony szálaiból egységes, összefüggő kép alakuljon ki, mely újságával és színességével nemcsak a történetkutató, hanem a laikus olvasót is gyönyörködtetheti."[53] Az adatok „vékony szálaiból" a történész alkot „összefüggő képet", tehát a forrásokból kigyűjtött információkat a historikus látja el jelentéssel. Ez a historizmusra jellemző gondolkozás adja Eckhart Habsburgokkal és az osztrák–magyar közös múlttal kapcsolatos munkásságának historiográfiai értelmező kereteit. A történész jelenében is fontosságot nyert a hazai gazdaság- és társadalom Nyugat-Európához képest való elmaradottsága, vagy Ausztria 1850-es években folytatott külpolitikája. Ez a jelentés azonban olyannyira összetett volt (s a kortársak is többféleképp értelmezték), hogy csak kevésbé lehet a kuruc vagy labanc politikatörténeti jelzőit alkalmazni rá.

JEGYZETEK

1 *Hegedűs Géza*: Előjátékok egy önéletrajzhoz. Bp., 1982. 306–307.

2 Egyéni szinten a különböző identitáselemek keveredéséről ír újabban Cieger András a történész Pauler Gyula kapcsán: *Cieger András*: Nemzeti identitás és állampolgári lojalitás a dualizmus kori Magyarországon. In: „A királyhűség jól bevált útján…". (Rendi és nemzeti kötődések szimbolikus változásai 1867 és 1918 között). Szerk. Glässer Norbert–Zima András–Nagyillés Anikó. Szeged, 2016. 93–94.

3 Ezek a kérdések sok tekintetben összefüggtek egymással a történeti elbeszélésekben, hiszen például Szekfű Gyula kiegyezésről vallott nézeteit csak az 1848-as forradalomról és a dualista rendszerről alkotott koncepcióival együtt érdemes tárgyalni. *Ifj. Bertényi Iván*: Szekfű Gyula a kiegyezésről. In: A negyedik nemzedék és ami utána következik. (Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. században.) Szerk. Ujváry Gábor. Bp., 2011. 136–170. A magyar, osztrák és német történetírás Habsburg-képének összehasonlító elemzéséhez: *Romsics Gergely*: Nép, nemzet, birodalom. (A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1949) Bp., 2010.

4 *Romsics Ignác*: Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Bp., 2011.; *Erős Vilmos*: Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története. Bp., 2015.

5 Eckhart Ferenc: Bittner Ludwig, Chronologisches Verzeichniss der österreichischen Staatsverträge, [Recenzió] *Századok* 51. (1917) 7–8. 494–496.; Eckhart Ferenc: Dopsch Alfonz. *Budapesti Szemle*, (1925)/200. 105–119.; Eckhart Ferenc: Oswald Redlich. *Századok* 78. (1944) 1–3. 158–159. A historiográfia-írásnak azonban óvatosan kell eljárnia a recenziók és nekrológok alapján levont következtetésekkel. Eckhart egy levélben megvallotta Domanovszky Sándornak, hogy ő maga nem tartozik Dopsch „rajongói közé". *Kövér György*: Alfons Dopsch és a magyar gazdaságtörténet-írás. In: Kor/Társ Panoráma. (Tanulmányok a 70 éves Vonyó József tiszteletére) Szerk. Erőss Zsolt–Gyarmati György. Pécs/Bp., 2015. 86–87.

6 Egy 1934-ben készült interjújában egyenesen így fogalmazott: „És voltunk mi már gyengébbek

is – a török hódoltság idején! Egész nemzeti szerencsétlenségünk a törököknek köszönhető. Támadásuk nélkül ott tarthatnánk ma, ahol Franciaország, hiszen Mátyás korában volt olyan kulturált és olyan népes is az ország. És ne felejtsük el, a török hódoltság korában lettünk nemzetiségi állam is, aminek feldarabolásunkat most köszönhetjük.” Eckhart Ferenc, A tudós a válságban. (A történész: Eckhart Ferenc. Az interjút készítette: Siklós Ferenc) *Pesti Napló* (1934) május 13. 14.

7 *Eckhart Ferenc*: 1848, a szabadság éve. Bp., 1948.

8 Az osztrák centralizációs álláspontot képviselő Gustav Turba levéltáros és Friedrich Tezner közjogász nézeteivel való vitához a legjobb példa az életműből: *Eckhart Ferenc*: A Habsburg–Lotharingiai ház családi törvénye. Bp., 1929. Az abszolutizmusról és a Bach-rendszerről lásd: *Eckhart Ferenc*, Magyarország története. 2. kiadás. Budapest, 1935. 276–287.

9 Vannak, akik szerint inkább arról volt szó, hogy a feleség nem szerette Eckhartot. A házasságról több, részletes vélemény olvasható az alábbi gyűjteményben: Eckhart Ferenc első házasságának egyházi felbontásával kapcsolatos iratok és levelek, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára (A továbbiakban: MTA KK) Ms 5614/41–58.

10 Eckhart Ferenc: Schünemann Konrad, Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa, 1929. [Recenzió] *Deutsch–Ungarische Heimatsblätter* 3. (1931) 2. 158.

11 Törő László Dávid, Harold Steinacker történetfelfogása és recepciója a magyar történetírásban, I. rész. *Valóság* 60. (2017) 12. 34–49.; Törő László Dávid, Harold Steinacker történetfelfogása és recepciója a magyar történetírásban, II. rész. *Valóság* 61. (2018) 1. 24–47.

12 *Eckhart Ferenc*: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában, Bp., 1922. 3.

13 Uo. 22.

14 Uo. 24.

15 Uo. 35.

16 Uo. 43.

17 Uo. 64–65.

18 Uo. 79.

19 Uo. 98.

20 Uo. 119–120.

21 Uo. 124.

22 Uo. 159.

23 Uo. 172–173.

24 Uo. 203–204.

25 Uo. 270–271.

26 Uo. 273.

27 Uo. 273–274.

28 Tanulmányomban elsősorban olyan nyomtatott és kéziratos forrásokra támaszkodok, amelyeket az Eckhart Ferenc történetírásáról szóló, közelmúltban megjelent könyvemben nem érintettem. A történésznek a Habsburgok gazdaság- és jobbágypolitikáját feldolgozó írásairól (valamint arról, hogy a magyar történetírás azóta miként cáfolta a „gyarmatosítás” tézisét) ezért itt kevesebb szó lesz. Ezekről a témákról bővebben: *Törő László Dávid*: „A szellemtörténet is csak az adatokból indulhat ki.” (Eckhart Ferenc történészi munkásságának főbb problémái). Bp., 2020. 46–88.

29 *Eckhart Ferenc*: Jog- és alkotmánytörténet. In: A magyar történetírás új útjai. Szerk. Hóman Bálint. Bp., 1931. 269–320.

30 *Törő László D.*, „A szellemtörténet is csak az adatokból”, i. m. 89–132.

31 Nagy Miklós: A magyar jog- és alkotmánytörténet új megvilágításban. *Budapesti Szemle* 60. (1932) 650. 121. Kiemelés az eredetiben.

32 Kincs Elek: Eckhart Ferenc: Magyarország története. Budapest, 1933. Káldor. [Recenzió] *Protestáns Szemle* (1933) 394. Kiemelések az eredetiben.

33 A vitában nem csupán a vallási ellentétek (katolikus Eckhart, protestáns bíráló) és a Habsburgokhoz való megértő/elutasító viszonyulás játszott szerepet. A folyóiratban korábban a protestáns Mályusz Elemértől is jelent meg kritika Eckhart művéről, Mályusz azonban nem fogalmazott meg komolyabb történetpolitikai bírálatot. Mályusz Elemér: Tudományos gyűjtemény 6. szám. Eckhart Ferenc: Bevezetés a magyar történelembe. Pécs–Budapest, 1924. [Recenzió] *Protestáns Szemle* (1924) 387–389. Az Eckhart–Mályusz viszonyhoz ebben a vonatkozásban érdekes adalék még, hogy Eckhart sokkal pozitívabb figuráknak látta a magyar jakobinus mozgalom kivégzett vezetőit, s erre külön felhívta fiatalabb kollégája figyelmét. „Hálásan köszönöm az értekezés megküldését, melyet élvezettel olvastam és melegen gratulálok hozzá. Különösen a Kossuth-Széchenyi párhuzam tetszett nekem. Martinovics társait, azt hiszem, kissé erősen lebecsmérled. Hajnóczy [József] és Laczkovics [János], de még Sigray [Jakab] sem voltak oly utolsó emberek, mint az itt levő iratokból […] kitűnik.” Eckhart Ferenc levele Mályusz Elemérnek 1923. augusztus 1. MTA KK Ms 6399/270. A levélben említett „értekezés” valószínűleg Mályusznak az 1923-ban megjelent *Reformkor nemzedéke* című, Szekfű Gyula *Három nemzedék*kel vitatkozó tanulmánya volt. Megjelenési helye: *Századok* 57. (1923) 1–6. 17–75.

34 Eckhart Ferenc: Elnöki megnyitó beszéd. *Századok* 81. (1947) 1–10. 2.

35 *Eckhart Ferenc*, Bevezetés a magyar történelembe. Pécs–Bp., 1924. 140.

36 „A Kossuth-kultusz nemcsak személyét, hanem ami még több, dinasztiáját érintő sérelem volt Ferenc József szemében. Nyomában terjedt a függetlenségi gondolat és félő volt, hogy megerősödik és többségre jut e kultusz politikai haszonélvezője, a függetlenségi párt. Ez pedig megoldhatatlan bonyodalmakkal fenyegetett.” Eckhart Ferenc: Ferenc József és a Kossuth-kultusz. *Magyar Szemle* 1. (1927) 9–12. 371.
37 Eckhart Ferenc levele Szekfű Gyulának 1927. november 28-án. ELTE Könyvtárának Kézirattára (A továbbiakban: ELTE KK) G28. 19. Levél.
38 Eckhart ezen véleményére bizonyíték a fent idézett a levélrészlet is: bár a budapesti városi döntéshozók úgymond hűtlenek voltak a császárhoz Kossuth díszpolgárrá való kinevezésével, a történész hangsúlyozta, hogy az uralkodó mégsem kerülte el a magyar fővárost.
39 Eckhart Ferenc: Ferenc József, az ember. *Magyar Szemle* 10. (1930) 9–12. 314.
40 Eckhart Ferenc: Ferenc József és a baloldali sajtó. *Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve* (1933). 392.
41 *Dénes Iván Zoltán*: A történelmi Magyarország eszménye. (Szekfű Gyula a történetíró és ideológus) Bp., 2015.; *Monostori Imre*: Szekfű Gyula a változó időkben. (Életmű – fogadtatás – utókor. 1913–2016) Pécs, 2017.
42 *Franz Eckhart*: Die deutsche Frage und der Krimkrieg. Berlin, 1931.
43 A Deutsche Gesellschaft zum Studium Osten levele Eckhart Ferencnek 1930. július 4-én. MTA KK Ms 5618/9.
44 *Franz E.*: Die deutsche Frage, i. m. 6.
45 Uo. 9–11.
46 Uo. 132–141. Itt Eckhart határozottan vitába száll azokkal a kortárs és utólagos véleményekkel, amelyek szerint az osztrák császár passzív báb volt a nagyhatalmi érdekek hálójában. Ehelyett egy önálló és cselekvőképes politikusnak mutatja be.
47 Uo. 137. és 174.
48 Uo. 214–215.
49 Eckhart Ferenc cikke Ausztria külpolitikájáról az 1850-es évek első felében. MTA KK Ms 5617/10. 1. o. Az eredeti, áthúzott cím ennél erősebb volt: „Leigázott népek megakadályozzák az külpolitikát eredményeket” [sic!].
50 Uo. 2–9. o.
51 Balanyi György: Eckhart Franz: Die deutsche Frage und der Krimkrieg. Berlin, 1931. [Recenzió]. *Századok* 65. (1931) 9–10. 439.
52 Josef Karl Mayr: Eckhart, Franz: Die deutsche Frage und der Krimkrieg. Berlin und Königsberg, 1931. [Recenzió]. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* (1931) 406–407.
53 Eckhart Ferenc: Falk Miksa és Kecskeméty Aurél elkobzott levelezése. *Napkelet* (1926) 5. 460.

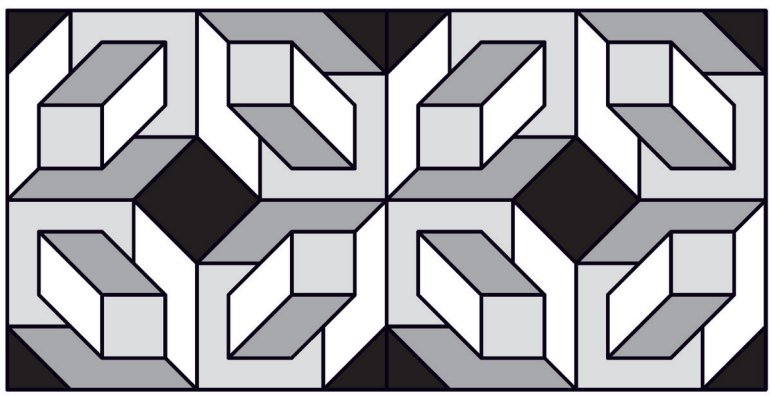

N. SZABÓ JÓZSEF

A politika szolgálatába állított népművelés kialakítása (1946 ősze – 1948)

A kutatás célja annak bemutatása, hogy a Magyar Kommunista Párt (MKP) a demokráciával szakítva, 1946 őszétől, a párt III. kongresszusától miként valósítja meg a politikai célokat szolgáló népművelést. Így képet kapunk arról, hogy a szabadművelődéssel szemben a párt hogyan építi ki a politika-ideológiai célokat segítő kultúrmunkát. Az elemzés arra koncentrál, hogy feltárja, hogy az MKP milyen eszközökkel éri el a politikai tömegtámogatásnak a kultúra általi elősegítését, a munkásosztálynak a politikai harcban való segítését. Megtudjuk, hogy míg a rövid demokrácia idején, 1945–1946-ban az MKP a népművelést „csak" a politikai harc szolgálatába kívánta állítani[1], addig 1946 őszétől, a hegemonisztikus hatalomra való törekvéstől, majd a monopolisztikus hatalomgyakorlástól a már működő diktatúra időszakában a kultúrmunkát a politikai harc fontos területévé tette.

(A kommunista politikai hegemóniára való törekvés) A Magyar Kommunista Párt már 1945 nyarától, a pártok közötti politikai harc megindulásának kezdetétől nagy fontosságot tulajdonított a párt kulturális törekvéseinek, a népművelésnek a hatalomért folytatott harc szolgálatába való állításának. A kultúrszervezetekben bizonyos sikereket el is ért az MKP. Ennek a sikernek az volt az árnyoldala, hogy a Kommunista Párt a Magyar Szociáldemokrata Párttal (SZDP) rivalizálva a munkáskultúra szervezeteiben megpróbálta törekvéseit érvényesíteni a szociáldemokratákkal szemben. A kommunistákkal szemben kiépítendő védelemben az SZDP ezért 1946. június 11-én levelet küldött Böhm Vilmosnak a Munkás Kultúrszövetséggel kapcsolatosan. Ebben arra kérték a svéd emigrációban lévő szociáldemokrata vezetőt, hogy a pártjuk kapjon svéd segítséget. Rövidesen meg is érkezik a válasz a Magyar Szociáldemokrata Pártnak, melyben megígérik, hogy Böhm Vilmos igyekszik a svéd szociáldemokraták és a kultúrszervek részéről támogatást szerezni. A kommunisták törekvéseit a Szociáldemokrata Pártban 1946. június 13-án továbbra is aggasztónak tartotta, mert a Munkás Kultúrszövetség (MKSZ) a leglehetetlenebb helyzetben volt.[2]

A kommunista befolyás kevésbé mondható el a parasztság közti politikai térnyerésnél, illetőleg a művelődési befolyás megszerzése területén. A birtokos-parasztság körében egyértelműen a Független Kisgazdapárt (FKGP) dominált. A szegény-parasztság egy részénél a Nemzeti Parasztpárt (NPP) fejtett ki ideológiai-kulturális befolyást. Az „osztályharcos" agrárproletariátus többsége azonban az MKP-t követte. Az 1945-ös őszi parlamenti választások megmutatták, hogy a kommunisták nagyon gyenge politikai befolyást szereztek a parasztság körében. Nem véletlen, hogy ebben a helyzetben a Magyar Kommunista Párt megpróbálta politikai befolyását növelni a parasztság között. A kommunista célkitűzések ellenére a birtokos parasztok között a párt súlya változatlanul alacsony maradt. A Baloldali Blokk 1946 eleji politikai mozgósításaival, a „földet vissza nem adunk" tüntetésekkel a szegény parasztság egy hányadában továbbra is megtartotta és részben növelte az MKP befolyását. Ugyanakkor nemcsak a gazdag parasztság, hanem a középparasztság nagy részében fokozódott az ellenszenv a kommunistákkal szemben. A politikai hegemóniára törekvő kommunisták céljaik érdekében a kultúrát, mint az osztályharc eszközét bevetették az 1946-os évben. Annak ellenére,

hogy számottevően nem nőtt a kommunisták politikai bázisa, az 1946-os őszi III. párkongresszuson az MKP minden társadalmi felhatalmazás nélkül „a nép ellenségeinek" a hatalmából való eltávolításáról „döntött".

A Magyar Kommunista Párt politikájában, a parasztság megnyeréséért folytatott harcban a kultúrának még nagyobb fontossága lett. A Kommunista Párt meghirdette a Szabad Föld Téli Estéket, amelyhez a kulturális anyagot a Szabad Föld Téli Füzetek biztosították. A Szabad Föld Téli Esték (SZFTE) megszervezésére az Országos Propaganda Osztály 1946. december 1-re tett javaslatot, amelynek keretében tizennégy előadást terveztek. A szervező munkát a Propaganda Osztály Népművelési Alosztálya végezte E. Kovács Kálmán irányításával. A SZFTE-kel kapcsolatos kérdéseket a Központi Szervező Bizottság is megvitatta, amelynek tagjai voltak: Dobozi Imre, Fehér Lajos, Vági Endre, Szeifert Péter és E. Kovács Kálmán.[3] Az MKP Sajtó Osztálya szerint a Szabad Föld Téli Esték volt az első nagyobb szabású kísérlet a háború után, a magyar falvak népének kulturális síkon való megmozgatására. A Sajtó Osztály 1946. novemberében a birtokos parasztság politikai érdekeinek helytelen megítélése alapján úgy látta, hogy ha a párt nagyszabású kulturális megmozdulásait sikerrel tudná megvalósítani, akkor a parasztság jelentős része – esetleg zöme – érdeklődéssel fordulna az MKP felé.[4] A népművelés politikai fontossága miatt 1946 végén az Országos Propaganda Osztály a III. kongresszus határozatainak megfelelően országos akciót indított könyvtárak és vidéki pártszervezetek létesítésére. A célkitűzés sikere érdekében ezért azt kérte a járási pártbizottságtól, hogy ragadjanak meg minden alkalmat az akció népszerűsítésére.[5]

A parasztság politikai reagálását illetően az Osztálynak ebből az értékeléséből arra következtethetünk, hogy a párt a valóságtól elrugaszkodott. Ez a hamis kommunista megközelítés oda vezetett, hogy a Szabad Föld Téli Esték már nemcsak a falusi kommunistáknak szólt, hanem az egész falu népének szánták. A Sajtó Osztály azt is javasolta, hogy a megyéknek és a járásoknak utasítást kellene adni, hogy valamennyi kommunistát és „demokratikus" embert mozgósítsanak. Az MKP-nek az volt az elképzelése, hogy az SZFTE-t mozgalommá kell fejleszteni és ezzel az értelmiséget is a párt felé lehet fordítani.[6] A Szabad Föld Téli Esték nagy fontossága miatt az Országos Propaganda Osztály november 25-én levélben fordult a párttagokhoz és pártszervezetekhez, hogy támogassák a SZFTE megszervezését. A siker érdekében a mozgalom támogatására 1946. december 14-én a párt főtitkára Rákosi Mátyás a rádióban előadást is tartott.[7]

Azt, hogy a Szabad Föld Téli Esték a párt számára nagy fontosságúvá vált, az is alátámasztja, hogy az 1946. október 10-én az 1947. január–március hónapra elkészített munkaterve a SZFTE kiterjesztését az egész ország területére indítványozta. A Propaganda Osztálynak a Szervezési Osztálynak szóló 1947. január 23-i javaslata a mozgalomnak a kiszélesítését és megvalósítását már a megyei pártbizottságok feladatává tette. Az MKP a politika hatalom feletti befolyás „tudatában" ezért azt kéri, hogy a Megyei és Kerületi Szabadművelődési Tanácsban dolgozó kommunisták vigyék keresztül, hogy a Tanácsban a Szabad Föld Téli Esték anyaga alapján szervezzék az előadásokat, elsősorban ott, ahol nincs MKP-szervezet. A Megyei Pártbizottság azt is indítványozza, hogy azokban a községekben, ahol a párt a többség támogatását bírja, szervezze meg a Községi Művelődési Tanácsot. A Községi Művelődési Tanácsot az MKP valószínűleg a Szabadművelődési Tanács „ellenszervezeteként" kívánta létrehozni. A Propaganda Osztály a közigazgatásban és a községekben vezető állásban dolgozó kommunistáktól elvárta, hogy leirattal támogassák a Téli Estéket. Az Osztály azt is javasolta, hogy azokban a megyékben (Baranya, Csongrád, Zala és Esztergom), ahol gyengén megy az SZFTE-k szervezése, ott a Megyei Bizottságokon keresztül erősítsék meg a munkát.[8]

A Propaganda Osztály ezután az eredményesebb kultúrmunka érdekében a Szabad Föld Téli Esték irányítását és fokozatos átalakítását kezdeményezte a megyei bizottságnál.

Az MKP 1946–1947 fordulóján kiemelt feladatának tartotta a polgári erők kiszorítását a kormányból. A kommunisták számára ez elsősorban a kisgazdapárti centrum eltávolítását jelentette. A Kommunista Párt részéről a centrum eltávolítását összekapcsolták az 1947-es úgynevezett „horthysta" összeesküvéssel, amivel azt akarták elérni, hogy kisgazdapárti paraszti tömegeket szembefordítsák és nyílt harcra késztessék az 1946 tavasza óta már valójában nem létező FKGP jobb szárnyával. A kommunista koncepció most sem áll a valóság talaján, mert a szalámitaktika miatt a párt jobboldali, polgári csoportját 1946 tavaszán már eltávolították az FKGP-ből. A birtokos parasztságot a kisgazdapárti centrummal szembefordítani azonban nem lehetett, mert ez a csoport nem akart kommunizmust, mert a Nagy Ferenc és Kovács Béla féle pártvezetés maga is a birtokos parasztságból jött, többek között ezért is élvezte a közép- és gazdagparasztok támogatását. A Propaganda Osztály a helyzetet megváltoztatandó megfogalmazta, hogy a kultúrmunkában fordulatot kell venni a falu felé és azt is célul tűzte, hogy a falusi pártszervezetek mellett kultúrbizottságok létesüljenek a már meglévő népi kultúrcsoportok aktivizálására és irányítására.[9]

A falu, a parasztság megnyerése érdekében 1947. február 3-án E. Kovács Kálmán a Szabad Föld Tavaszi Vasárnapok (SZFTV) rendezésére tett javaslatot. A Propaganda Osztály munkatársa úgy ítélte meg, hogy a parasztság jobban megnyerhető lenne a népi hagyományok ápolása, a népi játékok, táncok, színjátékok és a csoport fejlesztése révén. Az alosztályvezető szerint a Szabad Föld Tavaszi Vasárnapok a falusi értelmiség megnyerését és a munkás-paraszt szövetség elmélyítését is eredményezhetik. A program 1947. március 16-án kezdődött el és a tavasz végéig tartott.[10]

E. Kovács április 7-én már arról tájékoztatta Kovács Istvánt, az Országos Szervezési Bizottság egyik vezetőjét, hogy a Szabad Föld Tavaszi Vasárnapok sokkal jelentősebbek, mint a Szabad Föld Téli Vasárnapok. E. Kovács azután arról informálta Kovács Istvánt, hogy a mozgalom már a Szervezési Osztály kezében van, ezért arra kéri, hogy tartsa szívügyének a kérdést, mert igen sokat fog jelenteni a pártnak.[11]

1947. május 19-én viszont jelentés készült a Szervezési Bizottságnak a Szabad Föld Téli Vasárnapokról azzal kapcsolatban, hogy a pártszervezetek többségének nagy kihívást jelentett a mozgalom beindítása. Ebből megtudjuk, hogy március végéig 100-120 helyről jelentették, hogy megszervezték a Szabad Föld Téli Vasárnapokat, az év második felére azonban már 3000 településről jelentkeztek be. A jelentés arról is informálta a Bizottságot, hogy a tavaszi munkák és a káderhiány miatt kimerült a mozgalom, ennek ellenére nyáron és ősszel folytatni fogják tevékenységüket. A beszámoló a legfontosabb feladatnak az értelmiség fokozottabb mértékű bekapcsolását és a falujáró csoportok bevonását tartotta. A jelentés javaslatként azt is megjegyezte, hogy a munkás kultúrcsoport bevonása is eredményt hozhat.[12]

Azt, hogy a falu ekkor milyen fontos volt a Kommunista Pártnak, az is alátámasztja, hogy Révai József, a párt fő ideológusa és kultúrpolitikusa 1947. február 4-én felhívást intézett a vidékre indulni tervezett népnevelőkhöz. Révai arra figyelmeztetett, hogy az „összeesküvők" ki akarták rekeszteni a parasztságot a politikai életből. A felhívás a pártvezetés részéről megint a birtokos parasztság politikai érdekeinek nem valós megítélésére utal, mert a párt második embere a parasztság megnyerésére itt ki akarta használni az „összeesküvést".[13]

Az „összeesküvéssel" szemben a birtokos parasztság nem volt megnyerhető. A gazdák tisztában voltak azzal, hogy mi is történik Magyarországon. A Propaganda Osztály 1947. március 5-én javaslatot készített a Szervező Bizottságnak népnevelő-képző tanfolyamok

szervezésére. A népnevelő képzéssel az MKP ezúttal is a parasztság közötti befolyását kívánta erősíteni. Az Osztály úgy látta, hogy a falusi agitáció megerősítése érdekében szükséges, hogy a községekben a lehető legnagyobb számban népnevelőképző tanfolyamokat kell szervezni kéthetes, szemináriumszerű tanfolyamok révén.[14]

A falusi befolyás további erősítését kívánta szolgálni az 1947. április 25-én a Központi Szervezési és Agitációs és Propaganda Osztály javaslata, melyet a Szervező Bizottságnak küldött. Ebben az Osztály azt indítványozta, hogy május 25–26-ra újra szervezze meg „Ki a falura" elnevezéssel a falusi agitációs napokat.[15]

Az MKP számára a falu megnyerése a továbbiakban is rendkívüli jelentőséggel bírhatott, mert március 10-én Rákosi Mátyás is felhívást intézett a népnevelőkhöz. A párt főtitkára a parasztok megnyerésével kapcsolatosan szintén helytelen, a réteg politikai érdekeit rosszul látva fogalmazott. Az elsőszámú kommunista vezető úgy ítélte meg, hogy a parasztság kezdi megváltoztatni elutasító magatartását a Magyar Kommunista Párttal szemben, és kritikussá vált a Független Kisgazdapárttal szemben, bár földcsuszamlásról még nem beszélhetünk, de az „összeesküvés" lehetővé teszi, hogy a parasztság tovább „fejlődjön" és a lehetőségből valóság legyen.[16]

A kultúrmunka hatására és sikerére hívott fel a Propaganda Osztály 1947. május 1-i értekezlete is, amikor azt hangsúlyozta, hogy a népünnepek eredményessége mutatja, hogyha a kultúrmunkát sokoldalúvá tudja tenni a párt, akkor sok nőt és fiatalt képes megnyerni az MKP politikájának. Összegzésként azt a következtetést vonja le, hogy még nagyobb súlyt kell helyezni a kultúrmunkára.[17]

Az agrárproletariátustól és a szegény parasztság egy részétől eltekintve a parasztság megnyerésének lehetőségét a kommunista vezetés nagyon rosszul prognosztizálta. A birtokos parasztság ugyanis nem ment a Magyar Kommunista Párt irányába. Az MKP KV Szervezési Osztálya azonban továbbra is bízott a sikerben. 1947. június 29-én azt javasolta a Szervező Bizottságnak, hogy az „összeesküvéssel" kapcsolatos helyzet kihasználására két hétre küldjön ki vidékre 200 vándor agitátort.[18]

A pártszervezetek 720 községbe 142 népnevelőt küldtek, akik a gyűlések hangulatát kielégítőnek tartották, azonban azt is hozzátették, hogy a parasztság még nincs teljesen tudatában a közelmúltban elért sikereknek. Ennek okát abban látták, hogy a pártszervezetek nem élnek aktív pártéletet, a titkárok ideológiailag gyengék és nincsen tekintélyük.[19]

A pártok a parasztsággal kapcsolatos értékelése ezúttal is hamis volt, mert az agrárproletáriátustól eltekintve a parasztok nem kívántak kommunizmusban élni. Hasonlóan hamis optimizmus jellemezte E. Kovács Kálmánnak a falu megnyeréséről szóló beszámolóját a Téli Estékkel kapcsolatosan. A beszámoló szerint a falu népét közelebb hozta a pártnak a „demokratikus" erők összefogására irányuló politikája, ami kedvezőbb légkört teremt a többi párttal való együttműködés politikájára. E. Kovács „nagy" politikai lehetőséget látott abban is, hogy az SZFTE alkalmat ad a falusi szervezeteknek az értelmiséghez való viszony javítására.[20]

A népművelésért felelős E. Kovács további feladatnak tartotta községi Szabadművelődési Tanácsok életre hívását és a Téli Esték aktivizálásával a falusi művelődéspolitika végrehajtását. Meglátása szerint a kommunista főispánok és alispánok sokat tehetnének a Téli Esték érdekében. Továbbá azt is kezdeményezte, hogy a Pedagógus Szakszervezetben dolgozó kommunisták támogassák a Téli Esték kultúrprogramját, valamint hogy minden kommunista befolyás alatt álló lap és a kéthónapos pártiskola is foglalkozzon a Szabad Föld Téli Estékkel. A Rádió pedig népszerűsítse az SZFTE-t, és illessze be előadásába a III. éves tervet. E. Kovács hiányosságnak tartotta ugyanakkor, hogy a párt nem szervezte meg a Szabad Föld könyvtárfüzeteinek terjesztését.[21]

Az Országos Propaganda Osztály kulturális alosztálya 1947. április–júniusi munkaterve szerint a fő feladat a kultúrmunka eszközeivel benyomulni a nép széles rétegeibe és kiterjeszteni az MKP befolyását a parasztság, és értelmiség és a kispolgárság felé. Nem kevesebbet fogalmazott meg a Propaganda Osztály, hogy a párt irányítása alá kell vonni a falvak és városok egész kulturális életét. A siker érdekében az Osztály a kultúrmunkát beépítendőnek tartotta a pártszerveztek munkájába.[22]

1947-ben a pártnak még inkább kiemelt népművelési célja lett a falu, ezért februárra és márciusra kidolgozta a legmegfelelőbb falusi kultúrmunkát és a falvakat rendszeresen speciális kultúranyaggal látta el. Ezen kívül megyei kulturális versenyeket szándékozott szervezni és elő kívánta készíteni a vidéki és falusi csoportokat a budapesti szereplésre. Célként lett meghatározta, hogy a megyei pártbizottságok mellett kultúrmegbízottakat kell kijelölni és meg kell szervezni a megyei kulturális bizottságokat. Megfogalmazta azt is, hogy a kulturális szervezeteken keresztül művészek bevonásával népszerűsíteni kell a III. éves terv művelődési programját.[23]

1947 tavaszán az Országos Propaganda Osztály előkészítette májusi–júliusi munkatervét, amely az augusztus végi országgyűlési választások küzdelmére is vonatkozott. A párt számára a központi kérdés a hároméves terv és a reakció elleni harc volt. A siker érdekében egyrészt ki kívánta domborítani a propaganda népi-nemzeti jellegét és tovább szándékozta építeni a Szabad Föld Tavaszi Vasárnapokat, Szabad Föld Vasárnapokká. Ezt a mozgalmat át szándékozott vinni őszre és nagyarányú kultúragitációvá kívánta fejleszteni. Az Osztálynál a hároméves terv kultúrpropagandájában fontos célkitűzés volt, hogy a tömegkultúra területén szabadművelődési tervbizottságot létesítsenek, a munkáskultúra fejlesztésére pedig bizottságokat kívánt választani május 31-ig. A párt kultúrmunkájában kiemelt szerepet kapott a nőmunka javítása, ezért olyan tervet gondoltak ki, amely a nők fokozott aktivizálódását eredményezi. Fontos cél volt az üzemi és szakszervezeti kultúrmunka megerősítése is. A tervezetben szerepelt, hogy a MAFIRT felállítja az első 150 keskenyfilm-mozit falura és 100 falusi könyvtárat is alapít. Általában megfogalmazódott a kultúra fokozottabb beépítése a párt szervezeteibe.[24]

Hasonlóan a politika szolgálata fogalmazódott meg az Országos Propaganda Osztály 1947. február 6-i javaslatában az 1848–1849-es forradalom és szabadságharccal kapcsolatosan. A cél az ünnepségeknek a népi demokratikus fejlődéshez való hozzájárulása volt. Aktuálpolitikai célok támogatása fogalmazódik meg abban a javaslatban is, amely arról szól, hogy meg kell akadályozni, hogy a Független Kisgazdapárt Centruma szervezze az ünnepségeket. A centenárium egyik célja a tömegek átnevelésére irányuló kampány lett, továbbá a kommunista történelemszemlélet tudatosítása 1848 új értékelésén keresztül, valamint az egyetemi ifjúság fokozottabb „megdolgozása", a pedagógusok bevonására, továbbá történelmi és más szakkönyvek megíratása. Az Osztály az ünnepségek előkészítésére bizottságot javasolt., amelynek tagjai voltak: Révai József, Nógrádi Sándor, Kovács István, Mód Aladár, Székely Endre, Antal Jánosné, Kende István, Nonn György és Losonczy Géza.[25]

Az Országos Propaganda Osztály javaslatából látható, hogy az MKP erősen túlértékelte a párt, illetve a kommunizmus befolyását a társadalomra.

1947. március 6-án konkrétan a falura, a parasztságra irányuló, kultúrmunka tervezetet készített E. Kovács Kálmán. Az MKP népművelésért felelős vezetője igen hatásosnak tartotta a népfőiskolai oktatást, ami azonban csak az alsóbb fokú iskolát végzett falusi ifjúság nevelését és képzését szolgálja. Úgy látta, hogy az oktatásban résztvevők a téli tanfolyamokat látogassák, de tavasszal is „össze lehet hozni" ezt a képzést. A tárgyak az általános műveltség és a mezőgazdasági szaktudás emelését szolgálták. A párt számára ezután

kritikaként fogalmazta meg E. Kovács, hogy amíg a Parasztszövetség és az egyházak számos népfőiskolát tartanak fenn, addig a Magyar Kommunista Párthoz közelálló tömegszervezetek egyetlen népfőiskolát sem működtetnek. A helyzet megváltoztatása érdekében E. Kovács ezért azt javasolta, hogy az UFOSZ, a FEKOSZ, a MADISZ és az MNDSZ útján minden megyében szervezzenek egy népfőiskolát. Az oktatás helyiségét a földesuraktól kisajátított kastélyok adják. Néhány konkrét javaslatot is tett a településekre. Az egyik népfőiskolát Pándra javasolta, ahol a választásokon az MKP 52%-ot kapott, a másik település pedig Pilis lett, ahol kommunista a főjegyző. Bihartordát pedig azért jelölte meg, mert ott lakik a kommunista néprajztudós Szücs Sándor.

E. Kovács javaslatot készített parasztdolgozók iskoláinak szervezésére is nagyobb településeken, amit tömegszervezetek útján kívánt létrehozni. Mivel az ezüst- és aranykalászos tanfolyamok tekintélyt jelentettek a parasztság között, ezért a politikailag képzett paraszt párttagokra gondolt a tanfolyam hallgatói között. E. Kovács Kálmán további javaslata az volt, hogy a falusi népgyűléseken az internacionálé helyett parasztindulókat énekeljenek. A Szabad Nép falusi száma fejlécén a „Világ proletárjai egyesüljetek" jelszó helyett a „Virágzó mezőgazdaságot, jómódú parasztságot" javasolt. E. Kovács megítélése szerint a falusi művelődéspolitika végrehajtását megkönnyítené, ha a párt biztosítani tudná a Szabadművelődési Tanács támogatását. A siker érdekében azt indítványozta, hogy a Szabadművelődési Tanácsban a közigazgatásban vezető beosztásban dolgozó MKP-tagokat kell mozgósítani.[26]

Egyfajta összegzésként azt állapította meg, hogyha a párt ezen a téren nem kezdeményez, akkor hátrányos helyzetbe kerülhet.

A párt ideológiai – kulturális befolyásának növelése érdekében a Politikai Bizottság 1947. április 20-án politikai-társadalmi és kulturális hetilap indítását kezdeményezte. A kiadvány feladata az volt, hogy megkönnyítse a párt politikájának „behozatalát" azokba a rétegekbe, ahol a pártmunka az elején tart, ezért sokkal nagyobb olvasóközönség felé kell tájékozódni. A PB érezte, hogy a lap kommunista megnevezése nem egyértelműen pozitív a társadalom többségében, ezért nem kívánta szerepeltetni, hogy a hetilap az MKP-é. A Politikai Bizottság szerint a szerkesztőséget azonban kizárólag kommunisták irányítsák.[27]

Mivel a parasztság megnyerésére irányuló kezdeményezések nem hozták a párt számára a várt eredményeket, ezért a falusi választási agitációról 1947. június 26-án tartott megbeszélésen – amelyen többek között jelen volt Nógrádi Sándor, Donáth Ferenc és Barla Szabó Ödön – úgy döntöttek, hogy a propagandát a falusi szegények irányába kell folytatni.[28]

A Magyar Kommunista Párt számára a Szabad Föld Téli Esték mint népművelési program sorozat 1947-ben a falura, a parasztság megnyerésére koncentrált. A párt 63 gyűlést tervezett, amiből 62-t megtartott. Megállapítást nyert, hogy a gyűlések előkészítése gyengének bizonyult, ugyanakkor néhány helyen, így Békésben és Biharban jól előkészített gyűlések is voltak. A falusi kultúrmunka fő formája a Szabad Föld Tavaszi Vasárnapok lettek. A mozgósítottak száma körülbelül 20.000 fő volt, akiknek 20-30%-a nő volt, ami siker volt a párt számára. A továbbiakban az MKP arra törekedett, hogy a falusi szórakoztatás és kultúrmunka kommunista vezetés alatt történjen.

Az 1947. július 1-i intézkedéssel szemben a november 16-i megítélésben az nyert megállapítást, hogy igen kevés volt a nő, 10-15%, viszont jobb volt a hangulat. Egy november 23-i központi gyűlés légköre jó volt, örömmel fogadták az MKP felvilágosító munkáját. Ugyanakkor az előkészítést nem tartották kielégítőnek.[29]

(Az MKP hatalmi monopóliumának megteremtése) A Magyar Kommunista Párt 1947 tavaszán és nyarán a politikai propaganda részeként a kulturális munka, a népművelés minden területét a politikai harc szolgálatába állította, abban bízva, hogy az augusztus 31-i választásokat a párt megnyeri. Ezért meglepő, hogy a Szabad Nép augusztus 3-i számában megjelent választási felhívásban az MKP még csak említést sem tesz a népművelésről.[30] A választások előtt két héttel az Országos Propaganda Osztály Kulturális Alosztálya jelentést készített a választási munkáról. A választási küzdelem részeként vidékre küldött írókat, művészeket, akik között ott volt Tersánszky Józsi Jenő, Gál Tibor, Szántó Klára, Kende Katalin, Hacsek és Sajó, Major Tamás, valamint a Horváth Árpád Kollégium művészcsoportja. A jelentés megállapította, hogy a legtöbb településen felismerték a kulturális előadások jó propaganda erejét, de voltak olyan helyek is, ahol ellenségesen fogadták a művészcsoportokat. A jelentés szerint a csoportok egészében igen jó munkát végeztek.[31] A párt képzőművészeket is beszervezett a falujáró csoportok mellé, akik a falu lakóinak portrékat készítettek, esetleg a templomban festményeket javítottak. Az MKSZ teljes kommunista aktívája a választási bizottság kulturális tevékenységébe be volt vonva.[32]

A Kommunista Párthoz hasonlóan a Szociáldemokrata Párt rövid választási programja – amely a Világosságban jelent meg – még csak említést sem tesz a népművelésről.[33]

A szabadművelődés talaján álló pártok közül elsőként a Nemzeti Parasztpárt 1947. május 11-én Mezőtúron meghirdetett programjavaslata foglalkozott a kérdéssel. A Radikális Párt kiáltványát 1947. augusztus 16-án hozta nyilvánosságra. A Magyar Függetlenségi Párt programját augusztus 30-án közölték. Azonban egyik párt programja sem foglalkozott a népművelés kérdéseivel.[34]

Az NPP szerint meg kell szüntetni műveltségünk osztályjellegét és idegen szellemét, mert nincs egységes magyar szellemű közműveltségünk. A Parasztpárt megoldásaként azt javasolta, hogy a magyar népműveltség forrásából kell megújítani a nemzeti kultúrát, mert műveltségünk jó része nem tekinthető magyar nemzeti műveltségnek. Az NPP úgy látta, hogy a magyar kultúra egy részében idegen szellemű a magas kultúra, más részében pedig megrekedt népi kultúra. A párt szerint egységes nemzeti műveltség nélkül nincs nemzeti öntudat, ezért meg kívánta újítani a magas műveltséget a népi műveltség forrásaiból.[35]

A politikai-kulturális sokszínűséget féltő Demokrata Néppárt a kiépülő diktatúrában, elsősorban a vallási szervezetek elleni támadások miatt, azok védelmét követelte. A Néppárt, mint a népművelés előmozdításának harcosa örömmel látta az állami jellegű népfőiskolák és népi kollégiumok létesítését, de fenntartotta azt a kívánságát, hogy az állami jellegű népfőiskolákkal és népi kollégiumokkal azonos anyagi feltételek mellett katolikus és protestáns népfőiskolák és népi kollégiumok is létesülhessenek és a vallásos igény kielégítésére célszerű intézkedés történjék. A Demokrata Néppárt kifejezte aggodalmát a katolikus és protestáns egyesületek felszámolása és vagyonuk kezelése (elkobzása) miatt. A párt azt a követelését támasztotta, hogy újra engedélyezzék a felosztott katolikus és protestáns gyülekezetek működését.[36] A Néppárt megfogalmazta azt is, hogy a népfőiskolák és a népi kollégiumok intézményét tökéletesíteni kell és azokat az új magyar művelődésbe hiánytalanul be kell építeni. Ugyanez vonatkozik a nemzeti és keresztény műveltség teljes hagyományára.[37]

1947. augusztus 1-én jelent meg a Szegedi Naplóban a Független Magyar Demokrata Párt programja, amely fontosnak tartotta annak hangsúlyozását, hogy az egyházaknak joguk van annak kinyilvánítására, hogy az iskolák és más lelki javakat előmozdító hitbuzgalmi és kulturális intézmények működhessenek.[38] A Polgári Demokrata Párt 48 pontját a Világ 1947. július 6-án közölte, de ez a párt sem tesz említést a népművelésről.

A politika szolgálatába állított népművelés az MKP hatalmas erőfeszítései ellenére sem hozta meg a várt eredményeket. Az 1945-ös őszi parlamenti választásokhoz képest nem nőtt számottevően a kommunistákra leadott szavazatok száma. Ezt a minimális „növekedést" a választójogi korlátozásokkal, valamint a „kékcédulás" csalásokkal sikerült a Kommunista Pártnak elérnie. Az augusztusi sikertelen választások után a párt úgy ítélte meg, hogy az agitáció hiánya miatt az MKP defenzívába szorult, a hangulatot nem a kommunisták irányítják, ezért is javasolta egy falusi agitációs bizottság létrehozását, amelynek feladata a parasztság felé folytatandó politika.[39]

A Magyar Kommunista Párt népművelés-politikája a választások után is a hagyományosan kiemelt területeken folytatódott. Ezek között a falu és a parasztság megnyerése dominált, de néhány „újonnan" keletkezett politikai kérdésben is segíteni kellett a népművelésnek. 1948 elején a párt számára a legfontosabb a falu népe között az áttörés megteremtése volt, aminek elérését az Országos Propaganda Osztály a kultúrmunka és a kampánygyűlés összekapcsolásában látta elérhetőnek. A kulturális alosztály ezért külön a gyűlések utáni ünnepségeken felhasználható műsort küldött ki minden egyes falusi szervezetnek.[40]

A párt legfontosabb döntése a falusi befolyás növelése érdekében az Országos Propaganda Osztály 1948. február 7-ig osztályértekezletén az volt, hogy megalakította a Falusi Propaganda Bizottságot. Az alakuló ülésen az Agitációs Alosztály részéről jelen volt Szeifert Péter, a Kulturális Alosztálytól Rákos József, a Falusi Bizottságot Ilias Ferenc, a Népművelési Alosztályt E. Kovács Kálmán képviselte.

A Falusi Propaganda Bizottság létrehozására a kommunista diktatúra falusi és vidéki célkitűzésének segítése miatt volt szüksége a pártnak. A Bizottság első napirendi pontjában egyértelműen meghatározták, hogy a legfontosabb célja a reakció támadásainak visszaverése, az új beszolgáltatási renddel kapcsolatosan a rendelet végrehajtásának a propaganda vonalán való előmozdítása lett. Azt is meghatározták, hogy a Kulturális Alosztály jelenetekkel, versekkel ellensúlyozza a „reakció demagóg propagandáját" a beszolgáltatásokkal kapcsolatosan. A Falusi Propaganda Bizottság az 1947-es választást a gyenge eredmények ellenére úgy értékelte, hogy a párt komoly befolyással rendelkezik. Ennek ellentmondva azonban úgy látta, hogy az agitációs hiánya miatt a Kommunista Párt defenzívába szorult és a hangulatot sem az MKP irányítja. Ezért javasolta a Falusi Agitációs Bizottság létrehozását, amelynek feladata a parasztság felé folytatott propaganda biztosítása.[41] A „kultúrmunkának" ennyire direkt módon a politikai harc szolgálatba állítása eddig még nem fogalmazódott meg a párt részéről.

A falu további kiemelt politikai és kulturális fontosságát jelzi, hogy a Propaganda Osztály 1948 februárjában a megyei propagandisták nagy feladatává tette a Szabad Föld Téli Estéket és annak a meghatározását, hogy az SZFTE-n a politikai előadásokat a kommunisták tartsák. A klérus kulturális tevékenységének ellensúlyozására szorgalmazták, hogy a kommunista befolyás alatt működő kultúrcsoportokat alakítsanak (Petőfi Kör, Dózsa Kör, Ifjúsági Csoport, 48-as Művelődési Kör). Feladatként azt jelölték meg, hogy ezek a csoportok vegyék fel a kapcsolatot és lépjelek be a Magyar Művelődési Szövetségbe.[42]

A falu népének a kommunista célkitűzések szerinti megnyerése érdekében létrehozott Falusi Propaganda Bizottság ezentúl figyelemmel kísérte a faluval kapcsolatos helyzetet. A Falusi Propaganda Bizottság 1948. március 5-i második ülésen a Szabad Föld Tavaszi Vasárnapokkal és a falusi pártnapokkal foglalkozott. Arról döntöttek, hogy a falusi pártnapok kultúrműsorát úgy kell előkészíteni, hogy saját eszközeivel

megvilágítsa a politikai anyagot. Ezzel a kultúra politika általi direkt szolgálata újólag, nyíltan megfogalmazódott, szerepe másodrangúvá vált, annak kimondásával, hogy 5-10 perc előadás legyen például a tudomány kérdéseiről, a többit a politikának szenteljék.[43]

1948. március 18-án a Népművelési Alosztály javaslatot készített a Szabad Föld Vasárnapok szervezésére. Az elképzelés első fele a falu kultúrszükségleteinek kielégítéséről, ünnepi szórakoztatásáról, művelődéséről és a gazdálkodásról szólt, de már megfogalmazza a „jövőben bízó" szemlélet teljesítését is. A többi rész nyíltan a kommunista politikai célok támogatását tartalmazza. Kimondja, hogy a mozgalmat a mezőgazdasági munkaverseny szolgálatába kell állítani. Azt is megfogalmazza, hogy a „demokratikus" pártok, társadalmi szervezetek és az állami „szabadművelődési" szervek bevonásával társadalmi mozgalmat kell szervezni. Az elképzelés szerint a mozgalom 1947. április 1-én kezdődik és június végéig tart. Végezetül a Szabad Föld Vasárnapok falunapokban csúcsosodnak ki.[44]

Az Országos Propaganda Osztály április 2-án körlevelet intézett az MKP-szervezetekhez a Szabad Föld Vasárnapok rendezéséről. Az Osztálynak az volt a véleménye, hogy a rendezvényekkel a párt olyan tömegekhez is közel juthat, amelyek a politikai élettől távol tartják magukat, ezáltal arra is alkalmasak, hogy jó hírét keltsék a Kommunista Pártnak.[45]

A kultúrának a politika direkt szolgálatba állítását bizonyítja a Falusi Propaganda Bizottság 1948. március 25-i üléséről készült jelentése. Ugyanis a Kulturális Osztály készítette el a mezőgazdasági termékverseny grafikai szimbólumát és azt is, hogy a párt lapja, a Ludas Matyi gúnyolja ki a termelési verseny ellenségeit.[46] Ezekből az intézkedésekből már jól látható, hogy a magyar kommunista népművelés 1948 tavaszán átveszi a szovjet propagandának és kultúrának a mezőgazdasági és ipari munkaversenyeket támogató módszereit. Mindezek ellenére 1948 tavaszán a kommunisták befolyása a falvakra, a parasztságra kicsi maradt. Orbán Lászlónak a Szervező Bizottságnak küldött jelentéséből ez egyértelműen kiderül.[47]

A gyenge MKP-befolyás ellenére a kulturális alosztály által szervezett március 21-i gyűlést „a falu örömmel fogadta", az osztály szerint a hangulat jó volt, annak ellenére, hogy az előkészítés gyengének bizonyult. A jelentés ugyanakkor elismeri, hogy a parasztság hangulatát befolyásolta a munkanélküliség, továbbá a kenyér hiánya. Mint korábban többször, az április 11-i gyűlésen feltűnően kevés (5-10%) nő jelent meg. Nem hozta meg a párt számára a várt eredményt az államosítási propaganda sem, mert a falvak közömbösen fogadták az MKP programját. Nem lehetett sikeres a „klérus" elleni propaganda sem, mert az egyház befolyása megmaradt, „demokrácia"-ellenes tevékenységről egy jelentés sem szólt. Az „egész parasztság" megnyerésének elképzelése most sem járhatott sikerrel, mert az április 18-i gyűlés kiértékelése szerint azokat csak a szegény parasztság látogatta. A gyűlés szervezését itt is gyengének ítélték meg. Ha a közép- és gazdag paraszti rétegek politikai érdekeit reálisan elemezték volna, nem fogalmaztak volna ilyen hamis prekoncepciókat. Tudniuk kellett volna, hogy a birtokos parasztság továbbra sem vállal közösséget a kommunistákkal.[48]

Ennek megváltoztatására, a parasztság megnyerése érdekében a Falusi Propaganda Bizottság határozatot hozott arról, hogy a falusi tömegszervezetekben fokozottabb agitációt kell folytatni a középparasztoknak a Magyar Kommunista Pártba való beszervezéséért.[49]

A Kommunista Párt részéről a középparasztsághoz továbbra is a naivitás talajáról közelítettek, mert a kommunisták nem értették meg, hogy nemcsak a gazdagparasztság, hanem a középparasztság sem hajlandó olyan párt mellé állni, amely kommunizmust kíván megvalósítani Magyarországon.

1948. március 31-én elkészült a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt közös kulturális és propaganda munkaterve. A közös munkaterv célja az volt, hogy az üzemekben még meglévő különálló kultúrcsoportok önállóságát megszüntesse és beolvassza az üzemi kulturális csoportokba. A kommunista diktatúra kulturális kiépítéséhez az SZDP teljes felszámolására is szükség volt. A munkaterv egyértelműen kimondta, hogy az egységes üzemi kultúrcsoportokba jobboldali szociáldemokratákat felvenni nem lehet. A tervezet a „külön" kulturális rendezvények fokozatos megszüntetéséről is rendelkezett. Az egységes (kommunista) kulturális akarat abban is megnyilvánult, hogy a jövőben „különböző" kulturális kiadványok nem jelenhetnek meg, ezért csak egységes kiadványokat adhattak ki. Az SZDP elleni erős támadás és a „jobboldali" szociáldemokraták teljes kiszorítási elképzelését jelzi: hogy a kulturális tömegszervezetekben és a pártszervezetekben dolgozó jobboldali szociáldemokraták eltávolítását és egységes kulturális ideológiai irányvonal kialakulását indítványozták a kialakuló félben lévő Magyar Dolgozók Pártja részéről. A közös munkaterv sikere érdekében ezért április 20-ig felül kívánta vizsgálni a Szociáldemokrata Párt által kiadott kulturális anyagok jegyzékét abból a szempontból, hogy mit szükséges közülük a „forgalomból" kivenni. A tervezet a kulturális vezetőképzés egységesítését is tartalmazta. Május 1-re pedig közös műsorral való megszervezését tervezte.[50]

A totális kulturális ellenőrzést az MKP már 1948 elejétől sok területen elkezdte, újabban pedig ezt szándékozta szélesíteni. Az Állami Propaganda Bizottság 1948. február 15-én tartott első ülésén – melyen jelen volt Horvát Márton, Nógrádi Sándor, Orbán László és Vásárhelyi Miklós – a testület elhatározta, hogy a már működő film- és rádióbizottság mellé könyvkiadó bizottságot is létesít. Horváth Márton ismertetése utána Bizottság úgy látta, hogy a sajtó területén a legsürgetőbb a tennivaló, ezért a „züllesztő" hatású „bulvár" lapok hangnemének a megváltoztatása és a „reakciós" napilapok, így a Magyar Nemzet, Hírlap és a Világ megrendszabályozása indokolt. Arról is döntöttek, hogy Horváth Márton összehívja a Magyar Nap, a Forrás és a Szabadság szerkesztőit és megbeszéli velük lapjaik ilyen szemléletű (kommunista) átalakítását. A Bizottság a sajtó személyi állományának kommunista szempontú átalakítása érdekében direkt intézkedéseket is hozott. Megbízta Vásárhelyi Miklóst, hogy egy héten belül szerezzen pontos információkat a Magyar Nemzet, a Hírlap belső összetételéről, a feltétlenül eltávolítandó „reakciós" személyekről és általában a lapok „demokratikussá" tételének lehetőségéről. A Világgal kapcsolatosan olyan döntés született, hogy Vásárhelyi Miklós a kiadást előzőleg beszélje meg Rákosi Józseffel. A Hírlapot illetően pedig arról határoztak, hogy Nógrádi Sándor magához hívatja a Hírlap felelős szerkesztőjét és „rendre" utasítja a lap „reakciós" irányzata miatt. Döntés született még arról is, hogy a sajtót és a rádiót fokozatosan rá kell állítani március 15-e előkészítésére.[51]

Az Állami Propaganda Bizottság 1948. március 22-i ülésén döntöttek az egyes szakterületek felosztásáról. Nógrádi Sándor lett az állami propaganda felelőse. Horváth Márton a könyvkiadást felügyelte, Orbán Lászlóhoz a külügyek tartoztak, Rosta Sándor a sajtóért, Vásárhelyi Miklós pedig a rádióért felelt.[52]

A propaganda és a kultúra teljes kommunista kontrollja szempontjából „fontos" állomás volt az Állami Propaganda Bizottság 1948. március 26-ig döntése, amelyen a rádió átalakításával kapcsolatban megbízták Horváth Mártont, Gerő Ernőt és Vas Zoltánt, hogy beszéljék meg a rádió és az MTI jövőbeli viszonyát.[53]

Az Állami Propaganda Bizottság 1948. április 2-i ülésén Horváth Márton benyújtotta a megalakítandó könyvkiadó bizottság névsorát. A javasolt személyek: Vértes György, Lukács György, Andics Erzsébet (v. Zsigmond László), Tamás Aladár és Keszi Imre

voltak. Azt is indítványozta a testület, hogy a miniszterelnökség sajtóosztályán a könyvkiadás referense Vértes György legyen és a létrejövendő könyvkiadó tisztséget is ő vezesse.[54] A könyvkiadó politikai fontosságát jelzik, hogy a központot a politikai irányítás alá kívánták helyezni.[55]

A párt a városi propagandisták 1948. április 20-tól május 5-ig terjedő időszakának teendői között ismételten a falu fontosságára hívta fel a figyelmet, mert az ipari munkások és a városi kisemberek tömegei már a (népi) demokrácia felé fordultak, ez valószínűleg nem következett be vidéken, ezért növelni kell a felvilágosító kampányt a falun. A siker érdekében a Szabad Föld Vasárnapok mozgalmat a Téli Estéknél is nagyobb mértékben kell kiterjeszteni.[56]

A kommunista egyeduralmi elképzelések politikai és kulturális sikere érdekében a Propaganda Osztály 1948. április 20-án a Szabad Föld Téli Esték felhasználásával a Szabadművelődési Tanács munkatársainak jövőjét illetően is határozott véleményt fogalmazott meg. A cél az volt, hogy a megyei és városi propagandisták kérjék a megyei szabadművelődési felügyelőktől a mozgalomba való bekapcsolódást és azok, akik nem látják el jól a feladataikat, azok leváltására tegyenek javaslatokat.[57]

Az egyeduralomra törő Magyar Kommunista Párt 1948 júniusában célba ért, mert a totalitárius diktatúra a Magyar Dolgozók Pártja létrejöttével formálisan is megvalósult. A népművelés feladata ezentúl már nemcsak a politika szolgálata lett, hanem a kulturális forradalomban való részvétel, a legszélesebb néprétegek szellemi felemelkedésének a támogatása. Erre azért is szükség volt, mert az MDP programnyilatkozata szerint a dolgozó osztály hatalomra jutása ellenére még mindig vannak nagytőkés, feudális és fasiszta maradványok a gazdasági, politikai és kulturális életben.[58]

A népművelés továbbra is megmaradt a politika fontos szolgálójának. Ezt a feladatot a párt egyik vezető propagandistája és a kultúra irányítója, Orbán László 1948. júniusban egyértelműen ki is mondta: a kultúrmunka feladata a párt politikájának alátámasztása, széles néprétegek felemelkedésének előmozdítása, a kulturális élet demokratikus (kommunista) irányú befolyásolása. Orbán azt is kinyilvánította, hogy a kultúrmunka különös jelentőséggel bír a reakció befolyása alatt álló, politikailag elmaradott tömegek nevelése szempontjából azért is, mert ezekhez politikailag hozzáférni nem lehet. A kommunista politikus szerint a kultúrmunkába be kell kapcsolni a haladó szellemű írókat, művészeket. A kultúrmunka súlypontjának a párton kívüli tömegszervezetekben kell lennie, ami azonban nem zárja ki a párton belüli kultúrcsoportok létesítését. Orbán fontosnak tartotta annak is hangsúlyozását, hogy a kultúrmunkában alkalmazkodni kell a mindenkori pártpolitikai irányvonalhoz. Természetesen a kultúra eszközeivel népszerűsíteni kell az újjáépítés és a termelés gondolatát.[59]

A politika szolgálatába állított kommunista népművelés feladatának megfogalmazása ennél frappánsabban nem is sikerülhetett volna.

Összegzésként megállapítható, hogy a háború utáni két évben – a szovjet csapatok jelenléte ellenére – a nemzetközi garancia lehetővé tette az autonóm kulturális szervezetek létrehozását, az eltérő világnézetű és politikai felfogású intézmények szabad működését. A többpártrendszer természetéből következett, hogy a politikai pártok fontosnak tartották saját kulturális mozgalmaik, intézményeik megteremtését. 1947-től azonban a diktatúra fokozatos kiépítésével, majd 1948-as megvalósításával az MKP már terrorizálta a más politikai és ideológiai talajon álló szervezeteket, majd hozzákezdett azok felszámolásához.

A népművelés a diktatúra rendszerében elsősorban nem a művelődés kiszélesítését szolgálta, hanem a kultúrmunkán keresztül a kommunista politikai befolyás növelését kívánta elősegíteni. A kutatás megmutatta, hogy az MKP népművelés politikájában nem

a műveltség terjesztését, közvetítését tartották a legfontosabb feladatnak, hanem a kommunista politikai célok támogatását. A Magyar Kommunista Párt a politikai terror nyomása alatt a teljes kulturális befolyás elérésére törekedett. Az MKP művelődéspolitikai céljait a kulturális élet centralizálásával, a még működő nem kommunista szervezetek megszüntetésével kívánta elérni.

A diktatórikus rendszer formális létrejöttével, a Magyar Dolgozók Pártjának megalakulásával a párt legfontosabb feladata a kultúra területén volt uralkodó osztály művelődési monopóliumának a megszűntetése és a munkásság műveltségi színvonalának emelése lett. A falusi „elnyomó" réteg, a kulákság felszámolása érdekében a népművelés elsősorban a szegény parasztság kulturális felemelkedését kívánta előmozdítani.

JEGYZETEK

1 A demokrácia időszakának kommunista népművelés-politikáját a Valóságban megjelent korábbi tanulmányomban elemeztem. N. Szabó József: A Magyar Kommunista Párt és a népművelés a háború után (1945–1946). Valóság, 2019. 12. sz. 94–103.
2 Párttörténeti Intézet Archívuma /PI. Arch./ 283- f- 35/36.
3 PI. Arch. 274-21/48.
4 PI. Arch. 274-21/48.
5 PI. Arch. 274-21/82.
6 PI. Arch. 274-21/48.
7 PI. Arch. 274-21/48.
8 PI. Arch. 274-21/48.
9 PI. Arch. 274-21/1.
10 PI. Arch. 274-21/4.
11 PI. Arch. 274-21/48.
12 PI. Arch. 274-21/48.
13 PI. Arch. 274-21/21.
14 PI. Arch. 274-21/18.
15 PI. Arch. 274-21/18.
16 PI. Arch. 274-21/21.
17 PI. Arch. 274-21/64.
18 PI. Arch. 274-21/22.
19 PI. Arch. 274-21/21.
20 PI. Arch. PB. F. 671.
21 PI. Arch. 274-21/48.
22 PI. Arch. 374-21/77.
23 PI. Arch. 274-21/1.
24 PI. Arch. 274-21/1.
25 PI. Arch. 274-21/71.
26 PI. Arch. 274-21/78.
27 PI. Arch. 274-21/9.
28 PI. Arch. 274-21/9.
29 PI. Arch. 274-21/48-49; 274-21/11.
30 Szabad Nép, 1947. augusztus 3.
31 PI. Arch. 274-21/80.
32 PI. Arch. 274-21/80.
33 Balogh Sándor – Izsák Lajos: Pártok és pártprogramok Magyarországon (1944–1948). Budapest, Tankönyvkiadó, 329–336. p.
34 Balogh Sándor – Izsák Lajos: i. m. 311–327. p.
35 Balogh Sándor – Izsák Lajos: i. m. 325. p.
36 Balogh Sándor – Izsák Lajos: i. m. 352–353. p.
37 Balogh Sándor – Izsák Lajos: i. m. 360. p.
38 Balogh Sándor – Izsák Lajos: i. m. 337. p.
39 PI. Arch. 274-21/51.
40 PI. Arch. 274-21/50.
41 PI. Arch. 274-21/51.
42 PI. Arch. 274-21/6.
43 PI. Arch. 274-21/51.
44 PI. Arch. 274-21/48.
45 PI. Arch. 274/21/48.
46 PI. Arch. 274.-21/51.
47 PI. Arch. 274-21/48.
48 PI. Arch. 274-21/58.
49 PI. Arch. 274-21/51.
50 PI. Arch. 274-21/16.
51 PI. Arch. 274-21/12.
52 PI. Arch. 274-21/12.
53 PI. Arch. 274-21/12.
54 PI. Arch. 274-21/12.
55 PI. Arch. 274-21/12.
56 PI. Arch. 274-21/6.
57 PI. Arch. 274-21/6.
58 Balogh Sándor – Izsák Lajos: i. m. 419–423. p.
59 PI. Arch. 274-21/2.

TÓTH KATALIN

DOKTORANDUSZ CIKKPÁLYÁZAT

Egy zsinagógai mikrovilág jelenmúlt-vizsgálatának tudományos és társadalmi hasznosságáról

A „jelenmúlt" kifejezés definiálását a legérzékletesebben talán úgy kísérelhetjük meg, ha az angol nyelvtanból ismert *Present Perfect* igeidő logikáját gondoljuk végig, amely a (közel)múlt egy-egy eseményének, történésének *jelen* pillanatra gyakorolt következményeit, hatását hivatott érzékeltetni. Erre a logikára építve e tanulmány keretében a „jelenmúlt" meghatározást egy olyan aggregátumként jelölöm meg, amelyben tetten érhető egy közösség múltban felhalmozott tudása, tapasztalata, a közösségi emlékezet, felfedezhetők benne az egyéni és a kollektív kognitív ismeretek, valamint a közösség külvilágról és saját magáról kialakított értelmezései. A felsoroltak a *jelen* pillanatában képesek kisebb vagy nagyobb részben alakítani, befolyásolni a közösség működését.

Doktori kutatásomat 2017 és 2019 között végeztem a kulturális antropológia megismerési módszereit alkalmazva egy zsinagógai közösségben. Kutatásom során azonban azt tapasztaltam, hogy a választott társadalmi valóság *hiteles* vizsgálata azt kívánja meg, hogy saját tudományágam módszereit a történettudomány módszereivel fuzionáljam. E fuzionálásból született meg az a jelenmúlt-koncepció, amelynek segítségével lehetőségem nyílt történeti források, visszaemlékezések, valamint résztvevő megfigyeléses terepmunka és interjúk segítségével „követni" egy zsinagógai közösség mikrovilágának változásait száz év tükrében.

Jelen dolgozatban arra törekszem, hogy e jelenmúlt-vizsgálat tudományos és társadalmi hasznosságát összefoglaljam, kiemelve kutatásom megközelítésmódját és módszertani kereteit. Mindenekelőtt eredményeimet két irányból is szeretném kontextusba emelni: egyfelől fontos szót ejteni tudománytörténeti keretekről, előzményekről és a zsinagógában végzett kulturális antropológiai terepmunka etikai kérdéseiről, másfelől, kulcsfontossággal bír az is, hogy a kutatás konkrét terepét bemutassam.

(Tudománytörténeti és kutatásetikai kérdések) Noha a terepmunka-központú kulturális antropológia történetének első szakaszában a szaktudomány fókuszában a törzsi társadalmak álltak, a 20. század második felétől a komplex társadalmak közösségei is fokozatosan kerültek a kulturális antropológiai érdeklődés középpontjába. Az úgynevezett „posztmodern fordulat" következtében a saját társadalmába lépett kulturális antropológus addig ismeretlen módszertani és etikai kérdésekkel, valamint kutatási irányokkal és lehetőségekkel szembesült. A kulturális antropológus zsinagógába való belépése példát szolgáltat a kutató és a komplex társadalom egy mikrotársadalmának találkozására. De vajon mennyire lehet *etikusan* és *autentikusan* kutatni egy zsinagógai közösség mikrovilágában a 21. században?

A 19–20. század fordulóján a folklór, „a hagyományos népélet", a német nyelvterületről érkező néprajzi gyűjtések iránti széleskörű érdeklődés a magyar zsidóság bizonyos szegmensein belül is igényt fogalmazott meg arra vonatkozólag, hogy az életmód, az ünnepek, a vallásgyakorlat tárgyait szisztematikus gyűjtéssel helyezzék a tudományos megismerés górcsöve alá. Ennek fényében 1909-ben megalapították a Magyar Zsidó Múzeumot, az *Egyenlőség*, az asszimilációt pártoló neológ (kongresszusi) felekezeti sajtóorgánum pedig rendszeresen közölt *„a zsidó népéletet"* tárgyaló írásokat, s buzdított a vidéki zsidóság életét rögzítő cikkek elkészítésére. A zsidóság és a néprajzi

gyűjtés találkozása mentén felmerült azonban a kérdés: ha az asszimilálódó zsidóság vallásként határozza meg magát, válhat-e efféle gyűjtőmunka tárgyává, illetve, hogy a gyűjtőmunka összeegyeztethető-e a hétköznapi és az ünnepi tárgyak, terek és élethelyzetek szakralitásával. Azt gondolom, hogy intimitása és szakralitása miatt a zsinagógai világ napjainkban is csak nagyfokú kutatói körültekintés mellett válhat kutatás tárgyává.

A magyar zsidóság bő száz évvel ezelőtt a német nyelvterületről érkező néprajzi irányzattal találkozott, amely tudománytörténetét, a kutató vizsgált terephez és történetiséghez való viszonyát tekintve különbözött az angolszász kultúrkörből származó kulturális antropológiai kutatás gyakorlatától. Bár ez utóbbi, mint fentebb is említettem, elsősorban törzsi társadalmak vizsgálata felé orientálódott, a 20. század második felétől („a gyarmatosító tudomány" örökségével való szembenézés következtében) a komplex társadalmak – és azok különböző szubkultúráinak – vizsgálatát is célul tűzte ki.

Ily módon a kulturális antropológia fokozatosan vált a kutató saját jelenének mechanizmusait és társadalmi jelenségeit értelmező társadalomtudománnyá – s közben különös hangsúlyt fektetett az alkalmazott módszerek bemutatására, a kutatói pozíció elemzésére és definiálására, valamint a kutatás által felvetett etikai kérdések körbejárására. A törzsi társadalmak kontextusában ahistorikus megközelítési módot alkalmazó kutatónak saját társadalmába lépve felül kellett vizsgálnia a történetiséghez való viszonyát, hiszen azt tapasztalta, hogy az általa vizsgálni kívánt jelenségek átható történetiséggel bírnak. Kortárs antropológiai kutatások tárgyát gyakran jelentik a különböző zsidó identitások és közösségek, ugyanakkor e munkák nem mindig reflektálnak körültekintően a kutatás szándékára és dilemmáira, valamint a kutatói szűrő sajátosságaira. Mindezek pedig nemcsak magát a kutatás menetét, de annak tudományos eredményeit és társadalmi hasznosságát is determinálják.

Amikor napjainkban egy magát kulturális antropológusnak gondoló kutató zsinagógában végez úgynevezett résztvevő megfigyelésekből álló terepmunkát (ami egyúttal egy közösség mikrovilágába való *betolakodás*t is jelent), egy olyan terepre lép, amelynek nemcsak tárgya, de kutatásetikai dimenziói is mélyen történetiségbe ágyazottak. Tehát, a kulturális antropológia hiába szeretne kizárólag a „jelen" mechanizmusaira fókuszálni akkor, amikor az általa empirikusan megtapasztalható „jelen pillanatot" nem lehet szervesen elválasztani attól a múlttól, amelyben kutatási tárgya gyökerezik. Ebből adódóan döntöttem kutatásom és doktori értekezésem kontextusában a „jelenmúlt" kifejezés használata mellett, amelyből kiolvashatók vizsgálatom horizontjai, valamint iránya is.

(Mit jelent egy zsinagógai mikrovilág jelenmúlt-vizsgálata?) Mivel a kulturális antropológiai kutatás szándéka szerint egy adott közösség mechanizmusait, működésmódjait hivatott egyfajta belső szemüvegen keresztül, de a csoportra mégis kívülről tekintve értelmezni, kulcsfontosságú, hogy minden ilyen típusú kutatás körvonalazza, mit is ért a vizsgálat terepén.

A jelen írás alapjául szolgáló kutatás tárgyát a budapesti (ferencvárosi) Páva utcai zsinagóga közössége jelölte, célkitűzése az volt, hogy a választott zsinagógai mikrovilág változásait kövesse és értelmezze (körülbelül) száz év tükrében, különös hangsúlyt fektetve a közösségi és a hitélet dinamikáinak és kontextusainak megragadására. Míg a múlt kutatása során nem kifejezetten egy társadalmi jelenség vagy probléma, hanem a vizsgált terep többirányú változásai álltak érdeklődésem középpontjában, addig a „recens valóság" kontextusában olyan problémakörök körbejárására törekedtem, amelyek társadalmi diskurzusok és ellentétek tárgyát képezik napjainkban.

A Páva utcai zsinagóga alatt egy olyan lokalitást érthetünk, amelyben több mint száz éve folyamatos a közösségi és a hitélet. Nyomatékosítandó ugyanakkor, hogy a rendelkezésre álló források, visszaemlékezések és tereptapasztalataim mentén mesterségesen

konstruálok egy közösség számára „kontinuus" jelenmúltat, ami a valóságban egyébként sokkal komplexebb és összetettebb, mint ahogyan én azt megismerhettem. Egy kisebb vagy nagyobb társadalmi csoport esetében a jelen múlttal való kapcsolatának kimutatása, a folytonos működés igazolása egy eszköz a jelenben való létezés legitimmé tételére – ami viszont számos veszéllyel jár.

E megállapítás mentén kutatásom módszertani kiindulópontja a következő volt: kulturális antropológusként bármennyire is az a törekvésem, hogy a közösségben való személyes kutatói jelenlétem során gyűjtsek empirikus adatokat, ezek nagy része kisebb vagy nagyobb mértékben, de történetiségbe ágyazódik. Mivelhogy – csak néhány példát említve – az épület, az ima szerkezete, a közösség összetétele és kiterjedtsége, a közösség tagjai között felmerülő vitás helyzetek bizonyos része a múltban gyökerezik, realizáltam, hogy olyan komplex társadalomkutatási módszerapparátusra van szükségem, amellyel a zsinagógai közösség – egymástól mereven el nem választható – múltja és jelene, párhuzamosan helyezhető górcső alá.

A Páva utcai zsinagógát 1924-ben avatták fel a ferencvárosi zsidóság reprezentáns nagyzsinagógájaként. Közösségének 20. századi múltját egészen 2017-ig vizsgáltam történeti források (levéltári és sajtóforrások), illetve személyes visszaemlékezések segítségével, 2017 és 2019 között pedig résztvevő megfigyelésen alapuló terepmunkát végeztem a zsinagógában. Noha napjainkban nem megszokott a kulturális antropológusok körében az ilyen mértékű történeti vizsgálódás, a jelenkor-történészek pedig egyáltalán nem végeznek résztvevő megfigyeléses terepmunkát, mégis úgy véltem, hogy kutatásom a társadalmi valóság vertikális és horizontális irányba tett mélyfúrásával érhet célt. A jelenmúlt kifejezés módszertanilag kétfajta megközelítés és szaktudomány fuzionálására utal, amely tőlem, mint kutatótól azt kívánta meg, hogy a közösség múltjában és jelenében szimultán „éljek".

Kikből áll egy zsinagógai mikrovilág? Mindenekelőtt „hétköznapi" és „hétköznapi-prominens" egyénekből, azaz zsinagógalátogatókból és vallási-világi elöljárókból, akik megteremtik, alakítják ezt a realitást, végül pedig a következő generációkra hagyják – akik aztán ismét saját képükre formálják azt. Ebből fakadóan egy folyamat ismétlődését, ugyanakkor új világnézetek, mentalitások, viszony- és kapcsolatrendszerek, dilemmák és konfliktusok, lehetőségek, kudarcok és traumák, élet- és családtörténetek egymásra rakódását jelenti: a zsinagógai mikrovilág egy olyan társadalmi komplexum, amelyben mindezekkel kapcsolatban egyszerre jelenik meg a múlt és a jelen cselekvőinek tudása és tapasztalata. Mibenléte soha nem egyértelmű, változása annál inkább: a zsinagógai mikrovilág az átalakulásban, a metamorfózisban létezik. E metamorfózis mozzanatai valahogyan rendre visszautalnak a múlt változást kiváltó történéseire igazolva vagy épp megkérdőjelezve azokat.

A kulturális antropológiai kutatómunka – legyen szó múltról, vagy jelenről, interjúszituációkról, vagy pedig terepmunkáról – egy nagyon erőteljes, a kutató és a kutatott közeg között létrejövő interakció-láncolaton alapszik. Ennek a fajta tudományművelésnek egyszerre kell megfelelnie a tudományosság, valamint a közösség irányából érkező követelményeknek. A továbbiakban arra teszek kísérletet, hogy doktori kutatásom társadalmi és tudományos hasznosságát példákkal illusztrálva vegyem számba.

(A történeti vizsgálódás és a jelenkutatás fuzionálásának lehetséges tudományos hasznossága)

1. Hiánypótlás a szakirodalom-bázisban. Szakirodalmi kutatásaimban kettős hiánnyal szembesültem. Egyfelől, a hely- és kultúrtörténeti szakirodalom zsidó közösségekkel foglalkozó munkái sorában számos olyan írást, művet találtam, amely valamely község, kis- vagy nagyváros, esetleg régió elhurcolt és meggyilkolt zsidóságának kíván emléket

állítani, s ezért sok közülük 1944-gyel, vagy a szocializmus adott pontjával bezárólag már nem tud élő közösségről képet adni. Másfelől, e szakirodalmi bázisban csupán elvétve bukkantam olyan munkára, amely nem egy helység (konkrét település vagy város) zsidóságával, hanem egy adott (településen vagy városon belüli) zsinagóga közösségének belső életével foglalkozna.

A ferencvárosi Páva utcai zsinagóga közösségében végzett kutatásomat tehát az (is) motiválta, hogy nincs olyan szakirodalom, amely a budapesti zsinagógalátogató zsidóság belső életét, dinamikáját „mélyfúrás-szerűen", analitikusan vizsgálná, közelebbről megmutatva a zsinagógai közösségek névtelen-arctalan tömegét. Ennélfogva egy olyan monográfiaszerű munka elkészítését tűztem ki célul doktori tanulmányaim végére, amelyben kronologikusan haladva az időben, korszakonként felmérem, regisztrálom, dokumentálom és analizálom, hogyan alakult a közösségi és a hitélet a Páva utcai zsinagógában, kik voltak a közösség prominensei és látogatói, milyen főbb események keretezték egy-egy periódusban a zsinagógai mikrovilágot.

Mindemellett kutatásom helytörténeti adalékokkal is szolgált, hiszen a ferencvárosi zsidóságról a szakirodalom szinte csak a Páva utcai zsinagóga épülete kapcsán, építészettörténeti aspektusból tesz említést. Interjúalanyaim – mint például az 1934-ben született Nádas Marietta is – azonban különböző korszakokból számoltak be nem kizárólag a Páva utcai zsinagóga, de a ferencvárosi zsidóság életéről is: *„óriási volt, a templom az mindig tele volt, nemcsak nagyünnepen! Nagyon sokan voltunk, hát majdnem minden utcában volt ilyen kis imaház, és azok is tele voltak! Óriási zsidó élet volt Ferencvárosban."*[1]

Ahogyan korábban szóltam a múlt és a jelen közötti „kontinuitás" megkonstruálásának veszélyeiről, e ponton – a kontinuitásteremtés kérdéséhez szorosan kapcsolódva – röviden meg kell említenem a történetkonstruálás problematikáját is. A történetírás újragondolása mellett érvelő történészek sorában Gyáni Gábor számos kötetében és tanulmányában húzza alá, hogy „az újragondolt történeti tudást *nem a folytonos tökéletesedés,* hanem a *permanens újraértelmezés* alapozza meg. A történész elsőrendű dolga [...] az, hogy megfelelő *jelentéssel lássa el* az általa vizsgált múltat. Amikor hangsúlyozzuk a jelentésadás műveletének kivételes jelentőségét, egyúttal tudomásul vesszük, hogy a történeti megismerés lehetőségei módfelett korlátozottak."[2]

A Páva utcai zsinagógai mikrovilág változásainak vizsgálatával nem egy közösség történetét szerettem volna megírni, helyette arra törekedtem, hogy rendszerbe foglaljak egy mikrotársadalom múltjáról alkotott, forrásokra alapozott sajátos olvasatot, amely mindenekfelett céljának a vizsgált társadalmi-kulturális realitás értelmezését tartja.[3]

2. Adalékok a (buda)pesti zsinagógalátogató zsidóság múltjához. A fenti gondolatból kiindulva, kutatásomat szerettem volna arra is használni, hogy – ha és amennyiben arra lehetőséget kínál a vizsgált terep – a Páva utcai zsinagóga közösségén keresztül a nagyobb társadalmi valóság működéséhez is adalékot szolgáltassak.

Egy budapesti zsinagógai közösséget nem lehet kizárólag önálló entitásként értelmezni, mert az szervezetileg függésben áll a Síp utcában székelő Budapesti Zsidó Hitközségtől (BZSH), amely tömöríti a budapesti zsinagógakörzeteket és azok közösségét. Ez a tény a történeti realitásban sem volt másképp, a BZSH elődei (Budapesti Izraelita Hitközség, a 20. század első felében pedig Pesti Izraelita Hitközség) hasonlóképp fogták össze a fővárosi zsinagógákat. Kutatásom lehetővé tette, hogy ezt a függőségi kapcsolatot a zsinagógai közösség vetületéből vizsgáljam meg.

A budapesti felekezeti élet kontextusában a Páva utcai zsinagóga jelenmúltjára „összességében" igaz, hogy a közösség földrajzilag és jelentőségében is periférián helyezkedett el, de különböző periódusokban különböző okoknál fogva a figyelem középpontjába

került. Érdekesség, hogy a 20. század során szinte végig kivételezett helyzetben volt más pesti zsinagógákhoz képest, hiszen e közösségből került ki több olyan személyiség, akik később a központi Hitközség vezető személyiségei lettek. Seifert Géza ügyvéd (1906–1976), illetve felesége, Riemer Ilona (1921–2006) töltötték be a Budapesti Izraelita Hitközség elnöki és főtitkári pozícióját a szocializmus nagy részében. Seiferték a Páva utcai zsinagógára – amelynek felépítését szüleik is nagy összegű adománnyal támogatták – halálukig családi zsinagógájukként hivatkoztak, ahogy azt Kardos Péter főrabbi interjúalanyom is alátámasztotta: *„A Páva utca a '60-as években kivételezettséget élvezett a Síp utca részéről, mivel a Seiferték családi zsinagógája volt. Amíg csak tudtak, addig lejártak a Páva utcai körzetbe és igyekezték támogatni."*[4]

A Seifert házaspár pozícióján és tevékenységén keresztül az 1960-as, 1970-es években a Páva utcai zsinagóga közössége többször kapott nagyobb figyelmet más közösségeknél: Seifert Gézáné egy többfunkciós kultúrtermet működtetett a zsinagóga mellett, ahová évtizedeken keresztül neves előadóművészeket – mint például Sinkovits Imre, Hegedűs D. Géza, Németh Marika – invitált.

3. „Hétköznapi prominens" személyiségek előtérbe helyezése. Az elmúlt években azt tapasztaltam, hogy a számottevő tudományos tevékenységgel rendelkező rabbik központba helyezése mellett kialakulóban van egyfajta társadalmi-tudományos érdeklődés valamikori, eddig kevéssé exponált rabbik irányába is. Hogyan formálták a zsinagógai közvéleményt? Hogyan teremtettek közösséget, hogyan vezették a hitéletet? Hogyan befolyásolták a lokális kultúra mozgásait? Továbbá, egyre gyakoribb kérdés az is, hogy milyen szerepet kaptak a nők a közösségépítésben, például, kik álltak a rabbik mellett, milyen feladataik voltak a rabbifeleségeknek (rebbeceneknek)?

A zsinagógai közösségek valamennyijében működött nőegylet (majd az 1950-es évektől női tagozat), amelynek feladata a zsinagógai ünnepek és a közösségi események, valamint a jótékonysági akciók megszervezése volt. A soát követően a IX. kerületi Női Tagozat társelnöke Rosenblum Manó körzeti rabbi felesége, Reich Lívia lett. A zsinagóga nagy műveltségű rebbecenje előadásaiban az aktuális tórai szakasz kapcsán világította meg a nők közösségben betöltendő feladatát és szerepét. Rosenblum Manóné karizmatikus mozgatórugója volt a közösségnek és a kulturális életnek, hiszen a nőcsoporti feladatkörén túl vallástanári szereppel is rendelkezett: ő irányította a gyerekek vallásoktatását, a Talmud-Tórát, férje mellett ő is aktívan részt vett a gyermekek felnőtté avatási rítusra, a bár micvóra való felkészítésében.

Rosenblum Manóné arra is hangsúlyt fektetett, hogy a Talmud-Tóra növendékei a különböző ünnepeken műsorral szórakoztassák a megjelenteket, hiszen felismerte, hogy a fiatalok aktív jelenléte erősíti a soát túlélt nagyszülői és szülői generációk közösséghez való pozitív kapcsolódását.

Arató András visszaemlékezései azt sugallják, hogy „Lili néninek", a saját hatáskörében, a gyerekek oktatásában legalább akkora szerepe volt, mint férjének: *„Hanukakor trenderliztünk, meg ilyen énekeket tanított Lili néni, hogy* »Úgy örülünk mi gyerekek a szép hanukának, az ifjak és az öregek vidám táncot járnak, este a sok finom étek után...« *– ilyenek megmaradtak.* [nevet] *Szóval Lili néninek nagyon nagy szerepe volt a közösségben."*[4]

Reich Lívia vallási műveltségét ötvözte szociális kompetenciáival, s mindezt a közösségi életbe visszaforgatva, férje munkáját kiegészítve találta meg saját szerepkörét.

4. „Egyediségek" és „tipikusságok", lehetőségek az általánosításra. A Páva utcai zsinagóga közösségének a 20. század elejétől napjainkig tartó jelenmúltja egy sor olyan tulajdonsággal bír, amelyek egyszerre teszik a pesti zsinagógai közösségek között unikálissá, ugyanakkor általánossá is ezt a lokalitást. Az alábbiakban csupán néhány példát emelek ki ezek érzékeltetésére.

Az 1920-as évek militáns közhangulata, az antiszemitizmus térnyerése, a numerus clausus törvény elfogadása az évtizedekig asszimilációs hitközségpolitikát folytató Pesti Izraelita Hitközség vezetőit arra késztette, hogy hirdessenek meg egy új, disszimilációs hitközségpolitikát, amelynek lényege „a konzervatív vallásossághoz" való visszatérés hangsúlyozása volt (*Vissza a zsidósághoz! / Vissza a szombathoz!*). E program többek között egy zsinagógaépítő-mozgalmat is jelentett, amelynek keretében a peremkerületekben épültek fel a tradicionális zsinagógaépítészetet képviselő zsinagógák – ezek sorába tartozott (a Nagyfuvaros utcai, a Csáky utcai – ma Hegedűs Gyula utcai – vagy a Bethlen téri zsinagógák mellett) a Páva utcai zsinagóga is. A soá előtti időszakban a zsinagóga nemcsak külső jegyeit tekintve volt „a konzervatív vallásosság" szimbóluma, ugyanis rabbija (Dr. Farkas József) és világi elöljárói rendre szót emeltek az aktív hitélet, a zsinagógalátogatás fontossága mellett.

A soá kataklizmája, majd az 1956 után jelentkező kivándorlási hullám minden pesti zsinagógai közösségben óriási veszteségeket jelentett. A Páva utcai zsinagóga közösségének is számos tagját elhurcolták munkaszolgálatra, valamint halálmenetben németországi koncentrációs táborokba, rabbiját nyilasok meggyilkolták. Ugyanakkor, a Páva utcai zsinagóga esetében 1944/45 az internálótáborrá való átalakítást és az épület nagyfokú károsodását is jelentette. Bár a '40-es évek végén az épületet rendbe hozták és a hitéletet is újraindították, 1956 eseményeinek fizikai közelsége ismét romokba döntötte az épületkomplexumot, mi több, rabbija családjával együtt elhagyta az országot. A forradalmat követően tehát a Páva utcai zsinagóga közösségének ismét újra kellett kezdeni az építkezést.

A soá, illetve 1956 hosszú távú következményei szintén minden zsinagógai közösséget érintettek. A Páva utcai zsinagógában a szocializmus évtizedei alatt – Virág Teréz pszichológus terminusát használva – az „elhúzódó társadalmi traumákat" a hitközségi és a közösségi vezetőség a holokauszt-túlélők szükségleteinek kielégítésére berendezkedve igyekezett mérsékelni. Az „elhúzódó társadalmi traumák" alatt a szocializmus második felétől érezhető, generációk közötti szakadékot, a zsinagógai hitéletben a fiatal generációk hiánya által okozott elöregedést és folyamatos létszám-csökkenést érthetjük, amelyek 1944 és 1956 nyomán alakultak ki a Páva utcai zsinagóga lokalitásában (is). Megszületett egy olyan generáció, amelynek tagjai családi szocializáción keresztül nem találkoztak zsidóságukkal, ezért az nem vált számukra természetes alapélménnyé. Noha a Páva utcai közösségben a források szolgáltattak példát a holokauszt-túlélők és a második generációs leszármazottak találkozására, a zsinagógában nem jelent meg számottevően az új generáció. Ebből is adódott, hogy a zsinagóga közösségi élete fokozatosan az idősek szükségleteinek kiszolgálására rendezkedett be.

A közelmúltra, illetve a jelenre tekintve a Páva utcai közösség unikális pozícióban éli mindennapjait, hiszen a zsinagóga épületében működik 2004-től a Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény. Mellette, egy modern berendezésű kis méretű zsinagógában kapott helyet a Páva utcai közösség, ami azt jelenti, hogy lassan két évtizede „osztozik" az épületkomplexumon a Múzeum és a zsinagógakörzet.

A közösség tagjai szerint, noha marginalizált pozíciót is tölt be a Páva utcai zsinagóga napjainkban, működésének szimbolikus fontossága van, hiszen a „holokausztmúzeum" épülete mellett hirdeti, hogy a zsidó kultúrának és hagyománynak nemcsak múltja, de jelene is van. Annak ellenére, hogy a Páva utcai zsinagógakörzet az évtizedek során fokozatosan vált perifériku zsinagógai közösséggé, működésével tovább viszi a „funkcionális folyamatosságot". Nem pusztán arról van szó, hogy egy nagy múltú – „holokausztmúzeummá" átalakított – zsinagóga mellett máig megőrződött a lokalitás eredeti funkciója, hanem arról is, hogy a múzeumlátogatók előtt sem kizárólag a vészkorszak múzeuma és emlékhelye, hanem egy

élő közösség valósága is megjelenik. Mindezt szemléletesen példázzák azok az ünnepek és események, amelyek során a nagyzsinagóga „kilép" múzeumlétéből és ismét a közösség terévé változik – függetlenül attól, hogy szakrális lényegét elveszítette.

5. Empirikus adatok sokfélesége. A kutatásmódszerek fuzionálása azt is jelentette kutatásomban, hogy a terepmunka, az oral history típusú interjúk, valamint a vizuális források által a vizsgált terep mikrovilágára vonatkozóan saját adatokból álló adatbázist is el tudtam készíteni, amely két fő részből tevődik össze:

1. *Terepnapló:* a zsinagóga vallási törvényeit szem előtt tartva terepmunkám során terepnaplót vezettem, amelybe ötven résztvevő megfigyeléses alkalom (szombati imák és egyéb ünnepek) tapasztalatait jegyeztem fel. A terepnapló etnográfiai leírásai a kulturális antropológiai térben („itt") és időben („most") születtek, így egy közvetlen szemüvegen keresztül adnak képet a Páva utcai zsinagóga közösségének életéről 2017 és 2019 között. Kellő időbeli távlatból tekintve rájuk, e leírások történeti forrásokként is szolgálhatnak majd a jövő kutatói számára.
2. *Interjúnapló:* doktori értekezésemben ötven egyéni hang szólal meg, 37 saját interjú, illetve 13 mások által rögzített/lejegyzett visszaemlékezés segítségével. A történeti kutatás keretein belül a hólabda módszerrel történő „nyomozás" lehetővé tette, hogy olyan emberekkel is készítsek interjút, akik egykoron kötődtek a Páva utcai zsinagógához, napjainkra azonban már nemcsak a zsinagógától, de a zsinagógalátogatástól is elszakadtak. Az ő történeteik árnyalták, hogy elszakadásuk milyen hatást gyakorolt a rövidebb és hosszabb távú közösségi életre.

6. Perspektívák a további kutatásra. Doktori kutatásom további két kutatási lehetőség irányába mutat. Egyfelől, a (buda)pesti zsinagógalátogató zsidóság múltjáról koherensebb, aprólékosabb képet lehetne festeni, ha más zsinagógák múltjában is végeznénk történeti mélyfúrást. Ha e pillanatban a soá előtti múlt visszaemlékezők elbeszélései által már csak kis mértékben is kutatható, az ötvenes évek valósága, valamint a szocializmus évtizedei kellő időbeli közelségben vannak ahhoz, hogy szemtanúk személyes élményeit rögzítsük. Megfelelő számú mélyfúrással egy nagyobb (összehasonlító) monográfia, vagy sorozat is elkészíthető lenne – újszerű aspektusból gyarapítva a témában fellelhető szakirodalmak tudásbázisát.

Másfelől, csakúgy, mint a múlt vonatkozásában, napjaink realitására gondolva is hasznos lenne több közösségben végezni kulturális antropológiai terepmunkát, hogy képet kaphassunk arról, hogy annak a néhány ezer rendszeres zsinagógalátogatónak milyen elképzelései, igényei vannak (lennének) saját közösségének működésével kapcsolatban. Ezek az összehasonlító kutatások nemcsak a tudományos megismeréshez járulnának hozzá, de gyakorlati hasznossággal is szolgálnának.

(A kutatás eredményeinek visszatáplálása a kutatott közegbe) Homlokán „a kutató" címkével, a kulturális antropológus belépése az élő, megtapasztalható kulturális valóságba bizonyos módon befolyásolja a közösség működését. Céljai, módszerei a terep szereplői számára kezdetben ismeretlenek, azokat csak fokozatosan ismerik meg. Nem egyértelmű, hogy egy-egy közösség mennyire nyitott arra, hogy a kulturális antropológiai megismerés tárgyává legyen, s hasonlóan az sem általánosítható, hogy a kutatás eredményeit a terep kívánja-e – s ha igen, milyen mértékben – hasznosítani.

A kulturális antropológiai kutatások egyre gyakrabban hangsúlyozzák a megismerés társadalmi hasznosságának követelményét, azt, hogy a tudományos következtetéseken túlmenően konkrét, a gyakorlatban is hasznosítható célokat is fogalmazzon meg a kutató.

Kutatásom során a Páva utcai zsinagóga közösségében különös érdeklődést, illetve nyitottságot tapasztaltam munkám iránt. Többek között ez a tapasztalat is inspirál abban, hogy összegezzem, munkámból mit profitálhat a közösség. Az alábbiakban néhány lehetséges alternatívát sorolok fel, ugyanakkor hangsúlyozni szeretném, hogy a közösség joga és hatásköre, hogy a kutatómunka eredményeit hasznosítja-e, átgondolja-e a továbbiakban vagy sem.

1. Társadalmi igény a holokauszt utáni múltról való tudás. Több közösségi és tudományos fórumon találkoztam azzal az érdeklődéssel, amely a közösségek holokauszt utáni életére irányult: hogyan történt az újrakezdés? Hogyan lehetett „vallásos" zsidónak lenni a holokauszt után a zsinagógákban? Mi lett a zsinagógák sorsa a háború után? Benyomásom szerint főként azon fiatalabb generációk tagjai felől fogalmazódtak meg e kérdések, akik az identitásteremtésben a holokauszt utáni eseményekhez, folyamatokhoz szeretnének elsősorban visszanyúlni. Kutatásom során megvizsgáltam, hogyan történt a Páva utcai zsinagóga közösségének újrakezdése a soát követően, hogyan lehetett zsinagógába járni az ötvenes érvekben, miként idomult a lokális holokauszt-emlékezet a politikai változásokhoz, milyen mögöttes tartalmai lehettek egy-egy rabbi vagy világi elöljáró által elmondott zsinagógai beszédnek. Azt gondolom, hogy a tudás, ami az identitás megélésének holokauszt utáni mikéntjeire vonatkozik, a fiatal generációk kezében eszköz arra, hogy saját jelenüket is más aspektusból szemléljék.

2. Párhuzamok múltban és jelenben. A Páva utcai zsinagóga rabbijainak során végig tekintve azt látjuk, hogy két kivétellel valamennyien a pesti rabbiképzőben tanultak és szereztek rabbiképesítést. A két kivétel Domán Ernő (1886–1976) és Radvánszki Péter (1980–), akiknek közös pontja, hogy tanulmányaikat külföldön – előbbi Németországban, utóbbi Izraelben és Angliában – folytatták, ám a hagyomány, amelyben szocializálódtak alapvetően eltérő. Bár Domán Ernő ortodox családban nőtt fel, Radvánszki Péter pedig főként a progresszív judaizmus irányába mutatott érdeklődést, mindkettejük életútjában markánsan jelenik meg a világi műveltség és tudomány iránti nyitottság, a zsidóságon túlmenően világi képzettség és foglalkozás megléte, az idegen nyelvek magas szintű ismerete. Mindketten osztoztak abban a tapasztalatban, hogy tudásuk ellenére a neológia vezetői neológ rabbiként nem ismerték el őket, mert nem a Rabbiképzőben szereztek diplomát (Domán Ernő évekig segédrabbiként, Radvánszki Péter napjainkban is vallási vezetőként funkcionál, noha már többször kilátásba helyezték neológ rabbivá avatását). A hasonló párhuzamok végig gondolása abban segíthetik a közösség tagjait, hogy a múltból merítve adekvátan cselekedjenek és hozzanak döntéseket a jelenben.

3. Tudás és információ szolgáltatása az alulról építkezéshez. A bevezető gondolatokban utaltam rá, hogy kutatóként egyszerre éltem a Páva utcai zsinagóga közösségének múltjában és jelenében. Ez azt is jelentette, hogy a történeti valóság részleteit rendre bevittem a jelen realitásába, eredményeimet megosztottam a közösség jelenlegi tagjaival, tőlük sok esetben útmutatást kértem és kaptam: ami adott esetben számomra a kutatási folyamat egy szakaszának eredményét jelentette (például személyek beazonosítása, változásmechanizmusok kirajzolása) az a közösség tagjainak a közösségi tapasztalat- és tudásbázis magától értetődő részét képezte.

Kutatási eredményeimről több esetben folytattunk beszélgetéseket a szombat délelőtti imát követő ebédeken, ezen alkalmakkor az általam sokszor csak forrásokból ismert személyekről kezdődött anekdotázás: a múlt és a jelen pillanatának összekapcsolódását kutatói jelenlétemmel magam is előidéztem. Ezt az élményt egyfajta visz-

szaigazolásként értelmeztem arra vonatkozólag, hogy hozzájárulhatok egy zsinagógai közösség összetartozás-élményének erősítéséhez régi-új párbeszédek előidézése által. Paul Thompson gondolatait interpretálva: a kutatásom és disszertációm által létrehozott „lokális történelem" utat enged(het) ahhoz, hogy egy közösség a jövőben magyarázatokat találjon és jelentésekkel ruházza fel saját múltjának változásait, s, hogy az így szerzett tudás mélyítse a közösség tagjainak saját hovatartozás-érzetét.[6]

4. Válaszlehetőségek prezentálása a *Kik vagyunk?* kérdésre. Egy közösség tagjai bármennyire is úgy vélik, hogy ismerik egymást, illetve a csoporton belül létező törésvonalakat, valamint kohéziós erőket, egy-egy interjúszituációban mégis elhangozhatnak olyan vélemények, amelyek nóvumot szolgáltathatnak a közösség többsége számára. Egy csoport horizontjain belül a viselkedésstratégiák és személyes kapcsolatok miatt egymást *jól* ismerő individuumok között kevésbé tud létrejönni közvetlen kommunikáció egy konfliktusról, mintha az az idegennek címkézett kutató és a közösség egy tagja között zajlana. Ha jól definiált etikai dimenziók mentén a konfliktusos helyzetet, vagy az aktuális dilemmát górcső alá helyezi a kutató, s ennek kapcsán vizsgálja meg beszélgetőpartnerei narratíváit, segíthet a közösség tagjainak magára a konfliktusra felülről tekinteni. Mivel egy konfliktus analitikus vizsgálata azt is képes lehet megmutatni, hogy adott szereplők milyen motivációk szerint cselekszenek, ezért az ilyen típusú elemzések a közösség öndefinícióját is más szemszögből világítják meg.

(Tudomány és közösség, közösség és tudomány – markáns dilemma) Írásomban arra törekedtem, hogy doktori kutatásom módszertani kereteit vázlatosan ismertetve számba vegyem, hogy munkám milyen tudományos, illetve társadalmi hasznossággal szolgálhat.

A történeti források, illetve a kulturális antropológiai terepmunkából származó ismeretek fuzionálása lehetővé tette, hogy a Páva utcai zsinagóga közösségének múltját és jelenét is a megismerés terepévé tegyem. Jelenkutató kulturális antropológusként a múlt vizsgálatát a jelen jobb megértéséhez szerettem volna használni, mert a kulturális valóságba lépve azt tapasztaltam, hogy vizsgálatom tárgya mélyen történetiségbe ágyazott.

Milyen célja és hasznossága lehet egy efféle vizsgálatnak?

A komplex társadalmakat kutató kulturális antropológus nehezen nyilatkoztat ki, mert egyéni olvasatokból és narratívákból építkezik. Közvetlen tapasztalatot szerez a társadalmi sokszínűségről, s ezért elzárkózik az elől, hogy egy közösségről kollektíve fogalmazzon meg állításokat, mert azáltal, hogy kidomborítana egy jellegzetességét, egyúttal döntést hozna arról, hogy sok másikat homályban hagyna. Kiindulva tehát a történeti források esetlegességéből, az emberi emlékezet és észlelés szelektivitásából és szubjektivitásából, a kutatói szűrő meghatározottságaiból és elfogultságaiból, csak egy bizonyos olvasatot hoz létre a vizsgált kultúra terepéről. Noha disszertációm elkészítése során magam is ezeket a gondolatokat vallottam sajátjaimnak, mégis úgy vélem, hogy a választott társadalomkutatási eszközök, az összetett módszertani háttér segítségével, nemcsak a Páva utcai zsinagóga mikrovilágába, de a pesti (neológ) zsidóság felekezeti életének komplexitásába is bepillantást adott kutatásom – úgy a múlt, mint a jelen vetületében.

Elkészült doktori értekezésemre úgy tekintek, mint egy, a kutató és a közösség közös univerzumában megszületett munkára. A tudományos megismerésen túl kutatá-

somban fontos volt számomra, hogy a részleges kutatási eredményeimet, valamint az elkészült tudományos produktumot visszavigyem a kutatott közegbe, hogy a közösség élő és változó társadalmi realitásként maga dönthesse el, hogy mire hasznosítja (hasznosítja-e egyáltalán) a jövőben.

JEGYZETEK

1 Interjúalany: Nádas Marietta (1934). Az interjú készítésének időpontja: 2018. július 10.

2 Gyáni Gábor: *Az elveszíthető múlt.* Bp., 2010. 14.

3 Gyáni Gábor írja többek között a posztmodern történelemszemléletről: „nem ragaszkodik többé a koherens és átfogó társadalom- és történelemfogalomhoz, nem lát ugyanis maga körül egyetlen olyan, mindent integrálni képes magyarázó elvet, melyre nyugodtan rábízhatná a múltról szóló elbeszélés tudományos igazát." (Gyáni Gábor: *Relatív történelem.* Bp., 2007. 189.) A szerző gondolata mentén magam is vallom, hogy értekezésemben a Páva utcai zsinagóga közösségének múltjáról egyfajta lehetséges „elbeszélést" konstruálhatok, amely mellett több másik elbeszélés is érvényes lehet(ne).

4 Interjúalany: Kardos Péter (1936). Az interjú készítésének időpontja: 2019. február 21.

5 Interjúalany: Arató András (1944). Az interjú készítésének időpontja: 2019. február 26.

6 Paul Thompson: *The Voice of the Past – Oral History.* Oxford – New York, 2000. 2–3.

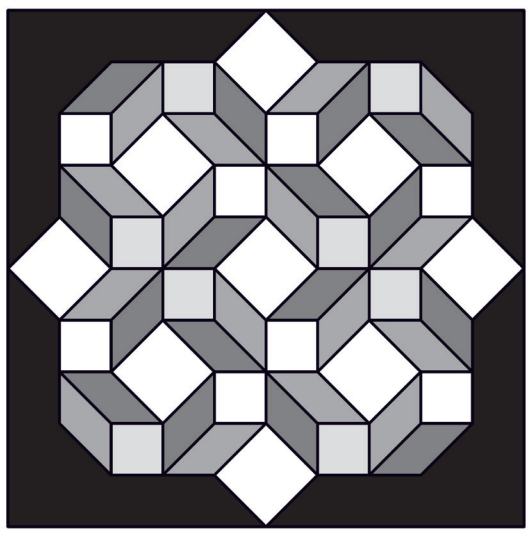

KONTRA RÉKA

A tengelybarát országok külügyi helyzete a II. világháború alatt: a spanyol–magyar–olasz kapcsolatrendszer 1943 és 1945 között

I. Az előzmények ismertetése a három ország külpolitikájának tükrében

A tárgyalt országok mindegyike egy jobboldali autoriter jellegű rendszer keretei között működött azzal az egyedi jellegzetességgel, hogy egyik állam vezetése sem számolta fel hivatalosan új alkotmányos keretek kialakítása által a királyság államformáját. Lényegi különbség azonban mindhárom helyszínen megfigyelhető az állam működésének tekintetében, hiszen míg a két mediterrán változat vitathatatlanul totalitárius, magyar viszonylatban ez kétséges, a gyakorlatban is működő „korlátozott parlamentáris demokrácia"[1] okán. A három rezsim kialakulását és annak hatásait tekintve Spanyolországot érdemes kiemelni, hiszen egy polgárháború-szülte új államberendezkedést láthatunk, így a körülményeket a későbbi összefüggések megértéséhez részletesebben szükséges tárgyalni, mint a magyar vagy az olasz előzményeket.

(A három jobboldali államszerkezet és társadalmi hatásai) Elsősorban Spanyolország rendszere vált a leginkább szélsőségessé a diktatórikus berendezkedés tükrében. Francisco Franco 1936-os fellépése, amely megdöntötte a legitim köztársasági kormányt, elsősorban a kommunista veszélyre hivatkozva volt a tábornok szerint szükséges. Az ideológiai viszály mögött azonban súlyos társadalmi, gazdasági és politikai nehézségek is húzódtak, melyeket nem sikerült egyik kormánynak sem enyhíteni. Az 1939-ig zajló polgárháború ennek fényében, a leegyszerűsített minőségében a nemzetiek és baloldaliak közt dúló konfliktusnak tűnik. Ezen megítélés a köztársasági résztvevők ideológiai összetételét tekintve a legkevésbé sem helytálló, melynek csoportjai az országban lappangó problémák következményeiből születtek.

Említést kell tenni az instabil belpolitikai helyzetről és gazdasági elmaradottságról, melyet tovább súlyosbított a szeparatista törekvések egyre intenzívebbé váló jelenléte. A megoldás kereséséből fakadóan jelentek meg a monarchisták mellett a szeparatisták, köztársaságiak, anarchoszindikalisták, szocialisták és a *pronunciamientokat*[2] szorgalmazó jobboldali beállítottságú katonatiszti kör. A szociális reformok hiánya és a társadalmi elégedetlenség vezetett a szocialista és köztársasági csoportok együttműködéséhez. A két fél közeledése a kommunista-veszély lehetőségére irányította a lázadó tábornokok figyelmét. A köztársaságiak 1939-es bukása nem csupán a német és olasz intervenciónak köszönhető, hanem annak a széthúzó erőnek is, mely ezen fél sokszínűségéből fakadt. Az antisztálinista marxisták és a kommunisták közötti ellentét kicsúcsosodása következtében előfordult, hogy még a polgárháborús fronton is egymás ellen dolgoztak.

A társadalom számára komoly veszteségekkel zárult a konfliktus, egyrészt a harcok következtében elhunyt 433 ezer áldozat[3] személyében, másrészt a tovább feszülő ellentétek és az azt csillapítani igyekvő terror következtében. Látni kell, hogy a spanyol megosztottság nem csupán a lakosság kettészakadását jelentette nemzetiekre és köztársaságiakra, annak ellenére, hogy ez képezte a fő szakadékot. Míg a nemzetiek közé a jobboldal különböző elemei többnyire egyetértésben sorakoztak fel, addig a másik fél lényegében felaprózódott, a fentebb említett különbségek okán. A polgárháború során

csupán a küzdelemre való hatása volt kézzelfogható, azonban a társadalmat szintén ilyen módot aprózta szét a tény, hogy az össze nem férő több ideológiai irány mindegyikének megvolt a maga társadalmi bázisa, hiszen mindegyik csoport más társadalmi vagy gazdasági nehézségre fókuszált.

A Franco-rendszer megszilárdulását végigkísérte a megosztott társadalomból adódó fenyegetettség érzése, mely rontotta a viszonyt a sokat szenvedett lakosság és az újonnan hatalomra kerülő diktátor között. Franco békéje paradox módon megtorlásokkal kezdődött. Az 1939-es február 9-én kelt törvény visszamenőlegesen vonta felelősségre az addig a köztársaságiakkal együttműködő személyeket. A Caudillo kettős belpolitikai módszert alkalmazott a társadalom lecsendesítésére. Egyrészt az elnyomást, azaz a megtorlást kilátásba helyező törvényeket, másrészt a kormánypárt, a FET y JONS a tagokat széles társadalmi spektrumon befogadó politikáját. A polgárháborút követően az állami hierarchia csúcsán egyedül a tábornok helyezkedett el, aki minden állami kezdeményezés forrásává vált. Birtokolta a törvényalkotás kizárólagos jogát, az állami hivatalnokok mindegyikét maga jelölte ki a jelentősebb pozíciókra, párhuzamosan viselte az egymással összeférhetetlen tisztségeket. A Nemzeti Tanács, mint szerv ugyan tovább létezett, azonban egyszerű konzultatív szerepet kapott, tagjait is maga a Caudillo szelektálta.

A másik mediterrán diktatúra a spanyol példával szemben a lakosság és a vezetés egyezségének kölcsönös elfogadásán alapult, annak ellenére, hogy a hatalomátvétel ugyan vér nélkül zajlott, azonban államcsíny által. Mussolini fasizmusa 1920 végére tömeges méretűvé duzzasztotta híveinek számát, melynek eredménye az 1921. november 7-én, a III. fasiszta kongresszuson megszületett Nemzeti Fasiszta Párt lett. A párttá szerveződést megelőzően már a májusi választások során sikerült a fasisztáknak mandátumot szerezni, ám tömegbázisukat tekintve kétséges volt a parlamenti úton történő hatalomátvétel. Az 1922-es, szocialisták által szított sztrájk visszaverése jó alkalom volt egy fasiszta erődemonstrációra, ráadásul az események következtében az aktuális miniszterelnököt lemondatták. A megüresedett pozíció keltette hatalmi űr során vetélkedés indult. Esélyesnek Giovanni Giolitti, egykori ötszörös miniszterelnök látszott, ám Mussolini elzárkózott az együttműködéstől, továbbá a szocialisták sem vállaltak egy szocialista–liberális–fasiszta koalíciót. Mussolini a tömegdemonstráció és a feketeingesek általi puccs mellett döntött, melyből, mint ismeretes, végül csupán egy jelképes aktus kerekedett. Miniszterelnök-jelöltek hiányában, az uralkodó Viktor Emánuel magához hívatta Mussolinit a kinevezés ügyében, ezennel kezdetét vette a Marcia su Roma. Mussolini október 29-én miniszterelnök lett, másnap kormányt alakított, majd 31-én a feketeingesek a bebocsátást követően szimbolikusan végigmasíroztak Róma városán.

A tisztséghalmozás az olasz fasizmus esetében is sajátos elemként dominált, a Duce hatáskörébe tartozott a rendeleti úton zajló törvényhozás és a végrehajtás is. Míg Spanyolországban a Caudillóval szemben nem volt ellensúlyozó, addig Viktor Emánuel továbbra is birtokolta a trónt, államfőként pedig a kormány leváltására is adott volt a lehetősége. Mussolini 1943 nyaráig kormányfőként, azaz miniszterelnökként és a Fasiszta Nagytanács vezetőjeként irányította az országot.

A szaporodó fasiszta egyesületek tagjai számos kedvezményhez jutottak az élet valamennyi területén, ami vonzóvá tette a tömegek számára a rendszert. A lakosság nagy részét pozitívan érintették a szociális intézkedések, amelyek kézzel foghatóan javítottak az életkörülményeken, a szórakozási- és kulturális lehetőségeken. A Duce egyeduralmat birtokolt, azonban a fizikai terror eszközét nem alkalmazta az ellenzékkel szemben, ami szintén hozzájárult az olasz lakosság és Mussolini közti békés hangulat megőrzéséhez, melyet Ormos Mária Mussolini című könyvében a Ducétól hozott idézettel igazol: *„A*

világ egyetlen más kormánya, egyetlen más pártja sem támaszkodhat szélesebb és mélyebb bázisra, mint az olasz kormány."[4] Az ellenzék többnyire a városi középrétegből és annak értelmiségi részéből állt, illetve akadtak saját táborán belül is úgynevezett fasiszta különutasok, ám fizikai tisztogató hadjáratok helyett Mussolini a propagandatevékenységre fektette a hangsúlyt. A párt jelentőségét csökkentve megnövelte saját szerepét személyi kultuszának felvirágoztatásával. A társadalom fiatal lakosságát az óvodától egészen az egyetemekig különböző szervezetek útján tömörítette a fasizmus rendszerébe, melynek merevségéből adódóan ez a módszer nem érte el népszerűsítő célját. A hadsereget nem sikerült fasizálni, így olyan mértékben megbízható fegyveres erő nem állt a Duce mögött, mint a magyar vagy a spanyol példa esetén. Tekintve, hogy a társadalom hosszú évekig egy politikailag stabil rendszerben, megfélemlítés nélkül élhette mindennapjait, nem is volt szükséges egy ilyen jellegű fegyveres bázis fenntartása ezen passzív konszenzus okán, mely a társadalom és Mussolini közti kapcsolatot jellemezte.

A Horthy-rendszer, keletkezési körülményeit tekintve, a fenti két példa közt helyezkedik el. Ugyan hosszú évekig húzódó, az ország egész területét igazán feldúló véres küzdelem nem zajlott le a Tanácsköztársaság megdöntése során, azonban a vörösterrorra érkező reakcióról, a fehérterrorról, továbbá IV. Károly internálásáról és az országban állomásozó idegen haderőkről sem szabad megfeledkezni. A kormányzó ellentengernagyként a kezdetektől fogva támaszkodhatott a hadsereg széles bázisára. Fehér lovon történő legendás bevonulása pedig a lakosság egészére jelentős hatással bírt. Mindkét tény a kormányzás hosszú évei alatt növelte személyi tekintélyét társadalmilag és politikailag egyaránt, még ha olyan intenzív személyi kultuszt nem is épített ki az országban, mint a Duce vagy a Caudillo, személyisége mindenképpen hatást gyakorolt a tömegekre. A Bethlen István miniszterelnökkel közösen felépített új ország egy konzervatív parlamentáris demokrácia keretein belül valósult meg, ahol továbbra is az arisztokrácia és a birtokos nemesség politikai vezetése dominált, azonban a feudális maradványok és privilégiumok fokozatosan megszűntek. A választójogot érintő változások lehetőséget adtak, hogy valamivel többen képviselhessék az ország érdekeit, előirányozva a politikában egyfajta óvatos társadalmi demokratizálódást. Bethlenék tábora ennek ellenére mereven elzárkózott az igazán széles néptömegeket integráló demokráciáktól. A miniszterelnök úgy vélte, hogy egy ország irányításához mindenképpen szükséges egy fejlett nemzeti öntudat és a megfelelő vagyoni alap. Utóbbi a cenzus világára emlékeztet bennünket, mely mondhatni, hogy virilizmus formájában jelen is volt a Horthy-rendszerben. A korszak államszerkezetét vizsgálva, a két fenti mediterrán példával ellenben 1937-ig a Nemzetgyűlés lényeges fékeket birtokolt a kormányzói hatáskörrel szemben. A kormányzónak, a Ducéval és a Caudillóval ellentétben törvényalkotási joga sem volt. Ezt a feladatot kizárólag a kétkamarás parlament láthatta el. 1937-től extrémnek mondható jogkörbővülést foganatosítottak, miszerint Horthy már nem felelős az országgyűlésnek, azonban ennek oka az aktuális bel- és külpolitikai helyzet volt. A változást elsősorban az országban érzékelhető radikalizmus tette szükségessé, mely a kommunisták leszerelését követően a szélsőjobboldali fenyegetettség képében jelentkezett. A vezetés elsődleges célja az volt, hogy megőrizze a belpolitikai egyensúlyt és gátat szabjon a radikális elemek előretörésének. A magyar példa, a múlt század végi fejlődés konzervatív elemeiből adódóan a diktatórikus rendszereknek egy speciális válfajaként jelent meg a korszakban. Ötvözte a monarchia konzervatív politikai maradványait a demokratikus vonásokkal kialakítva egy korlátozott, azaz autoritatív jellemzőkkel tarkított parlamentarizmust, mely 1919 és 1944 között végig működött.

(Viszony a nagyhatalmakkal és a geopolitikai determináció összefüggései) Már az 1920-as évektől ideológiailag megosztott Európában mindhárom ország, mint fentebb látjuk, saját adottságaihoz és lehetőségeihez mérten építette ki jobboldali működését, mely eleve egy tengelybarát külpolitikát irányzott elő.

Külügyi szempontból Spanyolország egy különutas szerepét töltötte be a polgárháború kirobbanása óta alkalmazott hintapolitikája által. Németország és az angolszász hatalmak felé egyaránt nyitott volt. Geopolitikai szempontból speciális helyet foglal el a mediterrán ország, hiszen a Gibraltár térségét a britek uralták, északi szomszédja pedig szintén németellenes külpolitikát folytatott. Spanyol szempontból az elköteleződés döntő forrása a polgárháború után kialakult politikai rendszer és az ezzel összefüggő földrajzi helyzet. Franco tábornok már a kezdetektől fogva igyekezett a britekkel pozitív viszonyt kialakítani, amit azon külügyi törekvése tükröz, melyről a polgárháborútól a második világégés végéig sem volt hajlandó lemondani. A Caudillo a Szovjetunióban látta a legsúlyosabb fenyegetést a világszerte terjedő kommunista szervezetek születésének okán. Célja ennek az ideológiának a megfékezése volt, melyet összeegyeztethetetlennek tartott a brit politikai iránnyal, a hidegháború a későbbiekben ezt igazolja. Franco szívesen tömörült volna egy olyan szövetségbe, mely elsősorban a nyugati országokból és a többi európai jobboldali államból tevődik össze, hogy közösen fékezzék meg a szovjet előrenyomulást. Kettős külpolitikájának ez az elképzelése egy fontos pillére volt, amit kiegészített a politikai rendszer, a gazdasági és a területi érdek. A német–olasz intervenciós segítség szülte Franco-rendszer létrejöttét követően nem volt kétséges a németbarát külpolitika.

Gazdaságilag vizsgálva a spanyol külügyi helyzetet szintén beigazolódik, hogy sem a brit, sem a német vonaltól nem szakadhatott el az ország érdemi károk elszenvedése nélkül. A korabeli spanyol gazdaság importjának 16%-a az Egyesült Államoktól, 11%-a Angliától származott, végül 8%-a Franciaországtól.[5] A szövetséges tömb tagjainak hozzájárulása a behozatalhoz összesen 35%-os, mely jelentős többséget mutat a 11%-os német részesedéssel szemben. Érdemes azonban országonként külön is megvizsgálni a gazdasági együttműködést egy átlátható külgazdasági kép kialakítása végett. Eltekintve a tömbösített elemzéstől, és az egyes országokból való beszállítás mértékének külön figyelmet szentelve, értelmet nyer a tábornok külpolitikai gondolkodása. Németország 11%-os részesedése áll szemben a 8%-os Franciaországgal, mellyel annak Népfrontkormánya okán ridegebb viszonyt ápolt. A számadatok alapján északi szomszédját könnyedén vetette ki gazdasági partnerei közül jelentősebb importfüggőség nélkül. Az export állapota hasonló mutatókkal rendelkezik, ám ebben az esetben Franciaország a második legnagyobb piacot adta. Ennek ellenére a 22%-os részesedéssel bíró Angliához képest elhanyagolható pozíciót töltött be. Az angol–amerikai beruházási szektorok elsősorban ipari jellegűek a volfrám, a pirit és a vas kereskedelme okán. Az USA az infrastruktúra és a szolgáltatási szektor iránt is érdeklődött, például a távközlés esetében, valamint ipari szempontból a parafa- és a villamosenergia-ipar kapott kiemelt figyelmet.[6] A számadatok jelzik, hogy az angolszászokkal kiépített kapcsolat gazdaságilag igen jelentősnek bizonyult. A gazdasági szükség mellett dominált a politikai is, nem lévén garancia sem Hitler győzelmére, sem arra, hogy szükség esetén nem szállja meg az országot. A területi érdek egyszerre adódott a német veszélyből és az angolok uralta Gibraltárhoz való ragaszkodásból, ami egyenes utat adott a kettős külpolitikához.

Míg Magyarország számára külpolitikailag még a második világháború kirobbanása előtt korlátozottá vált az a lehetőség a kisantant létrejöttéből kifolyólag, hogy a későbbi németellenes erők országaival alakítson ki szoros együttműködést, addig Olaszország afrikai

gyarmatai okán szintén hasonló helyzetbe került. Magyarország külpolitikai magatartását elsősorban a revizionista törekvések határozták meg a két világháború közötti periódusban. Párhuzamosan zajlott a kisantantot támogató későbbi szövetséges tömb országaitól való elszigetelődés és a tengelybarát külpolitika kibontakozása. A körülmények a háború kitöréséig a Harmadik Birodalom irányába tolták Magyarországot és Olaszországot is, majd 1943-ra oly mértékben szűkült be mindkét ország nemzetközi mozgástere, hogy Németország függésébe kerültek. A háború fordulatai mindkét kormányt ráébresztették arra, hogy ez az irány milyen súlyos következményekkel járhat a konfliktus lezárása során. A felismerést követően Olaszország kettészakadt, Magyarország pedig igyekezvén menteni a menthetőt titkos tárgyalásokba kezdett az angolszászokkal. Kállay Miklós 1943-tól némi spanyol támogatás mellett elsősorban az angolokkal próbált egyezkedni a kiugrás esetleges lehetőségéről. Egészen februártól ősz végéig zajlottak a titkos tárgyalások: Frey András és Szentgyörgyi Albert Isztambulban, Szegedy-Maszák Aladár Stockholmban, Barcza György pedig a semleges Svájcban. Spanyolország maga tett ajánlatot kormányunk számára, melyben kifejtette, hogy az Ibériai Paktum segítségét ajánlja fel a közvetítésre. Októberre a magyar delegációk előtt felcsillant a remény: ha az ország kivonja csapatait a Szovjetunióból és csökkenti a német támogatást, az angolszászok hajlanak a Magyarországgal kötendő fegyverszünetre. A következő hónapban a teheráni konferencián megszületett döntés a második front helyszínéről minden addig elért eredményt semmissé tett. Lévén, hogy az új frontot Normandiában nyitják, a magyar haderő nem kerül kapcsolatba az angolszászokkal, hogy előttük kapituláljon, így az angolok kiléptek a tárgyalásokból a Szovjetunióhoz irányítva az egyezséget kereső diplomatákat.

Olaszország geopolitikai helyzete a két háborús fél tekintetében egyenrangú volt, így azok a külpolitikai célok váltak irányadóvá az 1930-as években, melyek közt elsősorban az afrikai expanzió szerepel. Észak-Afrikában az angolok és franciák szintén jelen voltak, Olaszország elsősorban az utóbbi félben látott fenyegetést. A spanyol polgárháború jelentette az igazi mérföldkövet az elköteleződésben, ezt követően már egy esetleges brit-olasz közeledés is jelentőségét vesztette. A világháború során Mussolini katonailag hibát hibára halmozott, ami folyamatos német kisegítést igényelt. A következményeket megsínylette az ország, ami 1943. július 25-én csúcsosodott ki. Viktor Emánuel élt államfői jogkörével és a Fasiszta Nagytanács ülése közben eltávolította Mussolinit pozíciójából, őrizetbe helyezte, majd pártját is felszámolta. Az uralkodó felismervén az ország háborús bukásra ítélt helyzetét, megállapodott a szövetséges féllel, mely részben akaratlanul is forrásává vált a Duce kiszabadítását követő olasz kettészakadásnak.

A szicíliai szövetséges partraszállás és a németek észak-olaszországi akciója Magyarországot és Spanyolországot is nehéz helyzetbe hozta, utóbbit ugyan kisebb mértékben. Két olasz kormány jött létre, az egyik mellett diplomáciailag állást kellet foglalni. Februártól kezdve már zajlott a magyar kiugrási kísérlet, a kormány így július 25-től novemberig kénytelen volt egyensúlyozni a két háborús fél közt. Németország eközben folyamatosan nyomást gyakorolt a magyar vezetésre a Mussolini-féle új államalakulat elismerésének tárgyában. A helyzet, a kettős olasz diplomáciai képviselet, az Olasz Szociális Köztársaság létrejöttével és az elismerés körüli bonyodalmak által vált még kényesebbé.

II. Az olasz–magyar–spanyol diplomácia helyzete 1943–45 között

(A kettős olasz diplomácia helyzete) Mussolini szeptember 12-i kiszabadítása, valamint az azt megelőző szeptember 3-i Viktor Emánuel és az angolszászok közti fegyverszüneti megállapodás nem kizárólag Olaszország, illetve a többi állam számára okozott fejfájást, hanem a külügyi szolgálatot teljesítő olasz diplomaták számára is. A követek minden utasítás

nélkül magukra maradtak azzal a kényszerrel, hogy maguk határozzák meg, hogy „melyik Olaszországot" kívánják szolgálni. A döntést nem segítette semmilyen protokolláris formula, az uralkodónak és Mussolininek egyaránt felelősséggel tartoztak. Az Olasz Szociális Köztársaság felállításának következményeképp a két országot illető hivatalos nemzetközi álláspont hiányában a diplomaták az irányított politikai döntések és azok közvetítésének ellátása helyett önálló politikai döntéshozatalra kényszerültek. A kialakult helyzetet tovább súlyosbította a kommunikáció hiánya és a nehézkes kapcsolatfelvétel a két Olaszországgal, ami alapvetően a követeket fogadó államok külügyi elköteleződésétől függött.

Spanyolország és Magyarország esetében a fennálló egyedi körülmények speciális helyzetet teremtettek. Mivel a kormány kiugrási kísérlete javában zajlott, a német nyomás ellenére a vezetés igyekezett mindkét olasz képviseletet tolerálni, illetve kivárni a megfelelő kontextust a végső elköteleződésre. Spanyolország számára annak eleve kettős külpolitikai működése okán kevésbé jelentett terhet a párhuzamos diplomáciai jelenlét, azonban okozott némi nemzetközi jogi bonyodalmat Franco semlegességéből fakadó tétlensége. A két országban mindkét olasz fél képviseltette magát, még ha nem is teljesen hivatalosan elfogadható módon. A többi németek és japánok által kontrollált országokban a király mellett állást foglaló diplomaták működését ellehetetlenítették.

A Salói Köztársaság létrejöttével a fokozódó olasz társadalmi nyugtalanság is a tetőpontjához ért, az emberek nélkülöztek, gyakoriak voltak a bombázások, végül a fasizmus – *veszélyesen élni* – jelszavát lecserélték a béke utáni vágyakozásra, melynek a *„Duce a legnagyobb akadálya, mert elszántan akarja a végsőkig folytatni a harcot"*.[7] Az addigi békés konszenzus Mussolini és az olaszok között végérvényesen megszűnt, ami annak is köszönhető, hogy az új államalakulat a németek egy bábállamaként működött. Az addig a lakosság számára ismeretlen fizikai terror a németek által begyűrűzött, ami végleges elfordulást eredményezett Mussolinitől az észak-olaszországi térségben, következésképp valóban csak megfélemlítéssel lehetett kordában tartani az ott élőket. *„A fasiszta rémtettek szították az ellenállást, az ellenállási akciók pedig fokozott megtorlást vontak maguk után"*[8] – ami később a Mussolinit ért társadalmi brutalitásba torkollott.

(A diplomáciai elismerés körülményei Spanyolországban és Magyarországon) Franco az olasz szakadás következtében létrejövő spanyolországi diplomáciai helyzetet pontosan ugyanúgy kezelte, ahogy külpolitikáját irányította. Lényegében párhuzamosan működött a két olasz fél képviselete, a Caudillo pedig egyiket sem korlátozta, de nem is patronálta, ehelyett érdektelenül „szemlélte" a helyzetet. Míg a németek folyamatos nyomást gyakoroltak a Salói Köztársaság *de jure* elismerés végett a tábornokra, addig a szövetséges hatalmak szüntelen ostromolták, hogy szabjon gátat a fasiszta diplomaták tevékenységének. A Caudillo nem kizárólag diplomáciailag került nehéz helyzetbe, Mussolini és a fasizmus bukása a spanyol politikára és társadalomra is kihatott. Félő volt, hogy a rokon rendszer is összeomlik, hiszen egy több mint húsz éve fennálló fasiszta rezsim bukott meg egyetlen nap leforgása alatt, ami a spanyol társadalom figyelmét is felkeltette. Franco tábornok és a vezetői elit kénytelen volt tájékoztatni a lakosságot az olasz eseményekről. A tájékoztatás azonban megkésve, tömören és kommentárt nélkülözve történt meg, a kormány fő sajtóorgánumának az *Arriba*nak lapjain: *„Az olasz Király és Császár átvette a főparancsnokságot a fegyveres erők felett. Badoglio tábornaggyal váltották le Mussolinit. Új kormány alakult."*[9] A spanyol vezetés számára nem maradt más lehetőség, mint az olasz fasizmussal történő analógiák és hasonlóságok azonnali eltörlése a társadalom irányába zajló kommunikáció során. A háború végén Franco ezt az elszigetelődést próbálta eszközként kijátszani, hogy a béketárgyalásokon részt vehessen.

Ennek érdekében elhatárolódott a fasiszta rezsimektől – *„Spanyolország sohase volt náci vagy fasiszta, éppen ezért kellene teljes jogú tagként részt vennie az éppen folyó politikai döntéshozó folyamatban”*[10] – nyilatkozta a United Pressnek adott interjúban. A kettős képviselet következtében a spanyol elit konfliktusba került Francoval, akik mereven ragaszkodtak a semleges magatartáshoz, Francisco Gómez-Jordana külügyminiszter szintén ezt követelte meg a szolgálatot teljesítő diplomatáitól.

Kezdetben Franco a királyi nagyköveti garnitúrát tekintette legitimnek, ám lehetőséget adott a fasiszta követeknek is a további munkálatokra. Szemet hunyt a Mussolini-párti Eugenio Morreale által kiépített nem hivatalos olasz képviselet tevékenysége felett, mely a Badoglio-kormány testületének árnyékában jött létre. Az ország hivatalosan deklarálta az éber semlegesség terminusát, hogy a német és szövetséges presszió egyaránt tompítsa. Szeptember 29-én a minisztertanácsi ülést követően, Jordana álláspontja érvényesült és a *de jure* elismerés nem következett be.

Az eseményeket tetézte decemberre egy váratlan nemzetközi bonyodalom, melyet a korábban Spanyolország számára küldött 11 olasz hajóért kirobbant versengés okozott. A Badoglio-kormány decemberi üzenetében kérte Francót a hajók átadására, ám sarkalatos problémák sora merült fel ennek jogossága terén. Elsősorban a két olasz állam léte, hogy egyáltalán melyik fél tarthat rá igényt. A tulajdonjog mellett szerepet játszik az olasz–spanyol egyezség tartalma a hajókról, valamint a semleges országok háborús eljárását szabályzó 1907-es XIII. Hágai Egyezmény. A vitát végül döntőbírói jogkörbe utalták, aminek eredményeképp 1945 januárjában a hajók birtoklása a Badoglio-kormányt illette meg.[11]

A magyarországi körülmények némi hasonlóságot mutattak a spanyol helyzettel. Az itteni nehézség elsősorban a diplomaták megosztottságából és a magyar vezetés ebből következő kvázi döntőbírói szerepéből adódott, tetézve a német nyomással és a kiugrási kísérlet adta reménnyel, mely befolyásolta a királypártiakkal való bánásmódot. Szeptember 10-én Horthy tanácskozást hívott össze. Részt vett az értekezleten Kállay Miklós, Keresztes-Fischer Ferenc, Ghyczy Jenő, Bethlen István, Károlyi Gyula, Esterházy Móric és Kánya Kálmán. Leszögezték, hogy a Badoglio-kormányt tekintik hivatalosnak, hiszen ezt az alakulatot nevezte ki Viktor Emánuel. Ami a másik államot illeti, ekkor még Mussolinit – *fogságban lévén* – Roberto Farinacci helyettesítette, ami kevésbé rótt kötelezettséget a magyar kormányra. A probléma a Duce mentőakcióját követően vált akuttá, hiszen Mussolini a kezdetektől az ország mindenkori hű barátjának számított, támogatva a revíziós törekvéseket. Szeptember 17-én Ghyczy Jenő külügyminiszter döntése alapján egyelőre Filippo Anfusót, az egyébként Mussolinit támogató követet tekintették a hivatalos képviselőnek. Anfuso és köre eltávolította a Carlo De Ferrariis Salzano vezette királypárti kollégákat a követség épületéből. A magyar kormány berlini nyomásnak eleget téve szeptember 29-én de facto elismerte a Mussolini vezette új olasz államot, miután a németek a háromhatalmi egyezményre hivatkozva terjesztették elő a követelést. A magyar vezetés ennek ellenére a királyi kormánnyal sem szakított, kilátásba helyezték a kódolt kapcsolatteremtés lehetőségét, továbbá védelembe vették az olasz intézményeket és végül mindkét követséget elismerték. A Margaréta-hadművelet következtében a németek a Salzano-kört letartóztatták és deportálták, majd az országban élő olasz kolónia egy része is internálótáborokba került.

III. A három fél antiszemitizmusa 1943–1945

(Az olasz–magyar körülmények) A háború egy sarkalatos, társadalmat érintő mozzanata volt az antiszemitizmus, mely a vizsgált országok mindegyikében jelentősen eltérő képet mutat. A két ország közti alapvető különbség, hogy míg nálunk 1920-tól kezdődött a

fokozatos kirekesztés, melynek csúcspontjává az 1944-es év vált, addig Olaszországban még elvi síkon sem merült fel hasonló egészen 1938-ig, a faji törvények megszületésének időpontjáig. Az olasz zsidóság aktív résztvevőivel szintén szerves részét képezte a fasizmusnak, mint a többi nem zsidó származású olasz állampolgár. 1923-tól Olaszország még a Páduai Egyetem kapuit is megnyitotta a numerus clausus által sújtott magyarországi hallgatók előtt.

Magyarországon 1920 és 1944 között összesen 21 zsidóságot érintő rendelkezés született, melyek három fő tárgykörre épülnek: gazdaság, állampolgársági jogok, illetve a fajvédelem. Az első korlátozó, de nem csupán zsidókat kirekesztő rendelkezés a numerus clausus, mely *„az egyes »nemzetiségek és népfajok« összlakossághoz viszonyított arányszámához kötötte az adott etnikumból a felsőoktatási intézményekbe felvehető hallgatók számát."*[12] 18 év elteltével megszületett az első, kizárólag zsidó származású állampolgárokat sújtó törvény, mely megszabta, hogy *„a szellemi szabadfoglalkozású pályák állásainak legfeljebb 20 százalékát foglalhatják el zsidók"*.[13] 1938-tól kezdődően egy-két évente sorozatosan születtek a zsidó lakosságot negatívan érintő törvények. Az 1939-es második zsidótörvény súlyosbította az első rendelkezés ellehetetlenítő mivoltát, a harmadik, azaz az 1941:XV faji törvény már náci terminológia alapján határozta meg, ki számít zsidónak, illetve fajvédelmi célból megtiltotta a zsidók és a nem zsidók közti kapcsolatot.

Az olasz faji törvények szintén a fentebb említett három témakörre oszthatóak. Kitiltották az állami iskolák zsidó tanárait és tanulóit az intézményekből, a hadseregben és a közszolgálatban foglalkoztatottakat is szelektálták, korlátozásra került az ingatlanhoz való jog, a vegyes házasságokat megtiltották és az elmúlt húsz évben érkezett személyeket kiutasították az országból, az újonnan beutazni kívánó polgárok pedig már az engedélyt sem kapták meg.[14]

A deportálások kezdetén mindkét ország a repatriálás mellett döntött, így 1944-től elindultak az államközi tárgyalások. A német behatás alatt álló két állam élénken figyelte a zsidókat érintő folyamatokat egymás országában. Április 15-én Raffaele Casertano nagykövet jelentett az előző napon kelt 1600/1944. számú, *„a zsidók vagyonának bejelentéséről és zár alá vételéről"* szóló kormányrendeletről, mely később egy gazdasági cserére irányuló tárgyalásokra is ösztönzőleg hatott. Először a magyar kormány érdeklődött május 8-án az itt tartózkodó olasz állampolgárok repatriálásának feltételeiről. Június 24-től a két fél elkezdte az egyezmény tervezetének kidolgozását és a konkrét adatok felmérését, az érintett személyek számát illetően. 26 olasz állampolgár került fókuszba, akik közül összesen 3 személyt nyilvánítottak tiszta zsidó származásúnak. *„A maradék három tiszta zsidót internálás terhe mellett repatriálni kell, a többiek maradhatnak Magyarországon, vagyonuk zár alá került, de nincs kizárva a gazdasági cseréről szóló megállapodás."*[15] Augusztus 21-én már a gazdasági csere tárgyalásai is megkezdődtek, ami a kijelölt állampolgárok vagyonára vonatkozott. A diplomáciai folyamat megszakadt, azonban érdemi eredménye nem is lett volna, hiszen a deportálások megkezdődtek, így repatriálással vagy ennek hiányában, az érintettek már nem kerülhették el a következményeket.

(A zsidókérdés Spanyolországban) A Franco-kormány tengelybarátsága és diktatórikus rendszere ellenére vált a zsidó menekültek mentőangyalává. Míg a többi jobboldali kormány többé-kevésbé partner volt a faji alapú megkülönböztetésben, addig a spanyol vezetésben fel sem merült ennek lehetősége, helyette zsidó menekültek tömegeit fogadta be Franco országa.

A nacionalizmus az országban uralkodó eszme, a Hispanidad formájában bontakozott ki, melyben a hispán identitástudat elemei domináltak. A kidomborított nemzeti öntudat nem jelentette a zsidó polgárok kizárását a közösségből, csupán a vallási különbséget tartották számon a szabad vallásgyakorlás korlátozása nélkül. Az eszme kiterjedt az egykori latin-amerikai gyarmatok népességére is, összességében a spanyol ajkú népek egységét jelentette eltekintve faji származási kritériumoktól. *„Spanyolországot és az elveszített latin-amerikai gyarmatokat szellemi síkon igyekeztek összekapcsolni"*[16], ezen szellemi sík, mint kapocs bármilyen spanyol felmenőkkel rendelkező vagy spanyol ajkú idegen ország állampolgárára vonatkozott. Spanyolországban a zsidók korlátozása helyett a befogadás dominált, melynek alapjául többnyire bármilyen visszamenőleges spanyol kapcsolat elegendőnek bizonyult a spanyol menedékkérelemhez. Ebből is látható, hogy a Hispanidad széles spektrumot kialakító nemzeti elemei közé a zsidó származású személyek is beletartoztak, védelmet nyerve a deportálások alól. A magyarországi mentőakciókhoz három nevet érdemes kiemelni, Miguel Ángel de Muguio y Muguiro, Ángel Sanz Briz és Giorgio Perlasca nevét, akik a spanyol konzulátusról irányították a menekítések folyamatát, kihasználva a Hispanidad összetartozást hangsúlyozó elemét.

(Ángel Sanz Briz és Giorgio Perlasca tevékenysége) Giorgio Perlasca nem spanyol, hanem olasz nemzetiségű személy volt, de még csak nem is hivatalos diplomata. Egy comói jogász család gyermekeként született 1910-ben. Fiatalon feladta tanulmányait és húskereskedőként kereste kenyerét. Foglalkozásából adódóan került később, a háború alatt Magyarországra. 1935-ben csatlakozott Mussolini feketingeseihez, majd egy évvel később Franco oldalán harcolt a polgárháborúban a Duce által küldött segédcsapatok kötelékében. Elsősorban egy kilátásba helyezett, általa unalmasnak titulált cukorgyári munka elől menekült a hadseregbe, hogy Spanyolországban harcoljon, ami később rá és több ezer magyarországi zsidó számára nézve is egy életmentő lehetőséget adott. A polgárháborút követően a győztes spanyol tábornoktól Barcelonában köszönetnyilvánítás formájában egy olyan dokumentumhoz jutott, melyben a spanyol állam kötelezte magát Perlasca megsegítésére bármelyik ország spanyol nagykövetségén.

1942-ben közép-európai és balkáni kereskedelmi megbízatás során Budapestre küldték. Az olasz fegyverszünet nehéz helyzetbe hozta a tengelybarát országokban tartózkodó olasz állampolgárokat. 1944 tavaszától az olaszok bujkálni kényszerültek, Perlasca is kezdetben erre a sorsra jutott, miután a spanyol konzulátuson sikertelenül próbálkozott Dél-Olaszországba vízumot szerezni. Ekkor találkozott először Sanz Briz[17] spanyol ügyvivővel, majd úgy döntött, jelentkezik internálásra a rejtőzködés helyett. Először a kékesi internálótáborba került, melyről kifejezetten pozitív emlékeket őrzött: *„csodálatos hely volt, nagyon jó volt a koszt, kaptunk cigarettát is, és az emberek kedvesek voltak hozzánk."*[18] Később Sanz Brizhez menekült, aki az 1944. június 18-án távozott Muguiro nagykövet feladatait látta el. Muguiróval közösen már ez év tavaszától bonyolítottak le mentőakciókat, melyek Perlasca bekapcsolódásával váltak nagyobb volumenűvé.

Mindketten elítélték a zsidó származású állampolgárokkal szembeni atrocitásokat és a deportálásokat. Sanz Briz spanyol állampolgárságot igazoló dokumentumot és útlevelet állított ki Perlasca számára. Jelezte a magyar Belügyminisztériumnak, hogy Jorge Perlasca néven október 13. óta spanyol állampolgár, illetve a követség tisztviselője. Hét, Schutzpassal[19] rendelkező védett házat[20] béreltek, többeket saját rezidenciáján szállásolt el. A védett épületekbe menekített személyek számára folyamatosan állították ki a szefárdi zsidóknak kijáró spanyol út- és védleveleket Primo de Rivera 1924-es törvényét alapul véve, mely részükre spanyol állampolgárságot biztosított. Lényegében bárki kaphatott

spanyol útlevelet szefárdi eredetre, spanyol kereskedelmi vagy rokoni kapcsolatra hivatkozva, melynek ellenőrzésére egyébként sem volt lehetőség. A dokumentumokat a Szálasi-kormány beiktatása előtti időpontra dátumozták, hiszen 1944-től már állampolgárságra való tekintet nélkül zajlottak a razziák. A védett házak életét katonai elvek szerint szervezték meg kijárási korlátozással. Biztonságukat, ameddig csak lehetőség nyílt rá, reprezentációs célból történő gyakori látogatással szavatolták, ami többnyire elég is volt a háborús fordulatok okán.

Szálasiék érzékelve a vereség közelségét, számításba vették a semleges államokkal való jó viszony kialakítását és jóindulatuk elnyerését, emellett szimpatizáltak Franco jobboldali diktatúrájával. Megkezdődött a konzulátus és a magyar kormány közt egy diplomáciai párbeszéd. Szálasiék a madridi kormánytól származó elismerésről áhítoztak, míg a konzulátus ezzel hitegetve a magyarokat a védett házak biztonságának garanciáját kérték. Ehhez egy memorandumot küldtek a következő feltételeket szabva:[21]

- a deportálások visszavonása
- a táborokban humanitárius körülmények kialakítása
- védlevelek tiszteletben tartása

November 29-én az ügyvivőt a kormány Sopronba hívatta az elismerés ügyében, mely szóba sem került Madridban, így a diplomata kénytelen volt elhagyni az országot, mielőtt kiderül a blöff. Perlascáról gondoskodva német vízumot adott a kereskedőnek, hogy minden nehézség nélkül távozhasson az országból. Perlasca e lehetőség ellenére az országban maradt, hogy folytassa a mentőakciókat. Amikor a magyar kormány értesült Sanz Briz távozásáról, a tényt a diplomáciai kapcsolatok felbomlásaként értékelték, ami veszélybe sodorta a védettek életét. Perlasca szorult helyzetében hazudott a kormánynak. Állította, hogy felettese csupán diplomáciai küldetés okán távozott és ő az ideiglenesen megbízott spanyol ügyvivő, amit egy a külügynél hátrahagyott jegyzék is igazol: *„Tudakozódjanak a külügyben! Van ott egy jegyzék, amelyben Sanz-Briz úr engem nevez ki helyettesének távolléte idejére! A spanyol ügyvivővel beszélnek!”*[22] Egészen a szovjet támadásig kitartott az országban, majd később a szovjet részről ért viszontagságokat követően sikeresen hazajutott Olaszországba.

(Összegzés, konklúzió) Az államok működésének és az abból fakadó külpolitikának különböző szegmenseit vizsgálva kirajzolódik, hogy a belpolitikai nehézségek, az arra adott társadalmi reakciók, az annak megoldását célzó politikai változások és a külpolitika szimbiózisa elválaszthatatlan egységet képez. A hasonló társadalmi problémák többnyire hasonló belügyi változásokat idéztek elő a vizsgált három országban, melynek rezsimjei külpolitikailag is egymásra találtak. Az események folyamata azonban arra is rámutatott, hogy az apró különbségek adta külügyi mellékutak jelentősen eltérő végkimenetelhez vezettek. Míg a magyar és olasz rendszert felszámolták – előbbit a szovjet hatalom, utóbbit maga az uralkodó és az antant közösen –, addig a spanyol rendszer egészen 1975-ig kitartott. Ennek okai közé tartozik maga a geopolitikai determináció, illetve a külpolitikai manőverek minősége, melyet Francisco Franco opportunista módszereivel igyekezett biztosítani. Láthatjuk, hogy a társadalmi keserűségből – magyar vonatkozásban a trianoni eseményekből következő, olasz esetben a gyarmatokhoz való görcsös ragaszkodás – adódó beszűkült külpolitika milyen súlyos társadalmi és politikai következményeket szül.

JEGYZETEK

1 Romsics Ignác: A Horthy-rendszer jellegéről. Elitizmus, tekintélyelv, konzervativizmus (http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_horthy_rendszer_jellegerol_elitizmus_tekintelyelv_konzervativizmus)
2 pronunciamiento: egyedi spanyol típusú államcsíny, mely többnyire az uralkodó és a katonai felsővezetés konszenzusa alapján zajlik le, kialakítva egy ideiglenes katonai diktatúrát.
3 Lénárt András: Az Elesettek Völgye (http://publicatio.bibl.u-szeged.hu/6389/1/index.html)
4 Ormos Mária: Mussolini. Kossuth Kiadó, Bp., 2019, 264. o.
5 Gömöri Endre: A vezércsel. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989, 14. o.
6 Gömöri, 15. o.
7 Katona Eszter: Olasz–spanyol kapcsolatok a második világháború éveiben. SZTE Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Doktori Iskola Modernkori Történeti Program PhD Értekezések, Szeged, 2007, 135. o.
8 Ormos, 458. o.
9 Katona, 144. o.
10 Sheelagh Ellwood: Franco. Akadémiai Kiadó, Bp., 1997, 181. o.
11 Katona Eszter: Spanyol vizeken horgonyzó olasz hajók ügye (1943–1945), (http://publicatio.bibl.u-szeged.hu/6418/1/Vil%C3%A1gt%C3%B6rt%C3%A9net%20Katona.pdf)
12 http://www.holokausztmagyarorszagon.hu/index.php?section=1&type=content&chapter=3_1_1
13 Uo.
14 Michele Sarfatti: A zsidók deportálása Olaszországban, 1943–1945: a magyar zsidók sorsa; 100. o. http://www.hdke.hu/files/csatolmanyok/06_MicheleSarfart_Azsidok_deportalasa_Olaszorszagban.pdf
15 Sarfatti, 107–108. o.
16 Lénárt András: Carmentől Torrentéig, történelmi kontextusban – Identitás és mesterséges nemzettudat-változatok a spanyol filmben. Filmszem, VIII. évf. (2018) 3. sz. 11. o. http://publicatio.bibl.u-szeged.hu/14786/1/AspanyolnemzetfelfogasafilmvasznonFilmszem.pdf
17 Ángel Sanz Briz (1910–1980): jogi és diplomáciai tanulmányokat végzett francóista spanyol diplomata, 1939-ben Kairóban teljesített ügyvivőként szolgálatot, majd 1942-ben került a Budapesti Spanyol Konzulátusra nagykövetként.
18 Enrico Deaglio: A jótett egyszerűsége. Giorgio Perlasca története. 1997, 57. o.
19 Schutzpass: egy másik állam vagy nemzetközi szervezet védnökségét tanúsító okmány.
20 Védett ház: bp.-i zsidóknak diplomáciai védelmet nyújtó épületek.
21 Deaglio, 77–78. o.
22 Deaglio, 81. o.

A csepregi polgárok
Helytörténet országos háttérrel

Volt idő, amikor a helytörténet-írás kissé lenézett műfajnak számított Magyarországon. Szerencsére ma már messze nem ez a helyzet. Az igényes helytörténeti munkák megjelenése a 2000-es évektől ismét reneszánszát éli, ahogyan azt például a *Száz Magyar Falu* című községmonográfia-sorozat közkedveltsége jelzi. Egyre gyakrabban találkozhat az olvasó a társadalomtörténetbe mélyen beágyazott helytörténeti monográfiával, amely törekszik arra, hogy bemutassa az adott község (falu, város) és régió, valamint az ország történelmét, társadalmi és gazdasági folyamatait a maga szimbiózisában.

Óhatatlanul fölmerül a kérdés, mi a haszna a helytörténet-írásnak. Erre két válasz adható. Megközelíthetjük a kérdést a helyi lakosok szempontjából: a helytörténet-írás szerepe az lehet, hogy erősítse, mélyítse a helyi lakosok identitását. Ám adható egy másik válasz, a történettudomány felől: azzal, hogy a helytörténet-írás a „nagy" (országos) eseményeket, azok következményeit bemutatja „kicsiben", hozzájárul ahhoz, hogy emberközelbe hozza a nagy történelmi eseményeket – akár a holokauszt borzalmát, akár a zsidótörvényeket és a kitelepítéseket, akár a választásokat, háborúkat, vagy éppen a kollektivizálást. A történettudomány és a történelemoktatás (éppúgy, mint az irodalomoktatás) hibát követ el, ha nem használja ki a helytörténet általi léptékváltást arra, hogy bizonyos folyamatokat átélhetővé, érzékelhetővé tegyen.

Jobst Ágnes, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára munkatársának könyve, amely szülővárosa, Csepreg fejlődését kíséri nyomon – mint a kötet címe jelzi – a történelem „viharain" keresztül, szép példája a mezo- és makrotörténeti folyamatokba mélyen beágyazott, azokra reflektáló helytörténeti munkáknak.

A szerző korábbi, 2015-ös monográfiájában földolgozta a keletnémet Stasi és a magyar állambiztonság együttműködését. Mostani műve egy nyugat-dunántúli kisváros, Csepreg történetét mutatja be a késő dualista kortól 1960-ig, „Ferenc Józseftől Kádárig". A szerző mikrotörténeti keretben, de a mezoszintű (regionális, illetve megyei) történésekkel összhangban mutatja be a 20. század ismert sorsfordító eseményeit, az Osztrák–Magyar Monarchia és a történelmi Magyarország fölbomlását, a két világháborút, a holokausztot, a háborút követő újjáépítést és a „lappangó szovjetizálást" (ahogyan a könyvében nevezi), vagyis a többpártrendszer és a parlamentarizmus fölszámolását, majd a Rákosi-korszakot és az 1956-os forradalmat. A könyvet a mezőgazdaság kollektivizálásának kiteljesedése zárja, ami a döntően agrárszerkezetű Csepreg sorsát döntően meghatározta. Egy rövid kitekintés erejéig Jobst Ágnes a rendszerváltás után is elkalauzolja olvasóit: ismerteti, hogy Csepreg város 1995. július 1-jén kapta vissza városi rangját. (168.) Valóban ez a kerek lezárása a történelemnek, s így válik kronológiailag évszázadossá a közölt történet.

A könyv tizenegy fejezetre tagolódik, ezt bevezetés, a szükséges irodalomjegyzék, valamint mellékletek egészítik ki. Jobst Ágnes beépítette könyvébe munkahelyének, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának Csepregre és térségére vonatkozó iratanyagát, valamint a Magyar Nemzeti Levéltár, a Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Győri és Soproni Levéltára, illetve a Vas Megyei Levéltár iratait. Összesen hét levéltárban folytatott kutatást könyvéhez, ami jelzi, mennyire elkötelezett volt a téma földolgozásában, a rendelkezésre álló föllelhető forrásanyagok alapján. A felhasznált

irodalom jegyzéke negyven tételt tartalmaz. Ezenkívül a mellékletben képjegyzék, személynévmutató, valamint négy névjegyzék található: az I. világháborúban elesett csepregi illetőségű katonák névjegyzéke, a holokauszt során meggyilkolt áldozatok névjegyzéke, az ÁVH által 1951. március 30-ig letartóztatott lakosok névsora és az 1956-os forradalomban résztvevő csepregi lakosok hatósági jellemzése.

Úgy gondolom, a fentiek is bizonyítják, milyen hihetetlen adattengerben kellett kutatni, mekkora információtömeget kellett mozgatni, s mekkora szorgalomra, elhivatottságra és türelemre volt szükség ahhoz, hogy a 20. század nagy tragédiái Csepreg vonatkozásában földolgozhatóak legyenek. Az I. világháborús áldozatok névjegyzékének összeállításában a szerző férje, Szabó Péter hadtörténész nyújtott segítséget.

Jobst Ágnes a bevezetésben kifejti elhivatottságát, hogy könyvével a település történetét megíró csepregi lokálpatrióta szerzők (pl. Farkas Sándor, Dénes Jenő, Rajczy Mária Mechtilda, Wellner Lőrinc, Dénes József, Marczin Ida, Sági Ferencné) munkáját kívánja folytatni.

Kicsit hiányolhatjuk a csepregi történelem korábbi időszakainak leírását, bár a korai évszázadok hiánya érthető annyiban, hogy Jobst Ágnes kutatási területe a 20. századi történelem. A szerző utal arra, hogy a földrajzi fekvés meghatározta az előbb falu, majd 1348-tól *civitas*ként említett mezőváros, utóbb járási székhely funkcióját betöltő Csepreg fejlődését, gazdasági életét. Ezen a ponton, Csepreg térségében az Alpok keleti lábánál elterülő dombvidék és a Kisalföld síkja ad egymásnak találkát. A település térsége a Rába–Rábca vízgyűjtő területéhez tartozik, ami szintén meghatározta a fejlődését: kereskedelmi központtá válásában a Rábca közelsége játszott szerepet, ahol egy átkelő biztosította a közlekedést. A város ekkori címere háromtornyos városfalat ábrázol, ami lakosainak öntudatosságára utal – vagy éppen arra, hogy a várispánság egy darabig Csepreg falai között működött.

A *történeti kitekintés* (10–15.) című fejezet bemutatja a dualizmustól a Horthy-korszak megalapozásáig terjedő időszak társadalom-, gazdaság- és politikatörténeti fejleményeit. A 19. század során több olyan intézmény alakult – részben a polgári államhoz kapcsolódóan –, amelyek léte a korszakban mércéje és egyben előmozdítója egy-egy település polgárosodásának (gyógyszergyár, 1842, postahivatal, 1857, takarékszövetkezet, 1873).

A *Soproni Napló* tudósítása beszámol 1913-ban a Kőszeget és Sárvárt Csepregen keresztül összekötő vasútvonal kiépítéséről. Itt jegyzem meg, hogy a puhafedeles könyv borítójának hátoldalán a csepregi vasútállomás fényképe látható. A vasút kiépülése fontos szempont a dunántúli városok fejlődésében. A recenzens azt tapasztalta Győr-Moson megye politika-, társadalom- és választástörténetének vizsgálata során, hogy a vasút alapvetően meghatározta nemcsak a gazdasági lehetőségeket, hanem általában a politikai kultúrát is.

A vasút – mint azt a Vadnyugat történetéből is tudjuk – Janus-arcú jelenség volt: azzal, hogy embereket, árukat szállított, fölbontotta a hagyományos közösségeket, ám kétségtelenül bekapcsolta azokat a gazdaság vérkeringésébe. A közlekedés és ipari tevékenység mindig megbontotta a mezőgazdasági, kiskereskedelmi arculatú kisközösségek társadalmát, ahogyan azt Knut Hamsun érzékletesen ábrázolta *Az anyaföld áldása* című regényében, igaz, ott nem a vasút, hanem a távíró és a bánya jelképezi a modernizáció Molochját. Kogutowicz Károly földrajztudós 1930-as művében kiemelte a vasútnak a mindennapi életre gyakorolt hatását: a vasútvonalak mentén, és azokhoz közel fekvő települések előrehaladtak a polgárosulásban, míg a vasútvonalaktól távoli települések zárt szigetet alkottak, kiestek a modernizáció főáramából.

Sok helyen a Dunántúlon ma is érzékelni, hogy a vasúttól, illetve ma már a közúttól, autópályától, s a nagyobb centrumoktól, valamint a folyóktól, Balatontól távolabb fekvő települések lényegesen szegényebbek, elmaradottabbak, mint azok, amelyek szerencsés

fekvésük folytán több munkahelyet és több tőkét vonzanak magukhoz. Ami erősen árnyalja az – Alföldről nézve – „szerencsés, prosperáló Dunántúl" képét. Mindez azért is érdekes, mert Csepreg – 1950-ig – Győr-Moson megyéhez tartozott, annak 1922-es létrehozatalát (Győr és Moson megyék egyesítése) követően. Így lehetőség nyílik összehasonlítani Csepreg fejlődését a szintén győr-mosoni, igaz, jóval északabbra fekvő Mosoni-síkság korabeli társadalmi, gazdasági viszonyaival. A recenzió során többször élek a közel azonos régióban fekvésből fakadó összehasonlítás lehetőségével.

A fejezet szól a vörös- és fehérterrorról, amelyek – rossz szóval – slágertémának számítanak. Akit ennek a témának a csepregi és Csepreg környéki vonatkozásai érdekelnek, jól teszi, ha a témával való ismerkedést Jobst Ágnes könyvével kezdi.

A két háború közötti időszakot bemutató fejezet (16–39.) elsősorban a helyi gazdaságra és oktatásra, valamint az egyesületi életre fókuszál. A II. világháború helyi vonatkozásairól szóló fejezet (40–52.) azzal a tanulsággal szolgál, hogy a kistelepülések elszenvedői voltak a nagy makroméretű történelmi eseményeknek. A könyvnek erénye, hogy Jobst Ágnes nem egyszerűen helytörténetet ír, hanem a lokális társadalmi, gazdasági, politikai eseményeket végig ütközteti, szembesíti az országos fejleményekkel.

A könyv legerősebb, legjobban alátámasztott fejezetei a II. világháború végétől kezdődnek. *A lappangó szovjetizálás* (52–74.) részletesen elemzi a Csepreget ért folyamatokat. Itt már politikatörténeti összegzést is kap az olvasó. Tanulságos az 1945-ös választás eredménye, ahol a Független Kisgazdapárt 65%-os, a Szociáldemokrata Párt 20%-os eredményt ért el. Érdemes ezt összevetni a Csepregtől távolabb fekvő, s iparosodottabb Mosonmagyaróvár 1945-ös választási eredményével: ott az FKGP 33%-os, a Szociáldemokrata Párt 40%-os eredményt ért el. A két település eredményeinek összehasonlítása jól mutatja, mennyire más a társadalmi miliő egy ipari jellegű gazdasági centrumban és egy jóval kevésbé ipari jellegű településen, még egyazon régióban is. Az viszont közös, hogy a választók többsége a kisgazdapárti és a szociáldemokrata erőknek szavazott bizalmat, ami persze e két párt addigi ismertségét, helyi társadalmakba ágyazottságát, valamint a Magyar Kommunista Párt és a Nemzeti Parasztpárt relatív ismeretlenségét tekintve nem csodálható.

A könyv erőssége – az igényes stíluson, a forrásfeltáráson, a lokális és országos szempontok szembesítésén, egymásra vetítésén kívül – a személyes emlékek és a „hideg" politikatörténeti folyamatok ütköztetése. A két szint, a lokális és az országos kap egy kiegészítő elemet, a helyi szinten élő átlagemberek élményei révén. Például Jobst idézi Szabó Ferenc lakatos 1953. február 20-i beszámolóját a tizennégy csepregi családot érintő kitelepítés végrehajtásáról. (74.) Ezek az emlékek teszik a csepregi helytörténetet élővé, s egyúttal közelítik a könyvet a „mindennapok történetének" leírásához.

A következő három fejezet az „ötvenes évek" és a rá adott helyi társadalmi válaszreakció leírásával foglalkozik. A nyugati fekvés évszázadokon keresztül meghatározta Csepreg sorsát. Nem volt ez másként 1945 után sem, ám ekkor már a nyugati fekvés negatív hatással járt. A határövezet kiépítése megkeserítette sokak életét. Rákosiék nem kerteltek a tekintetben, hogy a nyugati megyéket (Vas, Győr-Moson, Sopron) tekintik a „legbűnösebb" megyéknek, lévén, sztereotip fölfogásuk szerint a Nyugat- és Északnyugat-Dunántúl lakossága a Horthy-korszakban mindig „jobboldali", konzervatív volt. A parasztpolgárságról sem volt jó véleményük: amit a csepregiek és mások erénynek tartottak, azt a rendszer visszájára fordítva hibaként ítélte meg és el. Szerintük a térség parasztsága nem eléggé „demokratikus" érzelmű, ami az ő fölfogásukban azt jelentette, hogy túlzottan kapitalista mentalitású, s így ellenfele a szocializmusnak, ráadásul ez a térség volt a katolikus egyház fő központja. A helyzetet még tetézte, hogy a

Demokrata Néppárt e térség kistelepülésein kapta legtöbb szavazatát. Csepreg számára különösen fájdalmas volt a Rákosi-korszak új közigazgatási rendszere: 1950-ben a csepregi járást megszüntették, ekkor a város elveszítette járási székhely szerepét és városi rangját, községgé fokozták le, és Vas megyéhez csatolták.

Különösen izgalmas része ezeknek az éveknek a helyi társadalmi ellenállás témája. Az „ötvenes évek" ellenállásaival való foglalkozás viszonylag új témának számít, ezért nagyon fontos, hogy Jobst Ágnes külön fejezetet szentelt eme, hosszú időn keresztül elfeledett témának. Majoros István, egy Hatvanból származó rádióműszerész körül bontakozott ki a szervezkedés. Majoros hosszas beszélgetéseket folytatott ismerőseivel az ellenállásról. Fölkereste Fekete Péter káplánt, s azt mondta, „kellene valami szervezkedést indítani a rendszer ellen". Felkelésüket az állambiztonság még csírájában elfojtotta. Átlagosan 8-10-12 éves börtönbüntetéseket szabtak ki az elítéltekre, ezen kívül kiszabtak két halálos ítéletet, s ebből egyet – Majoros Istvánét – végre is hajtották. A szervezkedők között még egy ÁVH-s határőrt (Barna Lajos) is találhatunk, ami érdekes mentalitás- és rendőrség-történeti elemzési lehetőségeket vet föl arról, mennyire is volt sikeres az ÁVH-sok politikai nevelése, s milyen irányokba építhették kapcsolatrendszerüket (Barna halálos ítéletét egyébként 15 év börtönre változtatták). (131.)

A csepregi ellenállás más ellenálló csoportokkal (legismertebb a Viharsarkon szervezkedő Fehér Gárda) együtt jelzi a – köztudatban rögzült – passzív társadalom képének tarthatatlanságát. Ahogyan a szerző érzékelteti, volt kellő elszántság és elkeseredés a fönnálló rendszer megdöntésére. Ám okkal vélhetjük, hogy a csepregi ellenállók csak azt tudták: mit nem akarnak. Jövőképük nem igen volt, azon kívül, hogy Rákosiék tűnjenek el, és vessenek véget az elnyomásnak, az ÁVH terrorjának, az egyházüldözésnek és a parasztok zaklatásának.

A kilencedik fejezet (142–154.) bemutatja 1956 helyi történéseit és emlékezetét. Különösen izgalmas kérdés 1956 helyi emlékezetével kapcsolatban, milyen volt a viszony az (időlegesen) szétfoszló állam/párt-hatalom képviselői és a forradalom támogatói között. Bár a helyieknek volt mit elszámolniuk a helyi hatalommal, olykor menteni igyekeztek a tisztviselőket a népharag elől. Egy Barasits József nevű gazda ott találta a pártházban Máthé Gyula párttitkárt, és javasolta, hogy tűnjön el, amíg a tüntetők odaérnek. Később a tömeg mégis majdnem széttépte Máthét. Mindez mutatja, hogy még egyazon településen belül is jelen volt az együttérzés, a vérontás elkerülésének szándéka és az – érthető – revansvágy. (142–145.)

A tizedik fejezet (155–159.) egy portré a korábbi fejezetekben többször hivatkozott Fekete Péter káplánról, aki a Majoros-féle ellenállásnak nem volt szervezője, mozgatója, inkább mérsékelni igyekezett a kirobbanni készülő haragot, ám mégis meghurcolták és elítélték a Rákosi-korszakban. A Nyugat- és Északnyugat-Dunántúlon nem volt ritka, hogy papi személyek – a katolikus egyház erős társadalmi beágyazottságánál fogva – jó értelemben politizáló (közügyekért kiálló) szerepet játszottak, a helyi közösségben a szigorúan vett papi feladatoknál szélesebb közéleti tevékenységet folytattak. Fekete Péter legényegyleti szervezőként, cserkészvezetőként nagy szerepet játszott a város egyleti életében.

Ahogyan a Mosoni-síkság szintén katolikus falvaiban, Vas megyében is a Független Kisgazdapárt, majd a Demokrata Néppárt jelentette a politikai alternatívát a papok számára. Döntő szerepük volt abban, hogy a Demokrata Néppárt a Nyugat- és Északnyugat-Dunántúlon, Vas megyében éppúgy, mint a Mosoni-síkságon, elsöprő erejű győzelmet aratott a kistelepüléseken, amelyek hagyományosan vallásosabb arculattal rendelkeztek és rendelkeznek, mint az ipari központok. Nem véletlen, hogy az államszocialista

rendszer mindent megtett a papság megtörésére. Feketét is – noha ártatlan volt a szervezkedésben – 15 év börtönbüntetésre ítélték, majd miután 1955-ben kegyelemmel szabadult, kitiltották Vas megyéből, és áthelyezték Fehértóra. (157–158.)

Az állambiztonság paranoiáját jelzi, hogy még az 1960-as években is megfigyelték a politikával nem foglalkozó plébánost, aki legfeljebb honvágyának adott hangot, nem a rendszer megdöntésének. Végül az utolsó fejezet (160–168.) a mezőgazdaság kollektivizálásáról szól, amellyel megtörték a vidéki lakosságot, s ezzel az utolsó ellenállás is – hosszú időre – kihunyt. A modernizáció befutotta pályaívét a vasúttól a termelőszövetkezetekig, a társadalom végleg átalakult. Ennek számos előnye is volt, társadalompolitika és életmód tekintetében: a társadalombiztosítás, nyugdíj és kulturális javakhoz való hozzáférés kiterjesztése az agrárlakosságra civilizáció előrelépés volt. Ám a népesség egyre nagyobb része áramlott az iparba, más településekhez hasonlóan. (166–167.)

A könyv 45 képet és 15 táblázatot tartalmaz. Ezek a források közel hozzák az olvasót a lokális társadalomhoz. Némelyik fénykép (pl. Kiss Antal legényegyleti képe vagy egy elsőáldozás 1950-ből) akár iskolai tanórán is jól elemezhető forrásként. A kötet számos érdekes, informatív forrást közöl, például egy korabeli űrlapot a határövezetbe való kiutazáshoz.

Jobst Ágnes igényesen, jó stílusban, gazdag forrásbázison írt könyve nemcsak Csepreg polgárainak, hanem a Nyugat-Dunántúl társadalom-, politika- és gazdaságtörténetével foglalkozó történészeknek és szociológusoknak is hasznos olvasmány. A Majoros-féle szervezkedés bemutatásával gyarapítja és mélyíti az ismereteket az „ötvenes évek" ellenállási mozgalmairól, szétfoszlatva a passzív, beletörődő társadalom képét, s a 20. század más eseményeit is „alulról", a helyi társadalom felől mutatja be, árnyalva az országos, „nagy" narratívát.

(Jobst Ágnes: Csepreg a 20. századi történelem viharában 1900–1960. Szombathely, 2020, Szülőföld Kiadó, 232 p.)

KAPRONCZAY KÁROLY

Magyar főügyész a nürnbergi bíróságon

A második világháború kirobbantásáért okolható német hadvezetés és nemzetiszocialista rendszer egyes vezetőit, politikai, katonai és gazdasági képviselőit Nürnbergben vonták felelősségre. A nürnbergi per nem egyetlen tárgyalást jelentett, hanem vizsgálatok és bírósági eljárások sorozatát, s később a pereket Németország egész területére kiterjesztve folytatták. Ezeken a tárgyalásokon elítélték a náci ideológia elfogott és gondosan kiválasztott reprezentánsait. A vádakat négy szövetséges állam képviselte, de elég széles jogász „társaság" vett részt a tárgyalásokon és azok előkészítésében. A magyar közvélemény is tájékoztatva lett a vádlottakról, s a sajtó elsősorban a felelősségre vont magyar háborús bűnösökről tudott. Arról viszont akkoriban senki nem halott, hogy részt vettek magyar származású jogászok a vádak megfogalmazásában, sőt voltak magyar származásúak a jogi eljárások bírói vagy ügyészi bizottságaiban.

Nem olyan régen látott nyomdai napvilágot a svájci újságíró, Philipp Gut *Ítélet a gonosz felett* című vaskos kötete, amelyben Ben Ferencz, a nürnbergi per egyik főügyésze életútját és az igazságért folytatott szenvedélyes harcát ismerteti. A könyv írója és főszereplője „véletlenül" találkoztak, egyikük sem tudta, hogy találkozásukból egy vaskos életrajzi kötet születik majd. Talán az őszinte rokonszenvnek is köszönhető, hogy Ferencz egyre több dokumentumot adott át, elősegítette, hogy a szerző eredeti anyagokba tekinthetett bele. A másik fontos forrás Ben Ferencz átfogó magánarchívuma volt, ami gazdag levelekben, naplókban, hivatalos dokumentumokban, újságkivágatokban, rádió- és tv-interjúkban, fotókban és sok minden másban. Ben Ferencz személye Amerikában – különösen az utóbbi időkben – jól ismert, a holokauszt-emlékezet kapcsán egyfajta kultusz veszi körbe: több televíziós műsor vendége és mozis dokumentumfilm hőse. A német nyelvterületen is hasonló népszerűség övezi.

Ben Ferencz (Benjamin Berell Ferencz) szegény zsidó családban született 1920-ban, nem sokkal Trianon előtt, az akkor még a Magyar Királysághoz tartozó partiumi Csolton. Miután a település Romániához került, családja kivándorolt Amerikába. Apja magángondnokként kapott állást, és Manhattan Hell's Kitchen negyedében foglaltak pincelakást. Ezt is „kegyelemből" kapták, ahol édesanyja kifőzdét tartott fenn. A gyerekek újságkihordást vállaltak, de fogadtak ágyrajárókat is. A lakást vaskályhás fűtéssel melegítették, Benjamin még nem tudott angolul, amikor iskolába ment, otthon édesanyja jiddisül beszélt a gyerekekkel, néha románra fordította a szót. Az iskolában figyeltek fel Benjamin képességeire, és tanárai beajánlották egy kiemelkedő képességű bevándorlókat ingyen oktató gimnáziumba. Több társával sorsjegyhamisítással foglalkoztak, ezért majdnem kicsapták, de végül is tandíjmentes státusban került a főiskolára, majd a Harvard Egyetem jogi karára.

Az egyetemen kutatási asszisztensként háborús bűnökkel foglalkozó szemináriumba került, itt szerzett tudását tudta a nürnbergi ügyészségen használni. Amikort kitört a háború, pilótának jelentkezett, amihez nem volt egészen magas, felderítőnek sem vették fel, mert nem régóta volt amerikai állampolgár. Végül már jogi diplomával a zsebében az Egyesült Államok hadseregének közlegénye lett egy észak-karolinai kiképzőtáborban, ahol egy ismeretlen európai országban tervezett partraszállásra képezték ki az alakulatát. Ben Ferencz egy beszerzési egység írnokaként került Angliába, 1945 végén őrmesteri rangban szerelt le. Előtte egy olyan csapatba osztották be, amelynek feladata

egy háborús bűncselekményekkel foglalkozó részleg felállítása és az ilyen bűncselekményekre vonatkozó bizonyítékok gyűjtése volt. Ebben a szerepben – saját kérésére – az amerikai hadsereg által felszabadított koncentrációs táborokba küldték.

Ez valójában nehéz munka volt, nemcsak kihallgatni kellett, hanem a bizonyítékokat is be kellett szerezni. Buchenwald nevét akkor hallotta először, amikor a katonai ügyészséghez befutott a jelentés, hogy több száz holttestet találtak egy szögesdróttal körbevett területen. Az itt végzett vizsgálatok során sok mindent megtapasztalt. A német adminisztráció rendkívül aprólékos és pontos volt, a táborok irodáiban napról napra vezették a halálozásokat, csak a halál okát hamisították meg („tífusz", „menekülés közben lelőve"), így pontosan tudni lehetett a létszámot, és ki lehetett deríteni a kivégzések idejét és módszerét.

Ben Ferencz nagy gyakorlatot szerzett a zsidó értékek felkutatásában: ide tartoztak az elrabolt műkincsek, festmények, szobrok. Alaposan átnézte a németek által feldúlt irodákat, ahol az esetek többségében használható nyomokat talált. Gyakran az alapos kutatásoknak lett az eredménye, hogy barlangokban, erdei rejtekhelyeken találják meg a keresett tárgyakat. Olyan is gondot okozott, hogy egy helyen hatalmas mennyiségű műtárgyat találtak, ezekből kellett „megkeresni" és azonosítani az egyes műtárgyakat, visszanyomozni eredetüket. Ez szüntelen munkát jelentett, pihenni legfeljebb a vonaton tudott. Volt olyan eset is, hogy az Amerikába visszatérő alakulatának hajóját késte le, végül Belgiumban maradt. Hazatérve Amerikába megnősült, feleségül vette gyermekkori szerelmét, Gertrúdot, akitől aztán négy gyermeke született.

A győzelem után a szövetségesek elhatározták, hogy a náci vezetőket bíróság elé állítják, felállították a nürnbergi törvényszéket. Ekkor sürgősen szükség lett a háborús bűnökben jártas jogászokra. Elfogadta a hadügyminisztérium ajánlatát, hogy ezredesként a nürnbergi perek előkészítésén dolgozzon. Így került az amerikai katonai bírósághoz Nürnbergbe, ahol kinevezték az Einsatzgruppe-per főügyészévé. 27 évesen ez volt Ferencz első bírósági ügye. Ennek ellenére rendkívül nagy kedvvel és sikeresen vitte végig a főper után az egyik legjobban figyelemmel kísért tárgyalást. Az 1947. szeptember és 1948. április között zajlott perben emberiség elleni és háborús bűnökért, valamint SS-tagságuk miatt a náci rendőri szervezetek (pl. a hírhedt Gestapo) vezetői közül huszonnégyen álltak a vádlottak padján. (Azért ennyien, mert ennyi vádlotti hely volt a tárgyalóteremben.) A huszonhárom főből (egyikük öngyilkos lett) tizennégy halálos ítélet született, és öt életfogytiglan. Senki nem kapott felmentést. A halálos ítéletekből végül csak négyet hajtottak végre.

A nürnbergi pert követően feleségével Németországban maradt. A per dokumentumainak kiadásával foglalkozott, hogy később forrásként szolgáljon a történészek és jogászok számára. Részt vett a nácik által üldözött személyek jóvátételi és rehabilitációs programjainak felállításában, és részt vett azokon a tárgyalásokon is, amelyek 1952. szeptember 10-én az Izrael és Nyugat-Németország közötti jóvátételi megállapodáshoz és 1953-ban az első német kárpótlási törvényhez vezettek.

Ma 101 éves, születésének 100. évfordulóján a világ jogász társadalma köszöntötte. Ez a kötet a politikailag még élete alkonyán is aktív Ferencz 100. születésnapján, 2020. március 11-én jelent meg. A könyv megírását sok ember segítette.

Kevés olyan tanúja él még a 20. századnak, aki annyit látott volna, mint Ben Ferencz. Nagyon fontos szerepet játszott a holokauszt meglétének bizonyításában. Munkája során pontos névjegyzékeket készített a háborús önkény áldozatairól, és előfordult, hogy két napon át mondta a vádbeszédét. Már a második világháború utáni nürnbergi perek idején is az volt a célja, hogy egy állandó Nemzetközi Büntetőbíróságot hozzon létre.

De mindenekelőtt már 1947/48-ban megalapozta az új nemzetközi büntető igazságszolgáltatási rendszer alapjait. Ő volt az is, aki elsőként vezette be a jogi gyakorlatba a „népirtás” kifejezést.

Ben Ferencz amikor az amerikai hadsereg katonájaként elkezdte az asszisztensi munkáját, nem sejtette, hogy ezzel saját jövőjéről döntött, a győztesek igazságát szolgálni a bűnök elkövetői felett.

(Philipp Gut: Ítélet a gonosz felett. Ben Ferencz – a nürnbergi főügyész rendkívüli élete és szenvedélyes harca az igazságért. Bp., 2020, Európa Könyvkiadó, 408 p.)

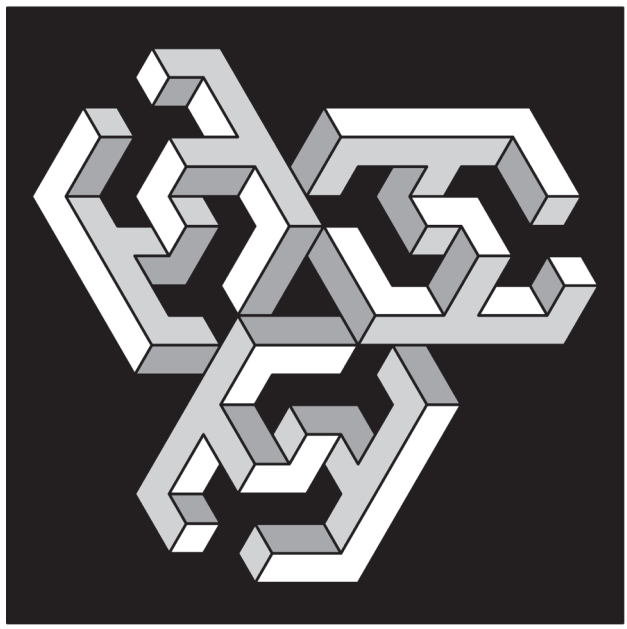

Kérjük, adója 1%-ával idén is támogassa a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat tevékenységét!
Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
Adószám: 19002457-2-42
Köszönjük múlt évi felajánlását!

Zanny Minton Beddoes

Mihail Gorbacsov utóélete
A Szovjetunió utolsó vezetőjének élete és szerelme

A darabból és a filmből kiderül, hogy Mihail Gorbacsov jobban szerette Raiszát a hatalomnál.

A színpadon egy öltözőt látunk, két sminkállomással és két tükörrel. Körben különféle parókák és ruhák lógnak. Két színész – egy férfi és egy nő – lép be, és leül, szemben a közönséggel. Természetes hangjukon beszélnek, akcentus és jelmez nélkül. Mindez csak ezután jön.

Egyelőre a tényeknél maradnak. „1999 májusának végén Raisza Makszimovna elkísérte férjét Ausztráliába" – kezdi a nő. „Gorbacsov bevallotta, hogy a visszaút hosszú és fáradságos volt" – folytatja a férfi, „és azóta is csak arra tud gondolni, hogy ez lökést adott egy folyamatnak, amely már korábban elkezdődött…".

Ez a folyamat a leukémia volt. Az év júliusában Raisza Gorbacsova Németországba ment kezelésre. Mihail vele volt, karjában tartotta, beszélt hozzá és nézte, ahogy kihunyt Raisza életének lángja. A kórtermet sterilen kellett tartani, és Gorbacsov tetőtől talpig védőöltözetet viselt. Raisza nem fogadott el morfiumot, hogy láthassa és hallhassa férjét; egyik éjjel Gorbacsov végig karjában ringatta feleségét, hogy elterelje annak figyelmét az elviselhetetlen fájdalomról, miközben emlékeiket idézték fel az együtt töltött fél évszázadnyi időből.

A rákövetkező három órában Jevgenyij Mironov és Csulpan Khamatova – mindketten Oroszország legismertebb színészei közé tartoznak – ezeket a történeteket adták elő és élték át újra a népszerű moszkvai Nemzetek Színházában. Lépésről lépésre egyre mélyebbre merülnek a karakterek világában. Sminket tesznek fel, hanghordozásokat és gesztusokat próbálnak ki: Mihail mély, délies ejtését, amelyet Kozákföldről hozott; Raisza kifinomult beszédmódját, amelyből a szocialista optimizmus hangja cseng ki. Az orosz pszichológiai realizmus iskolájában kiképzett két színész empátiával és virtuozitással testesíti meg Gorbacsovékat.

Az alakítás a személyes tisztelet kifejeződése – „igen kedvelem Gorbacsovot", vallja be Mironov – és tanulmány arról az emberről, aki megváltoztatta az életét mind a színpadon lévőknek, mind a közönség soraiban ülőknek. „Meg akartuk érteni, hogy honnan jött, és hogyan távozott, miközben semmit nem vitt magával, hite pedig továbbra is rendületlen maradt a szocializmusban" – mondta Mironov. Gorbacsov még a világtérképet is átrajzolta szándékosan és egyéb módon – az összezsugorodott és megcsonkított részek a színház falán láthatók kivetítve.

Gorbacsov, a kommunista párt utolsó főtitkára, színpadi mű főszereplője Oroszországban, de lehetne éppenséggel az ország színpadon ünnepelt jelenlegi kommunista vezetője is. A szovjet éra alatt a szovjet vezetők jubileumaihoz, a múlthoz és a jelenhez kötött produkciók a hivatalos „kánon" részei voltak. Ha annak idején Gorbacsov másként döntött volna a Kremlben, akkor elképzelhető, hogy még ma is a Politikai Bizottság élén állna, és most márciusban az ő kilencvenedik születésnapját ünnepelte volna az ország valamennyi színháza.

A történelem kereke

Amikor azonban 1985-ben hatalomra került (nem sokkal azelőtt, hogy Mironov beiratkozott a Moszkvai Művész Színház színésziskolájába), nevetségesnek tűnt volna az ötlet, hogy Oroszország egyik legdivatosabb, legdrágább színháza önszántából, nem pedig kötelezettségből egy korábbi szovjet vezetőt méltasson. Azonkívül Gorbacsov irányában legtöbben

nem hálát, hanem megvetést éreznek napjainkban. A nagyhatalmi nosztalgiától és frissen szerzett vagyonától megrészegült hatalmi elit – az ország nagy részéhez hasonlóan – legjobb esetben is csak kudarcnak látja Gorbacsov szerepét, legrosszabb esetben pedig árulónak tarják, aki előidézte a szuperhatalom széthullását.

Így mindenesetre sokat elárul, hogy a *Gorbacsov* Lettországból származik, a három balti köztársaság egyikéből, amely az ő politikájának köszönheti a szabadságát. Egy dokumentumfilmhez készülő beszélgetésben, amelyet együtt forgattak a darabbal, Alvis Hermanis, a showműsor lett nemzetiségű rendezője, ezt mondta Gorbacsovnak: „Most jöttem rá, hogy anyám és apám után Ön a harmadik személy, aki meghatározta az életemet – ahogy további milliókét is." Bár sokszor dolgozott Oroszországban, Hermanisnak 2014-ben megtiltották, hogy belépjen a területére, mivel bírálta Vlagyimir Putyint; a főhőst játszó színésznek az orosz elnökhöz intézett személyes kérésére volt szükség, hogy a rendező visszatérhessen, és találkozhasson Gorbacsovval.

A főhős szövege Gorbacsov memoárjaiból lett összeválogatva, és rövid elbeszélésekre lett osztva: *Gorbacsov és az első szerelem, Gorbacsov és Sztálin teteme, Gorbacsov és a méz.* Ez nem egy életrajzi film vagy politikai dráma. Gorbacsovnak a szovjet állam élén töltött idejét mindössze egy sorban intézi el: „Az a hat év úgy telt el, mint egyetlen nap." A rendezőt és a színészeket más kérdések foglalkoztatják: hogyan sikerült ennek az embernek egy olyan rendszer csúcsára kerülnie, amely az emberi ösztönök elnyomására épült?" („Legnagyobb hibánk az volt, hogy elkerülte a figyelmünket Gorbacsov" – vallotta be később a KGB vezetője.) S vajon mi késztette arra, hogy végrehajtsa azokat a reformokat, amelyek 1991-ben a Szovjetunió bukásához, majd saját hatalomvesztéséhez vezettek?

Köteteket írtak a szovjet rendszer összeomlásának elkerülhetetlenségéről, Gorbacsov politikai ballépéseiről vagy a nyugati befolyásról. A színháznak szintén volt egyfajta kámeaszerepe a folyamatban. Gorbacsov nem sokkal hatalomra kerülése után, elment a Moszkvai Művész Színházba, hogy megnézze Csehov *Ványa bácsi*ját. A végén odahívta az igazgatót és azt mondta neki, hogy Ványa bácsi szerepét szívszorítónak találta. „Itt az ideje, hogy ismét mozgásba hozzuk a [reform] kerekét" – mondta.

Azáltal azonban, hogy Hermanis Gorbacsov Raiszához való viszonyára teszi a hangsúlyt, egy olyan mozgatórugóra mutat rá, amelyet ritkán kötnek össze a szovjet vezetőkkel: a szerelemre. „Meg vagyok győződve, hogy a *peresztrojka* nem mehetett volna végbe, ha nincs Raisza és az iránta való szerelme. Egész életében azzal foglalkozott, hogyan nyerje el a kegyeit" – mondta a rendező. Oszip Mandelstam költőnek, aki a Gulag-táborok egyikében halt meg, sikerült megragadnia ezt a bensőséges történelemszemléletet: „Ha nem lett volna Heléna, mi lenne Trója az akháj harcosok számára?" – teszi fel a kérdést egyik versében. A szerelem mozgat mindent – a tengert és Homéroszt is.

A szerelmespár a Moszkvai Állami Egyetem táncparkettjén találkozott; Gorbacsovot felvételi vizsga nélkül vették fel az egyetemre, annak a rekordtermésnek köszönhetően, amelyet ő és apja arattak le szülőföldjén, a Sztavropol régióban. Déli tájszólással beszélő, vidéki kombájnkezelőként kívülállónak érezte magát a háború utáni városi értelmiségiek világában, ahová nagyon szeretett volna tartozni. A szorgalmas Raisza, aki a filozófia szakon tanult, Gorbacsov szemében egy másfajta életformát testesített meg, amelynek több köze volt a klasszikus orosz irodalomhoz, mint a marxizmus–leninizmushoz, amelyet Raisza maga is tanult és később tanított.

1953 szeptemberében házasodtak össze, hat hónappal Sztálin halála után. A menyasszony új ruhát viselt, cipőjét azonban kölcsönbe kapta; az esküvőt céklás krumplisalátával ünnepelték meg az egyetemi étkezdében. Azután pedig, Raisza osztozott férje minden érzésében, gondolatában és kételyében, akár a poros sztavropoli sztyeppéken sétáltak, akár kormányzati dácsájuk havas sétányait rótták éjszaka – kellő távolságban a lehallgatókészülékektől. „Nem élhetünk így tovább" – mondta Gorbacsov Raiszának azon a hajnalon, amikor hatalomra került.

Magasabb rendű szeretet

A házaspár nyilvánosan is vállalt összetartozása miatt Gorbacsov különbözött az addigi orosz vezetőktől. Egy orosz uralkodó a népével volt összeházasítva és elvben nem volt magánélete. Más szovjet vezetők feleségei nem mutatkoztak a nyilvánosság előtt. Raisza jelleme, az elegáns ruhákban megnyilvánuló szépérzéke, intelligenciája és műveltsége viccelődésre és neheztelésre adott okot a szovjet emberek körében. De a darabban, és talán a valóságban is – Gorbacsovot Raisza iránti odaadása arra sarkallta szovjet vezetőként, hogy az emberi életet többre értékelje az ideológiánál vagy a geopolitikánál. Jobban szerette Raiszát, mint a hatalmat.

Ez az 1991. augusztusi puccskísérlet alatt vált nyilvánvalóvá, amikor Raisza az első agyvérzését kapta. Amikor a házaspár visszatért a Krím-félszigetről, ahol házi őrizetben voltak, Gorbacsov nem csatlakozott a szabadulását és a KGB felett aratott győzelmüket ünneplő polgárokhoz. Szeretett hitvesével maradt. Ahogy a Mironov játszotta Gorbacsov mondja a színpadon: „Nem Oroszországot vagy a Szovjetuniót vettem el. A feleségemet vettem el, és azon az éjszakán elkísértem a kórházba. Talán ez volt politikai életem legfontosabb döntése."

Lehet, hogy sok honfitársa szidalmazta Gorbacsovot, de valami átragadhatott rá Mironov és Khamatova dicsőségéből, és sikerre vitte a *Gorbacsovot*. Az előadás végén Gorbacsov maga is felemelt hüvelykujjal nyilvánította ki tetszését páholyából, miközben őt állva tapsolta meg az együttérző közönség. „Annyira boldog vagyok, hogy ezt megérte" – mondta Mironov.

Hihetetlen élmény lehetett, mivel az előadás végén Mironov átváltozik a ma élő 89 éves öreggé, olyan kísérteties pontossággal, hogy különbség alig észlelhető. Egyedül ül az öltözködőasztalnál, és Raiszával töltött életének emlékei tolulnak fel benne; képtelen megválni felesége holmijaitól, és még mindig érzi ruháinak parfümillatát.

Ez az idős Gorbacsov a témája a kísérő dokumentumfilmnek, amelyet Vitalij Manszkij, Lettországban élő orosz rendező készített (nemrégiben tartóztatták le Moszkvában, mert Alekszej Navalnij ellenzéki politikus megmérgezése miatt tiltakozott). A film címe *Gorbacsov.raj* – ez a Raisza kicsinyítő képzőjén alapuló szójáték, amely 'mennyországot' is jelent. Vannak benne olyan jelenetek is, ahol a színészek beszélgetnek Gorbacsovval, de a film elején – korábbi legfőbb hatalmának néma ereklyéiként – szovjet telefonok sora látható. Ma egyedül él, és már nehezen mozog. Manszkij kérdésekkel árasztja el, és ellentmondást nem tűrő kijelentéseket tesz politikáról, szabadságról és Gorbacsov szerepéről a történelemben.

Gorbacsov dacolva mindezzel, kitör a rendezői keretből, éppúgy, ahogy egyszer már kitört az ideológiai megkötöttségekből. Míg a kérdéseket hallgatja, a göcsörtös ereket tanulmányozza a kezén – mintha meglepődne saját testének metamorfózisán. Gorbacsov testi törékenysége csak kiemeli rendkívüli tekintélyét, összetettségét és bölcsességét. Egyetlen színész, még Mironov sem tudna versenyre kelni karizmájával.

„Ön azt mondja, hogy Raisza halálával az egész élet értelmét vesztette" – mondja Manszkij. „Igen" – erősíti meg Gorbacsov. „De hát valóban az lenne csak az élet értelme, hogy szeretünk egy nőt, aki gyerekeket szül nekünk? – hitetlenkedik Manszkij. – Nincs valami magasabb értelme?" Gorbacsov így válaszolt: „Mi lehet annál magasabb rendű, hogy szeretünk egy nőt, aki viszontszeret bennünket?"

A film végén Gorbacsov bariton hangján elénekel egy ezüstös folyóról és pompás zöld erdőről szóló ukrán dalt (elhangzott a darabban is), amelyet még édesanyjától tanult gyerekkorában. Egy más történelmi korból származó magányos személynek tűnik az az ember, aki megváltoztatta a huszadik század folyását, és százmilliókat szabadított fel a szovjet uralom alól. Mégis szabadabb, mint előtte vagy utána a Kreml bármelyik lakója. „Nyugodtan adja csak a filmnek azt a címet, hogy *Beszélgetések egy különccel*" – hunyorított Manszkijra cinkos mosollyal.

(The Economist)

Francis Sempa[1]

Kazuo Odachi: *Egy kamikaze visszaemlékezései: egy második világháborús japán pilóta lenyűgöző története túlélésről, becsületről és megbékélésről* (Tuttle Publishing, 2020, 224 oldal) című könyvének recenziója

Kazuo Odacsi tiszteletben álló rendőrtiszt, biztosítási nyomozó és kendó-mester Japánban; közel hetven évig tartotta titokban, hogy a második világháború utolsó hónapjaiban fiatal kamikaze-pilótaként szolgált, aki nyolc öngyilkos küldetést hajtott végre, de a csodával határos módon túlélte. 2016-ban jelent meg japán nyelvű memoárja, most pedig angol nyelvre is lefordították. Rendkívüli történet fiatalságról, bajtársakról, bátorságról, becsületről, kétségbeesésről, felépülésről, önvizsgálatról és a bezártságról. Mint Sigeru Ohta ügyésztől megtudtuk, a könyv Odacsi visszaemlékezéseinek átirata abban a formában, ahogy neki és munkatársának, Hirojosi Nisidzsima újságírónak elmondta. Mindkét ember elámult azon, hogy Odacsi milyen világosan emlékszik a régmúlt eseményeire, és hogy milyen élénken tudja felidézni őket. Odacsi emlékeit politikai korrektséget mellőzve, olyan becsületesen és lényegre törő módon adta elő, amely csak a rendőrök legjobbjait jellemzi.

Odacsi 16 éves volt, amikor 1943 tavaszán elkezdődött kiképzése a Jamagucsi prefektúra Iwakuni haditengerészeti légibázisán. Hat hónappal később áthelyezték a Koromó város közeli Nagoja haditengerészeti bázisra. Képzését azért gyorsították fel, mert mint később megtudta, „a háború állása nem kedvezett Japánnak" (Ohta és Nisidzsima segítőkészen lábjegyzetekkel és „külön betoldásokkal" látták el Odacsi szövegét, hogy biztosítsák neki a történelmi kontextust). 1944 februárjában Odacsi átkerült a Kagosima prefektúrában lévő Kaszanoharai légibázisra, „ahol kezdetét vette az igazi repülőpilóta-gyakorlat". Az ottani képzés a repülőgép-hordozókról történő fel- és leszállást, lőgyakorlatot, üldözéstaktikát és formációs repülést ölelt fel. Innen a tajvani Hszincsu légibázisra került, ahol konvojokat kísért Tajvan és a kínai szárazföldi között, 1944 októberében pedig a sziget feletti, amerikai harci gépekkel vívott légicsatákban vett részt. „Azok a taktikák, amelyek olyan alaposan begyakoroltattak velünk, teljesen hatástalannak bizonyultak az amerikai gépek túlereje ellen" – panaszolta. Odacsi repülőszázadát a Fülöp-szigeteki Clark légibázisra költöztették, és ott történt, hogy Odacsit és más pilótákat „önként jelentkeztették" a kamikaze-bevetésekre. Odacsi, aki akkor 17 éves volt, megjegyezte, hogy őt és a többi pilótát a felsőbb tisztek hívták meg önkéntesnek az öngyilkos küldetésekre. „Egyikünknek sem volt bátorsága elutasítani ezt az »önkéntes alapon történő javaslatot«, noha azt mondták, hogy ez »személyes döntés«." Odacsi nehezményezte, hogy „parancsnokaink úgy fordultak hozzánk a kéréssel, mintha lenne választási lehetőségünk". Odacsi végül arra a következtetésre jut, hogy „lényegében öngyilkosságra kényszerítettek minket". Ahogy Douglas MacArthur amerikai tábornok csapatai Maniláig és északabbra jutottak, Odachi századát Tajvanra és a közeli kisebb szigetekre evakuálták, ahol kamikaze támaszpontokat hoztak létre Taicsung, Hszinse, Tainan, Hszincsu, Jilan és Isigakidzsima területén. 1945. április 4-e és 1945 augusztusa között Odacsi nyolc kamikaze küldetést hajtott végre (a Zero vadászrepülőgépének aljára szíjazott bombákkal), de különféle okokból – például nem sikerült pontosan bemérnie a célpontot vagy éppen amerikai harci repülők üldözték el – nem sikerült eltalálnia egyetlen amerikai hadihajót sem. Más pilóták, köztük több közeli barátja és kollégája nem voltak ilyen szerencsések. A kamikaze pilóták „szárnyas koporsóink"-nak nevezték gépeiket.

1945. augusztus 15-én, miután az amerikaiak ledobták Hiroshimára és Nagaszakira az atombombát, Odacsi azt a parancsot kapta, hogy amerikai hadihajókon hajtson végre öngyilkos merényletet Okinawa közelében. „A kitűzött

1 Francis Sempa jogász, a pennsylvaniai Wilkes Egyetem politológia-tanszékének docense.

cél – emlékezett vissza – a zavarkeltés volt az USA flottájában, főként a nagyértékű hordozóhajók között." Amikor már a kifutópályán haladt Zero vadászgépével, egy jármű közeledett feléje, amelyből a következő parancs érkezett: „Akciót leállítani!" Japán addigra már kapitulált, a háború véget ért. Odacsi mind a mai napig azon csodálkozik, hogy miért rendelték el azt a végső bevetést. Szerinte „esztelen döntés" volt; az aranygallérosok „nem sokat törődtek az életünkkel". A háború után Odacsi rendőrtiszt lett, és egyre feljebb jutott a ranglétrán, és 36 éves rendvédelmi karrierjét parancsnokként fejezte be. Röviden megemlíti néhány érdekesebb bűnügyi nyomozási esetét. Ezt követően biztosítási helyszíni ellenőrként dolgozott. Emellett kendóval (japán kardvívó harcművészet) foglalkozott, amit több mint 30 éven át tanított is. Írásunk idején Odacsi betöltötte 94. életévét. Büszkén említi meg, hogy ősei a 12. században a Nitta-Gendzsi klán szamurájai voltak. Elmesélte, hogy amikor vadászpilótának jelentkezett, akkor „eltökélte magában, hogy a harcosok »Útját« választja".

Fiatal voltam, és hittem abban, hogy a hazáért folytatott harc, ahogy a szamurájok harca is régen uraikért, igaz ügy volt. Soha nem bántam meg, de rendőri munkám és a kendó tanítása közben… elkezdtem töprengeni azon, hogy vajon az én „Utam" helyes volt-e.

Odacsi és a többi kamikaze pilóta kétségtelenül bátor, hűséges és hazafias volt abban a tekintetben, hogy hajlandó volt életét áldozni császáruk és országuk érdekében. A háború a legjobbat és a legrosszabbat hozza ki az ott küzdő, többnyire fiatal férfiakból. Japán a második világháború előtt és alatt militarista, agresszív nagyhatalom volt, és katonái közül sokan kimondhatatlan kegyetlenségeket követtek el Kínában és a japánok által elfoglalt többi területen. Japán elfogadhatatlan kegyetlenséggel bánt a hadifoglyokkal. Odacsi és más kamikaze-pilóták vakmerően harcoltak egy rossz ügyért egy rossz rezsim érdekében. Ez mindörökre érthetetlen talány marad.

(Asian Review of Books)

Michael Furger és Stephan Sigrist

Meggyengült állam vagy kiábrándult tudomány – ezzel a hat problémával kell szembenéznünk 2021-ben

A W.I.R.E. (Web for Interdisciplinary Research and Expertise) agytröszt olyan társadalmi kihívásokra mutatott rá, amelyekkel Svájcnak ebben az évben meg kell küzdenie.

Mit csinált a hűtőszekrénye az elmúlt napokban? Valószínűleg hűtötte, amit beletett – semmi mást. Valójában azonban új ételeket is kellett volna rendelnie időközben. Észre kellett volna vennie, amikor elfogyott a tej vagy a pezsgő, és közvetlen internetkapcsolatának köszönhetően gondoskodnia kellett volna az utánpótlásról. Legalábbis ezt jósolták 2020-ra a modern technológia prófétái, és ez csak az egyik legártatlanabb bejelentés volt. Ray Kurzweil amerikai futurista, feltaláló és író biztos volt abban az évezred elején, hogy 2020-ban egyáltalán nem lesz szükségünk hűtőszekrényre – mivel többé már nem fogunk enni. Testünk táplálását majd apró robotok veszik át bennünk, amelyek a véren keresztül biztosítják a sejtek energiaellátását. Az 1990-es években a szellem úttörői azt állították, hogy a jövőben genetikailag módosított majmokat alkalmazunk majd bolti eladóként vagy sofőrként. Továbbá egészen a közelmúltig az emberek arról álmodoztak, hogy a közlekedés baleset- és torlódásmentes lesz az önvezető autóknak köszönhetően. Az Uber taxiszolgáltató 2010. évi üzleti tervében ez szintén 2020-ra lett előirányozva. A technopápák által beharangozott jövő nem érkezett el. 2020-ban nem történt meg a mesterséges intelligencia előre jelzett áttörése, hanem egy világméretű járvány tört ki. Ennek társadalmi következményei sokkal erőteljesebben rányomják majd bélyegüket mindennapjainkra, mint a Szilícium-völgy ígért újításai.

A műszaki ipar kudarca

„A digitalizálás csalódást okozott. Ez előre látható volt már a koronavírus előtt, de a világjárvány még nyilvánvalóbbá tette" – mondja

Stephan Sigrist, a svájci W.I.R.E. agytröszt alapítója. „A technológiai fejlődés önmagában nem elegendő bonyolult problémák kezeléséhez, különösen nem, ha egy világjárványról van szó, ahol meghatározók a viselkedés alapvető változásai." A digitális érintkezés – covid alkalmazáson keresztüli – nyomon követésének előnyei igen szerénynek tűnnek a kezdeti eufóriához képest. Sigrist agytröszt tizenkét éve foglalkozik az üzleti élet, a tudomány és a társadalom jövőjének alakulásával, és azt diagnosztizálja, hogy hogyan tükröződik a mindennapokban a beharangozott technológiai fejlődés miatti csalódás.

Egyrészt vannak technikai hiányosságok. „A chatbotokkal [beszélgetős robotokkal] való társalgás az első nehéz kérdésnél megfeneklik." Sigrist szerint a technológiai vállalatokat jobban aggasztják üzleti modelljeik társadalmi következményei, amelyeket nyilvánvalóan nem láttak előre. „A Facebook évek óta újra és újra belebotlik a személyes adatok kezelésének problémájába. Az Uber azzal küzd, hogy sok állam szemében a sofőrök nem vállalkozók, hanem alkalmazottak. Az Airbnb bérletidíj-spirált indított el a városközpontokban, ami azt jelenti, hogy a helyi lakosság gyakran nem engedheti meg magának, hogy lakást vásároljon."

Sigrist szerint vannak olyan társadalmi kihívások, amelyek egyre inkább meghatározzák egy-egy innováció érvényesülését és az ezáltali haladást. „Nem árt idejében felismernünk ezeket a szempontokat." Vajon mik is a következő nagy kihívások társadalmunk számára? A múlt évben Sigrist W.I.R.E.-csapatával egy jövő[kutató] radart fejlesztett ki ennek kiderítésére.

Ami előreviszi a társadalmat

A radart a Mercator-alapítvány és a svájci postához hasonló cégek támogatják. Ez egyfajta térkép, amely különböző területeken mutatja a változásokat; ilyenek például a munka és az oktatás, a család, a kultúra, a táplálkozás és az egészség, de ide sorolható a politika is. A W.I.R.E. számos erőt határozott meg e fejlemények mozgatórugójaként. Az alábbiak tekinthetők a legfontosabbaknak:

- Egészségtudatosságunk növelése
- Virtuális érintkezés, például videókonferenciákon keresztüli kommunikáció
- Értékorientáció: a jelentőségteljesség vagy az egyenjogúság keresése, illetve akár a szélsőséges pozíciók irányába történő elmozdulás
- Figyelemgazdaság: a magán- és a szakmai élet megszervezése
- Az ismétlődő folyamatok és a mesterséges intelligencia automatizálása
- Növekvő szakadék a magas és alacsony jövedelmek között
- A természet és az ember alakítása, például génterápiák vagy az állati élelmiszerek mesterséges helyettesítői
- A várható élettartam növekedése
- Környezeti változások: éghajlatváltozás, illetve a biodiverzitás csökkenése
- Mindennapi életünk mérése digitális rendszerek és intelligens eszközök segítségével

Az agytröszt a fentiek alapján szisztematikusan kiértékeli az információkat és az adatokat, például a demográfiai, ökológiai vagy gazdasági változásokkal kapcsolatban. Ebből többlépcsős eljárással és külső szakértők bevonásával szűri ki a közelgő kihívásokat.

A W.I.R.E. hat témát jelölt ki az *NZZ am Sonntag* [az újság vasárnapi melléklete] számára az idei évre való tekintettel. Stephan Sigrist rövid leírást ad valamennyiről, majd javaslatot tesz a tennivalókra. A lista a teljesség igénye nélkül készült. Mindenesetre tanácsokkal szolgálhat azokkal a problémákkal kapcsolatban, amelyekkel társadalmi szinten kell megküzdenünk – különösen akkor, ha majd véget ér a világjárvány.

Tartalomjegyzék

- 1. Meggyengült állam: Csökken a bizalom a hatalmat gyakorlók iránt
- 2. Csökkenő hűség: Lazul a vállalatok és az alkalmazottak közötti kapcsolat
- 3. Demisztifikált tudomány: A tévedés a kutatás része
- 4. Lassú járványok: A civilizációs betegségek magas költségekkel járnak
- 5. Cselekvőképtelenség a mindennapi életben: Algoritmusok hoznak helyettünk döntéseket
- 6. Figyelmen kívül hagyott generáció: Csökken a fiatalok politikai ereje

1. Meggyengült állam: Nő a bizalmatlanság a hatalmat gyakorlókkal szemben

Első pillantásra egyértelműnek tűnik: az állam a koronavírus miatti állapot első számú győztese. Hatalma nőtt a pandémia idején, tekintsük akár a vírus elleni küzdelem intézkedéseit, akár a vállalkozásoknak és az érintett embereknek nyújtott mentőcsomagokat.

Ezzel szemben felelőssé válik mindenért, ami rosszul megy, például a szövetségi kormány és a kantonok közötti illetékességgel vitákért. Egyes kantonok túlzott igényei és a lezárások stratégiai hiányosságai súlyosan aláásták az állam iránti bizalmat. A napi óvintézkedésekről és a felelősség kérdéséről folytatott vita látószögén kívül eső térben egyfajta erős érveket megfogalmazó államellenesség nőtt ki.

Bár még nem világos, hogy ténylegesen mennyire elterjedt ez a gondolkodásmód. Az oltásellenesek magas száma – Svájcban körülbelül az emberek 50 százaléka – egyértelmű üzenetet hordoz, továbbá ideológiailag gyakran szorosan összefügg az állam- és az oltásellenesség. Az állam társadalmi legitimitása szétesőben van. Fennáll annak a veszélye, hogy csökken a politikai szerepvállalási kedv.

Mi a teendő?

Az állami szektornak meg kell tanulnia másként kezelnie a 21. század kihívásait. Már nem elég csak reagálnia, miközben ragaszkodik a szervezeti felelősségi területekhez.

Ez vonatkozik a járvány megfékezésére, éppúgy, mint az éghajlatváltozással vagy a digitalizáció következményeivel szemben vívott küzdelemre is. Tevékenyen és idejében kell számot vetnünk az új veszélyekkel – méghozzá annak tudatában, hogy az állam az innováció megalapozója.

A lakosság tájékoztatásához új, köz- és magánmédiából álló koncepcióra van szükség; ez lehetővé teszi az állampolgárok számára, hogy ne csak a (hamis) hírek áradatából tájékozódjanak objektívan, hanem a jövőbeli problémákat is idejében számba vegyék.

2. Csökkenő hűség: Lazul a vállalatok és az alkalmazottak közötti kapcsolat

Még ha a koronavírus – az oltásnak köszönhetően – 2021 második felében kisebb rémületet vált is majd ki, mint eddig, számos jel utal arra, hogy a távmunka életünk része marad.

A home office-ban rugalmasabban lehet összeegyeztetni a munkát és a családot, és fenntarthatóbb, mivel leapad az ingázók árama. Ugyanakkor a társas kapcsolatok elsorvadása miatt elveszítjük a bizalmat embertársaink iránt, különösen azért, mert a vírus kezelése egyébként is alapvető követelménnyé tette a mások iránti bizalmatlanságot.

A munka világában a távmunkát végző munkavállalók egyre természetesebb bevonása valószínűleg hozzájárul ahhoz, hogy egyre több fontos munkakört lehet külföldről is ellátni. Ez 2021-ben a vállalatok és az alkalmazottak elhatárolódásához vezet.

Csökken a lojalitás, ami felgyorsítja a kötetlen és projektalapú munkaviszonyok felé vivő tendenciát. Az innováció fontos előfeltételeinek tekintett spontán találkozások ritkábbá válnak. Egy ilyen munkahelyi környezetben alapvető kérdések merülnek fel: Mit jelent egy vállalat? Mire való? Mi tartja össze legbelül a szervezeteket?

A tapasztalatok azt mutatják, hogy egy szervezet identitása és kultúrája összefügg a fizikai jelenlétet igénylő eszmecserével és az infrastruktúrával.

Mi a teendő?

A társadalmi párbeszéd új kultúrájára van szükség, amely összekapcsolja a virtuális interakciókat a való világgal. Ide tartoznak a lakásokra vonatkozó, olyan új megoldások, amelyek ötvözik az otthondolgozást a családi élet követelményeivel, például a bérházak földszintjén található dolgozószobákkal vagy a helyi irodai közösségekkel.

Egy vállalat központja új szerepet kap az alkalmazottak társadalmi és nem hivatalos interakcióiban – és a szervezeti kultúra közvetítésében. Akinek halálhírét költik, az tovább él – ennek az irodára is igaznak kellene lennie, mindenesetre egy olyan helyként, amely a kapcsolódási pontokra összpontosít, ezáltal lehetővé téve a lehető leghatékonyabb otthoni munkavégzést.

A vállalatok a belső kohéziót erősítik azáltal, hogy üzleti modelljeikbe integrálják a társadalmi kihívásokat. Pénzügyi szolgáltatók, amelyeknél normává válnak a fenntartható befektetések, vagy olyan szolgáltatók, akik az etikai alapon

gyűjtenek ügyféladatokat, nemcsak üzleti modelljüket igazítják a jövőhöz, hanem megbízható munkáltatóvá is válnak.

3. Demisztifikált tudomány: A tévedés a kutatás része

A tudomány visszatért – de hogyan! Az oltások szemmel láthatóan életet mentenek. Mostantól vajon csak a közösségi hálózatok visszhangkamráiban zajonganak a tudomány hangos kétségbevonói? Szép is lenne.

Az elmúlt hónapokban ténylegesen láthattuk a tudomány működését: a „trial and error", azaz a próba-tévedés rendszerint sikeres folyamataként. A hiba azonban ennek velejárója, és sok új anyaggal látja el a bírálókat.

Több, gyakran előforduló tény nem könnyíti meg a döntéshozatalt a nyilvánosság számára – éppen ellenkezőleg. Az önmagukban álló adatok nem segítenek abban, hogy hatékonyan felmérjük a kockázatokat.

Ez csak akkor lehetséges, ha a mindennapi élet vonatkozásában tekintjük a dolgokat, mint például a koronás esetek számának értelmezésekor. A tudomány így elveszíti titokzatosságát. Bár megbízható tényeket közöl, ezeket csak korlátozott mértékben tudja nagyobb összefüggésekbe helyezni. Nem is ez a feladata.

Nem teljesült azonban a számos egyetem által támasztott elvárás, miszerint a tudomány tekinthető a fejlődés egyedüli alapjának. A társadalmi problémákra nem lehet pusztán csak az egyéni ismeretek révén megoldást találni.

Meghatározóak a viselkedés-, illetve az értékbeli igazodások. Ez érvényes például az egészséges táplálkozás, a mobilitás és a fenntartható fogyasztás esetében. A tudomány a szükséges alapokat biztosítja a döntéshozatalhoz.

Mégis hogyan akarunk élni, és milyen mértékben akarunk lemondani az egyéni szabadságról a társadalom javára? Az ilyen kérdések társadalmi vitát kívánnak meg.

Mi a teendő?

A jövő kialakításához a politika, az üzleti élet és a tudomány új hálózataira van szükség, nemcsak a járvány elleni harc idején, hanem ezek alapján nézünk szembe a társadalmunk előtt álló minden kihívással, a klímaváltozástól a várható élettartam növekedésén át a digitális átállásig.

A tudománynak jut az a szerep, hogy megteremtse az átláthatóságot a fejlődés, illetve a valós és képzelt kockázatok terén – és hogy új löketet adjon az innováció számára.

Azonban ennél is többről van szó: A tudománynak meg kell erősítenie a társadalomban betöltött szerepét azáltal, hogy az új ismeretek születésének módját is közvetíti. Mégpedig nem csupán az egyes kutatók zsenialitása által, hanem vitákkal, elméletek kipróbálásával és azok kudarcaival.

Nekünk pedig, mint a társadalom tagjainak meg kell tanulnunk elviselni a bizonytalanságot. A biztonság utáni vágyakozás az álhírek táptalaja. Saját életünkre a következő érvényes: Több-kevesebb meggyőződés nélkül kavargunk az élet sodrában? Ez csalhatatlan jele annak, hogy a tudásközösség részei vagyunk.

4. Lassú járványok: Magas költségekkel járnak a civilizációs betegségek

Nem az a kérdés, hogy a covid–19 után sújtják-e majd újabb világjárványok a világot, hanem, hogy mikor. Mindannyian nyugtalanul tekintünk a hasonló fejlemények elé.

Kevesebb figyelem fog jutni az olyan civilizációs betegségeknek, amelyek az egészségtelen életmód – például a helytelen táplálkozás, a kevés testmozgás, a dohányzás, az alkohol, a stressz, illetve a digitális függőség – következményei. Ide sorolhatók a mentális betegségek is.

Ezek a „lassú járványok" egyre nagyobb mértéket öltenek majd, és sokkal nagyobb problémát jelentenek egészségünk szempontjából, mint a koronavírus – igaz, hogy alattomosan terjednek, és nem jelzik őket napi statisztikák.

A médiában ennek megfelelően kevesebb figyelem jut rájuk, a társadalmi és gazdasági költségek azonban annál nagyobbak. A képernyő előtt töltött több idő és a home office miatti kevesebb testmozgás növeli az életmóddal összefüggő és a mentális betegségek kockázatát.

A szűrővizsgálatok hiánya miatt megnő a rákos megbetegedések kockázata. A viselkedés alapvető változtatásai még azoknál a betegségeknél is segítenek, amelyeket [helytelen] életmódunknak köszönhetünk.

Mivel ezeket a változásokat intézkedésekkel próbálják betartatni, ez máris a következő társadalmi problémák elé állít bennünket: az egyéni mozgásszabadság mértékét össze kell egyeztetni a közegészségügyi korlátozásokkal.

Mi a teendő?

A viselkedésbeli változások a hosszú távú siker és az életminőség előfeltételeivé válnak. A hangsúly nem a digitális lépésszámlálókon és alkalmazásokon lesz, hanem a közös értékeken, valamint életkörülményeink intelligens kialakításán, amelyet nem a lehető legmagasabb szintű kényelem határoz meg, hanem a mozgás és az analóg élmények lehetővé tétele. A városi terekre és épületekre egyfajta „egészséges építészet" értelmében mozgáspályákként kell tekinteni, a mozgólépcsőket pedig csak kivételes esetekben kell igénybe venni. Saját érdekeink és a közjó több ponton találkoznak, mint gondolnánk.

5. Cselekvőképtelenség a mindennapi életben: Algoritmusok hoznak helyettünk döntéseket

Bonyolult mindennapjainkban a digitális rendszerek által ígért segítségre tudunk támaszkodni. Nagy mennyiségű adat elemzése és egyéni preferenciákkal való összekapcsolása által egyre több ajánlat érhető el, amelyek leveszik rólunk a döntés terhét, és végigkísérnek minket a hálózatra kötött világ információs dzsungelén: az algoritmusok segítségünkre vannak a társkeresésben, a megfelelő éttermek kiválasztásában vagy a lejátszási listák létrehozásában.

Ugyanakkor használat közben függőségek alakulnak ki, felmerül a manipuláció kockázata, illetve a diszkrimináció, és kiveszik az intuíció. Társadalmi szinten ezek a kockázatok veszélyes méreteket öltenek, mert a rendszerszintű ellenőrzések és manipulációk oda vezethetnek, hogy a mindennapi életben a döntések növekvő számban már nem maguktól születnek, hanem digitális rendszerekre vannak „kiszervezve".

Fennáll az egységesítés vagy akár az egyformaság veszélye. Kreativitás azonban nem létezhet kritikai szemléletű, szabad politikai kultúra nélkül.

Mi a teendő?

A digitális rendszerek hatékony használata átláthatóságot kíván meg a felhasznált adatokat és az algoritmusok céljait illetően.

Azok a vállalatok, amelyek hihető módon tudják tisztázni ezeket az etikai alapokat, előnyben vannak adatalapú társadalmunkban. És mi lesz velünk?

Válasszunk saját magunk zenét, függetlenül a lejátszási lista gyengéd noszogatásától, tájékozódjunk a mindennapi életben okostelefon nélkül, keressük társunkat mobiltelefon nélkül: szabadságunk érdekében fel kell vennünk a harcot az algoritmus ellen.

6. Figyelmen kívül hagyott generáció: Csökken a fiatalok politikai ereje

A klímaváltozás elleni harcban résztvevő elkötelezett fiatalok euforiája után a kiábrándulás következik. Egyfelől 2020 megmutatta, hogy a politika és a média mennyire nem állhatatos a témaválasztásban, és hogy mennyire korlátozott ideig képes az ember a társadalmi problémákat figyelemmel kísérni.

Másrészt már jó ideje megfigyelhető, hogy egyre inkább eltolódik a politikai hatalom a növekvő arányú idősebb népesség javára. Ez veszélyezteti a nemzedékek közti megállapodások elfogadását.

A koronaválság súlyosbítja a fiatal nemzedék adóterheit. A politika iránti bizalom elvesztésével fennáll annak a veszélye, hogy a fiatalok egyre inkább a magánéletbe vagy a virtuális valóságba menekülnek.

Ezzel együtt elmegy a kedvük a politikai életben való részvételtől, illetve egyre nagyobb arányban támogatják autoriter politikai csoportok hatékonynak és eredményesnek tűnő programjait.

Mi a teendő?

Szükségünk van arra, hogy az idősebbek új, őszinte figyelemmel tekintsenek a fiatalabbak gondjaira – továbbá el kell fogadniuk az ő eszközöket, amelyekkel ők kommunikálnak. Sőt az új döntéshozatali és részvételi lehetőségeket is megkönnyíthetnék.

Például a közelgő politikai döntéseket különféle jövőbeli forgatókönyvek útján kellene közölni elvont jogi szövegek helyett. Rögzített legyen a nyugdíj vagy rugalmas nyugdíjazást vezessünk be? Szeretnénk-e szankcionálni az egészségre ártalmas viselkedést?

A politikai döntések következményei játékosan szimulálhatók a forgatókönyvek segítségével, és így a lehetséges fejleményeket virtuálisan formában lehet mérlegelni.

(Neue Zürcher Zeitung)

Michael Gibb[2]

Gyenge láncszemek

Az „ellátási lánc" fogalma megbéklyózza a gazdasági igazságosságról való gondolkodásunkat. Milyen erőket engedhetnek szabadjára az új metaforák?

A hőmérő 38 Celsius fokot mutat, még Dubai aranybazárjának – a szuknak – árnyékos sikátoraiban is. Minden kirakatban karperecek és láncok díszelegnek, apró rudak és érmék takarosan egymásra rakva, kerekes bőröndök gurulása hallatszik a kövezeten.

Azért szenvedek ebben a hőségben, mert egy metafora nyomába eredtem, a globális aranykereskedelem egy láncszemét keresve. Hasonlóan a szomszéd fűszerbazár magas halmokban álló színes poraihoz, ez az arany is messziről érkezett, nagy része olyan kis bőröndökben, mint amelyek körülöttem gurulnak. Egy részük mögött viharos múlt áll, mivel a világ konfliktusokkal terhes és bűnözéssel fertőzött vidékeiről származnak. Az ásványkincsek és az erőszak közti összefüggés rögtön nyilvánvaló, ha figyelembe vesszük, hogy a fegyveres konfliktus szükségszerűen egy pénzügyi vállalkozás. Még akkor is, ha az ellenségeskedés gyökerei mélyebbre nyúlnak, pénzre van szükség a harcosok etetéséhez, felfegyverzéséhez és folyamatos hűségük biztosításához. Néhány hónappal a bazárban tett látogatásom után az ugandai Kampalában, egy rozzant szálloda árnyékos teraszán ülök, és limonádét iszom egy elkeseredett és önjelölt „tábornokkal", akinek a lázadása időlegesen abbamaradt. Elmondása szerint embereinek már csak egy maroknyi lőszere van, és nincs pénz utánpótlásra.

Miután éveket töltöttem az emberi jogi visszaélések dokumentálásával, lassan áttértem arra, hogy megértsem és megzavarjam azokat a gazdasági erőket, amelyek fenntartják az erőszak ördögi körét – először egy civil szervezetnél és újságíróként, majd később az ENSZ nevében. Dél-Szudánban, Afganisztánban, a Kongói Demokratikus Köztársaságban, Kolumbiában, a Közép-afrikai Köztársaságban és másutt láttam, hogyan bányásszák a természeti erőforrásokat, és hogy fegyveres csoportok, bűnbandák és korrupt tisztviselők miként adóztatják meg azokat illegálisan, mely csak növeli és fokozza az erőszakot és bizonytalanságot.

Munkám nemcsak azokat az erőszak- és veszélyforrásokat tárta fel, amelyek még mindig együtt járnak sok, számunkra fontos nyersanyag kitermelésével – az aranytól és más ásványoktól kezdve az ópiumig és a faanyagig –, hanem a résztvevők tágabb körének hallgatólagos bűnpártolását is a kereskedőktől a gyártókon át a bankárokig és a könyvelőkig. Hasonlóan azokhoz, akik a munkaügyi előírások érvényesítésére, a konfliktusok csökkentésére vagy a környezetvédelemre figyelnek, épp ezért én is növekvő mértékben összpontosítottam annak az útnak a feltérképezésére, amelyeket ezek az erőforrások megtesznek a nemzetközi piacok felé haladva, abban a reményben, hogy nyomást gyakoroljak a cégekre és a szabályzókra, és cselekvésre bírjam őket.

Ezt az utat szinte kivétel nélkül „ellátási láncnak" írják le, amely metafora olyan sikeressé vált, hogy gyakran elfeledkezünk a jelenlétéről. Arra hív minket, hogy cégek sorát képzeljük el, ahol mindegyik zökkenőmentesen kapcsolódik a másikhoz, és adják tovább az anyagokat, a bányától a feldolgozáson és összeszerelésen át a fogyasztóhoz, vagyis hozzánk.

A terminus népszerűsítése egy Keith Oliver nevű üzleti tanácsadónak köszönhető az 1980-as évek elején, bár néhány korábbi példával is találkozni. Oliver kezdetben jobban kedvelte az „integrált készletkezelés" kifejezést és az „I2M"[3] rövidítést, mint azt egy 2003-ban megje-

2 Michael Gibb szabadúszó író és újságíró. Korábban az ENSZ dél-szudáni szakértői testületének koordinátora volt, és a Global Witness nemzetközi civil szervezet megbízásából a konfliktusrendezések finanszírozását vizsgálta. Az Oxfordi Egyetemen szerzett filozófiai doktorátust.

3 Az „integrated inventory management" kifejezésből. Az I2M (Innovation to Market) rövidítést ma már másra használják: egy jól ismert, európai szinten elindított kezdeményezés, amely elősegíti a digitálisan vezérelt piacképes megoldások határokon átnyúló alkalmazását, a keresleti és kínálati oldal közötti kapcsolat javítását. [*A szerk.*]

lent cikkben elárulja. Amikor azonban az I2M-t bemutatta ügyfeleinek, látta, hogy „szemük üvegessé vált az unalomtól"; végül rátalált az érzékletesebb képet nyújtó „ellátási láncra" vagy „ellátóláncra".

Természetesen a valóságban nem létezik ilyen cégeket összekötő lánc, de azóta az ellátólánc imázsa formálta annak módját, ahogy a világgazdaságot és a termékek ezen keresztüli mozgását elképzeljük. Annyira beleivódott gondolkodásunkba, hogy nehéz lenne számunkra másféle módon leírni a folyamatot. Ha viszont szem elől tévesztjük ezeknek a képeknek a gondolkozásunkban játszott szerepét, képzeletünk korlátok közé szorul, mivel egy olyan metafora alakította őket, amelynek jelenlétéről megfeledkeztünk.

Az ellátási lánc metaforája jelenleg visszatart bennünket, és határokat szab abbéli képességünknek, hogy megoldjuk a világgazdasági rendszert sújtó problémákat. A jó metaforákhoz hasonlóan ez is leegyszerűsít annak érdekében, hogy valami alapvetőt tegyen nyilvánvalóvá, de ebben az esetben *mi* magunk jelentjük a bonyolultságot. Mivel a termékek és megtett útjaik kerültek a középpontba, mi – emberek, akik használják és gyártják azokat – pusztán színpadi statiszták lettünk, akiket végső soron rajtunk kívül álló gazdasági erők irányítanak.

Pár hónappal ezelőtt egy volt munkatársam küldött nekem egy képet, amelyet akkor kapott, amikor a bányaiparban történő visszaéléseket dokumentálta. A fényképen három ember feküdt egymás mellett egy lejtős domboldalon. Mindhárman halottak voltak, és a szemerkélő esőben kisebb tömeg gyűlt köréjük. A kelet-kongói Kalehében, ahol a kép készült, a faluban lakók kassziterit-bányászatból élnek; ebből az ércből nyerik az ónt és még más ásványokat. A meredek hegyek és a heves esőzések azonban gyakran halálos kimenetelű földcsuszamlásokat eredményeznek, amely ellen szinte semmi nem nyújt védelmet. Az ilyen halálesetek világszerte gyakoriak. A munkások más iparágakban is ugyanilyen súlyos veszélyhelyzeteknek vannak kitéve, kezdve a zsúfolt textilgyárak halálos tűzvészeitől a modern kori rabszolgaságig a mezőgazdaságban. Az ellátási lánc metaforája itt nem pusztán magyarázattal szolgál – az ilyen tragédiákra adott erkölcsi válaszunkat is formálja.

Peter Singer filozófus esszéje a megelőzhető emberi szenvedésről *Éhség, bőség és moralitás* (1972) címmel nagy hatással volt e tekintetben. Miközben természetes, hogy a tőlünk messze lévő emberek szenvedését kevésbé tartjuk fontosnak vagy sürgetőnek, ez erkölcsi hibának számít részünkről – érvelt. A puszta földrajzi távolság nem akadályozhat meg bennünket abbéli kötelességünkben, hogy megsegítsük a szükséget szenvedőket. Az ellátási láncról szóló elképzelés segített ennek az erkölcsi távolságnak a csökkentésében azáltal, hogy közvetlenül összeköt bennünket – feltételezett fogyasztókat – és a cégek földrajzilag távol eső, de összekapcsolt sorát. Az ellátási lánc ma már jól bevált módszer arra, hogy megpróbálja elszámoltatni a vállalatokat alvállalkozóik, kereskedőik és beszállítóik legalább egy részének magatartását illetően. John Ruggie – a korszakalkotó „üzleti vállalkozások emberi jogi felelősségére vonatkozó irányadó ENSZ-alapelvek" (2011) megfogalmazója – egy 2017-es beszédében egyik elsődleges célként a „társadalmilag fenntartható ellátási láncok biztosítását" jelölte meg; becslése szerint ezek körülbelül 1 milliárd ember életét befolyásolják. Az ellátási láncok központi szerepet kaptak a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet és a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet munkájában. Még olyan törvények is, mint az Egyesült Királyságban a modernkori rabszolgaság elleni törvény (Modern Slavery Act, 2015) és az Európai Unió (2021 januárjától hatályos) Konfliktusból származó ásványkincsekről szóló rendelete (Conflict Minerals Regulation) ma már kifejezetten előírják egyes vállalatok számára, hogy tüzetesen vizsgálják meg ellátási láncukat a kockázatok és visszaélések szempontjából.

Mindenesetre nehéznek bizonyult, hogy a fokozottabb tudatosságot folyamatosan átültessék a gyakorlatba. Évtizedes kampányolás, kormányzati kezdeményezések és iparágak által tett ígéretek ellenére még mindig aggasztó gyakorisággal derül fény olyan problémákra, mint a gyermekmunka, a fegyveres konfliktusból származó gyémántok és a kiszipolyozó üzemek. Ez idő alatt sok iparág arculata szinte a felismerhetetlenségig megváltozott az innovációknak köszönhetően, kezdve az automatizált gyártósoroktól a gombnyomásra történő következő napi kiszállításig.

Hasonló újításokkal ugyanakkor sikerült lassan átformálni ugyanezeknek az iparágaknak a társadalmi és ökológiai lábnyomát. Eközben a szabványok és tanúsítványok szédítő rendszere – amelyek a fogyasztói döntéseinket hivatottak segíteni – csak növelte az összevisszaságot. Minél több információt keresünk, annál kevésbé világos, hogyan tudunk felelősségteljesen eljárni – ez sokakat óhatatlanul arra késztet, hogy teljesen abbahagyják a vizsgálódást. Egy ellátási lánc mentális képzete segítséget adhat számunkra ezeknek a problémáknak a leírásában, de nem feltétlenül segít bennünket a megoldásukban.

Azokat a metaforákat, amelyeket többé már nem ismerünk fel képekként, „halott metaforának" is hívjuk: saját sikerük és túlzott használatuk ölte meg őket. Ennek ellenére a halott metaforák nem olyan erőtlenek, mint a kifejezés sejteti. Időnként épp azok a képek hatnak ránk a legerőteljesebben, amelyekről megfeledkeztünk – bár az, hogy miként teszik ezt, továbbra is rejtély marad. Az ókori szónokok tehetségétől elbűvölt Arisztotelész úgy vélte, hogy a metaforák találó használata a zsenialitás egyik formáját jelentik. A modern nyelvészek és filozófusok továbbra is megosztottak a tekintetben, hogy egy jó metaforának miképpen sikerül ennyire túlmutatnia eredeti jelentésén. William Shakespeare Júliája természetesen nem maga a Nap.[4] A kifejezés mégis inkább Rómeó szerelmének mélységéről és arról árulkodik, hogy Júlia körül forog az élete, nem pedig egy hamis állítás a csillagászatról. Egy jó metafora esetében ezt az átvitt értelmet talán érdemes lehet másutt, nem pedig szavainak szó szerinti jelentésében keresni. Ha a kifejezés sikeresen közvetíti ezt az információt, annak szó szerinti jelentése egy bizonyos ponton valamilyen átalakuláson kell átessen. Talán az a kontextus, amelyben elhangzik, vagy tudat alatt magunkévá tett nyelvi szabályok valamilyen rendszere nagyobb jelentőséget ad a kifejezésnek, mint amit a „Nap" szóhoz szoktak kapcsolni. Ez a metafora-értelmezést vallják olyan teoretikusok, mint Max Black vagy Harold Skulsky.

Más gondolkodók kétségbe vonták azokat az erőfeszítéseket, amelyek egy metafora *tényleges* jelentését akarták tetten érni, amely ott rejtezik valahol azokon a szavakon és mondatokon belül, amelyekből összeáll. Egy ilyen kutatás éppúgy tévedésből indul ki, mint sajátos jelentés keresgélése valahol egy képen vagy egy fotón, érvel Donald Davidson filozófus. Hasonlóan egy hatásos fénykép által ránk gyakorolt benyomáshoz, az, amit mi egy metafora jelentésének gondolunk, valójában a *hatás*, amelyet a hétköznapi nyelv ügyes használata vált ki az olvasóban vagy a befogadóban. A metaforák – akárcsak a viccek – a nyelvi előadóművészet apró darabjai, amelyek arra hivatottak, hogy hatást váltsanak ki közönségükből.

Egyes kognitív nyelvészek elvetik az effajta kísérleteket, hogy a metaforát egyfajta készséggé vagy nyelvészeti trükké fokozzák le, amely nélkül elvben nem tudnánk élni. George Lakoff és Mark Johnson kognitív nyelvészek és filozófusok a *Metaphors We Live By* (*'Metaforák, melyekkel együtt élünk'*) című úttörő könyvükben azzal érvelnek, hogy a metaforák, amelyek messze nem pusztán csak nyelvi díszítőelemek, valójában központi szerepet játszanak azon alapvető képességünk szempontjából, hogy megértsük a körülöttünk lévő világot és eligazodjunk benne, fogalmakat felhasználva mindannak kategorizálására és értelmezésére, amit tapasztalunk. Ez a fogalmi rendszer alapjaiban véve metaforikus. Különböző kultúrákban és nyelvekben egyszerű és jól ismert gondolkodási mintákat használnak bonyolultabb jelenségek kibontásához és feldolgozásához. A szerelem olyan, mit egy utazás, tele „útitársakkal", „buktatókkal az úton" és a kapcsolatokkal, amelyek végül „sehova sem vezetnek". Az érvek olyanok, mint a háború, „védhetetlen állásokkal", „lelövik őket", hogy kiderüljön, kik a „győztesek és a vesztesek". Még ha ezek a beszámolók esetleg nem is értenek egyet e nyelvi bravúr megvalósításának miként jében, egységesek a metafora erejének felismerésében gondolataink alakítását és befolyásolását illetően. Eltérésük abból a közös megfigyelésből fakad, hogy egy jól megválasztott metafora meglepő könnyedséggel viheti elménket az egyik irányba, és távolabb egy másiktól. Nincs azonban egyetértés a „miért" tekintetében.

4 Shakespeare szereplői metaforákkal beszélnek. A teljes művön végigvonultatja a fény és a sötétség kontrasztját. Rómeó és Júlia számára a másik fény a körülöttük lévő sötétségben, Rómeó a Naphoz hasonlítja Júliát. [*A szerk.*]

„Kétségtelenül zseniális ötlet volt a tevét a sivatag hajójának nevezni, de ezzel aligha jutnánk sokra, ha idomítanunk kellene ezt a hasznos állatot", jegyezte meg George Eliot, az angol írónő *A vízimalom* című regényében – a fanyar megjegyzés a metaforára való túlzott támaszkodás veszélyéről szól. Nem figyeltünk azonban Eliot tanácsára a metafora korlátait illetően, amikor arról van szó, hogy az ellátási lánc elképzelése miként szűkíti le gondolkodásunkat a világgazdaságról. Először is a „lánc" képzete szinte elkerülhetetlenül arra hív bennünket, hogy „gyenge láncszemként" fogalmazzuk meg a problémákat. Tulajdonképpen ezt kerestem a dubai aranybazárban. Ahogy ment le a nap és enyhült a hőség, csupasz villanyégőkkel megvilágított betonlépcsők vittek fel egy zsúfolt, negyedik emeleti irodáig, ahol a kelet-kongói aranyat adják-veszik. A következő nap néztem, ahogy fiatal férfiak nyers aranyrudakat halmoznak fel egy mérlegre, amely valószínűleg nem sokkal azelőtt a darfuri régió bányáiból származó aranyat mért.

Ezek azok a tényleges beléptetési pontok, amelyeken át az erőszakhoz és bántalmazásokhoz köthető arany bejuthat a globális piacokra. Rendkívül fontos ezeknek a láncszemeknek a feltárására irányuló munka csakúgy, mint az ezeket a cégeket és egyéneket elszámoltatni akaró törekvések.

Maga a tény azonban, hogy ezek a láncszemek léteznek, nem bizonyíték arra, hogy ezek jelentenék az egyetlen, vagy éppen a fő problémát. A megjósolható rendszeresség – amellyel a hozzám hasonló kutatók találkoznak velük – voltaképpen azt sejteti, hogy inkább tünetről, semmint okról van szó. Az erős ellátási láncról alkotott mentális képünk azonban megnehezíti azt, hogy másképp képzeljük el a haladást, mint néhány rossz láncszem erősebbekre cserélését. Ez visszatart minket attól, hogy mélyebben elgondolkozzunk azokról a rendszerszintű feszültségekről és ösztönzőkről, amelyek első helyen a problémák okozói – nem utolsósorban arról a nyomásról, hogy nagyobb termelési volumen révén egyre alacsonyabb áron növeljük a nyereséget. Ezek a feszültségek rendszeresen együtt járnak olyan általános problémákkal, mint az elégtelen munkavédelem, a hiányos környezetvédelmi szabályozás és a túlzott vállalati befolyás, hogy az ebből eredő hátrányos következményeket azokra terhelik, akik a legkisebb ellenállást tanúsítják, például a bányászok vagy a textilipari munkások.

Az ellátási láncban található gyenge láncszemek fogalma attól is távol tart bennünket, hogy megkérdőjelezzük az egyre széttöredezettebb kitermelési és termelési modell – egy mind hosszabbra nyúló lánc – értékét. Az ilyen láncok szabályozások olyan egyvelegéből jöttek létre folyamatosan, amelyek hathatósan ösztönzik a nagy cégeket arra, hogy elhatárolják magukat tevékenységük realitásaitól. Ezt oly módon teszik, hogy a morálisan kevésbé elfogadható feladatokat egyre inkább alvállalkozóknak és tanácsadóknak adják ki, akiknek a munkáját nem számítják a cég tevékenységei közé, és akik nem a cég nevében járnak el. Minél bonyolultabbá válik a termelési modell, annál észszerűbbnek tűnik, hogy megkérdőjelezzük egy vállalat felelősségének korlátait a közvetlen beszállítókon túli szereplők etikusságát illetően. Ily módon a cégek felhatalmazva érzik magukat, hogy önáltató meséket gyártsanak, és hogy a láncon továbbhárítsák a felelősséget a problémákért – a felfedezett gyenge láncszemeket megjavítják, míg a tágabb értelemben vett üzleti modellt változatlanul hagyják.

Az elmúlt évtizedben egy hatalmas iparággá alakult a complience, azaz a jogszabályoknak megfelelés módszertana, amelynek fő szerepe, hogy segítsen a vállalatoknak ellátási láncaik tisztaságát biztosítani. Ezenkívül segített a gyenge láncszemek beazonosítását szolgáló új módszerek kidolgozásában, és magyarázatok (ki)találásában, hogy miért nem lehetett korábban észlelni őket. Számtalan címkét és tanúsítványt terveztek, hogy előbbi törekvéseik eljussanak a fogyasztókhoz, ami viszont visszatartja azokat további kérdések feltevésétől. Sokkal kevesebb energiát fordítottak arra, hogy elgondolkozzanak egy olyan üzleti modellen, amely ilyen riasztó rendszerességgel hoz létre hibás láncokat, vagy hogy inkább megoldják a problémát, ahelyett, hogy a cég hírnevét érintő és a jogi kockázatokkal foglalkoznának. Ennek az irányzatnak az orvoslásához szükség lehet a fogyasztók, a cégek és a termékek közti viszonynak nem valamilyen összekapcsolódó, hanem végső soron különálló láncszemekként való újragondolására.

A második mód, amellyel az ellátási lánc metaforája korlátozza gondolkodásunkat, hogy a termékekre, és nem az emberekre összpontosítja gondolkodásunkat. Pólóingekről, aranygyűrűkről és mobiltelefonokról szóló ellátási láncokról beszélünk. Az emberek másodlagosak és csak a termelésben játszott szerepük szemszögéből értékelik őket, azaz mint bányászokat, ruhakészítőket vagy ékszerészeket. A világ tehetősebb részeiben ez a gondolkodásmód elkerülhetetlenül oda vezet, hogy a legtöbb ember fogyasztói szerepbe kerül, amelyet feltehetően mindössze csak mint legvégső láncszem él meg. Miután csak „puszta" fogyasztók vagyunk, erkölcsi önrendelkezésünk gyorsan lecsökken, hogy megfeleljen ennek a szerepnek. Ez arra késztet bennünket, hogy a fogyasztási döntéseinket az értékeink és felelősségünk alapvető megnyilvánulási formájának tekintsük, figyelmen kívül hagyva azokat a lehetőségeket és felelősségeket, amelyek más szerepeinkhez kötődnek, például amiket munkavállalókként, részvényesekként vagy állampolgárokként játszunk, akiknek végső soron e problémák közül sokból előnye is származhat. Továbbá az uralkodó gazdasági rend értékelésekor azok hangját határozza meg elsődlegesként, akiknek megvannak az eszközeik a fogyasztáshoz, gyakran azok kárára, akik ennek következményeit közvetlenebb módon elszenvedik. Az ellátási lánc metaforának ez a természetes kiterjesztése abban a számtalan felhívásban tükröződik a legvilágosabban, amelyek arra buzdítják a fogyasztókat, hogy vásárlóerejüket felhasználva alakítsák át a világot. A „mit és hol vásároljunk" jellegű döntéseink révén pedig voltaképpen arra vagyunk ösztönözve, hogy jelzést adjunk preferenciáinkról, és hogy az általunk előnyben részesített vállalati magatartás mellett tegyük le a voksunkat.

Fontos, hogy tájékozott és tudatos fogyasztók legyünk. Azonban a legjobb esetben is problémásnak lehet nevezni a fogyasztók elsődleges eszközzé és erkölcsi iránytűvé avatását a fogyasztáshoz kötődő problémák esetében. A legtöbb fogyasztónak mérlegelnie kell az erkölcsi megfontolásokat más tényezőkkel, mint például az idővel, a költségekkel és a más alternatívák elérhetőségével szemben. Ezenkívül a legtöbb termékben többfajta ellátási lánc egyesül, mint például maga a termék és annak csomagolása. Ha alapvetően a fogyasztókra összpontosítunk, akkor ez is a fogyasztói javak felé irányítja a kampányokat és eltereli őket más termékektől – az aranyrudaktól, a sugárhajtóművektől vagy a vb-stadionoktól –, amelyek gyakran nagyobb hatással vannak az erőforrások felhasználására és a vállalati magatartásra.

Ily módon az ellátási lánc metaforája megint csak arra ösztönöz bennünket, hogy még inkább a fogyasztást lássuk az elsődleges eszköznek a végső soron a fogyasztásban gyökerező problémák kezelésére. Minél inkább a fogyasztó szintjére süllyed önrendelkezésünk, annál fontosabbá válik a fogyasztás a világra gyakorolt hatásunk szempontjából. Még több dolog megvásárlása erkölcsi cselekedetté válik, értékeknek adunk kifejezést általa, a szavazás állampolgári kötelességéhez hasonlóan. Ennek a fogyasztói körforgásnak a megkérdőjelezése vagy a belőle való kilépés e felelősség megszűnésének tűnik.

Ez talán akkor látható a legvilágosabban, amikor a cégek további prémiumtermék-vonalakat indítanak el azoknak a fogyasztóknak, akik hajlandók és képesek jelezni preferenciájukat a felelősségteljesebben előállított termékek iránt – és ezáltal ügyesen a fogyasztóra hárítják át a felelősséget a tisztább ellátási láncok választását illetően, levéve azt a cégek és a kormányok válláról, akiknek meglenne a hatalmuk annak biztosítására, hogy ne legyen szükség effajta választásra.

Nem kérdéses, hogy az ellátási lánc metaforája sikeresen lefarag valamennyit a Singert zavaró erkölcsi távolságból, kapcsolatot teremtve a termék felhasználói és gyártói között. A fogyasztókat – legalábbis részben – remélhetőleg megindítja az a gondolat, hogy tartoznak valamivel azoknak, akiknek a keze megformált és megérintett egy tárgyat a feléjük vezető úton. A metafora azonban azt is megnehezíti, hogy túllássunk az általa előírt szerepeken és feltételeken, és hogy keményebb és mélyrehatóbb kérdéseket fogalmazzunk meg. Az etikus fogyasztás az egyik módja lehet annak, hogy a helyes irányba mozdítsuk el a globális gazdasági rendszert, de a fogyasztóktól nem várható el, hogy vásárlásaikkal segítsék elő a gazdasági és környezeti tudatosságot.

Ahol az ellátási lánc metaforája korlátoz bennünket, ott az alaposabb reformokig vezető útnak egy ötletdús erőfeszítésből kell kiindulnia, hogy

újrafogalmazzuk azokat az összetett gazdasági viszonyokat, amelyek közt valamennyien létezünk. Mindebben némiképp talán segítségünkre lehet a második századi sztoikus filozófus, Hieroklész azzal a meggyőződésével, hogy önmagunk – legalábbis részben – a másokhoz való viszonyunk által formálódunk. Hieroklész úgy fogja fel, hogy másokhoz való viszonyunk koncentrikus körök sorozatára épül. Az orosz matrjoska babákhoz hasonlóan, minden egyes kört egy nála kissé nagyobb kör vesz körül. Mi magunk foglaljuk el a legbelsőbb kört, majd folyamatosan egyre nagyobb körök következnek, amelyek a közvetlen családot, a közösséget, az országot és végül az egész emberiséget képviselik. Feladatunk Hieroklész szerint abban áll, hogy mindezeket a köröket közelebb húzzuk egymáshoz és a középponthoz, miközben a külső körökben lévőket egyre inkább úgy kezeljük, mint a hozzánk közelebb állókat. Ha ebben kudarcot vallunk, ezzel nem védjük önmagunkat, hanem épp ellenkezőleg, elhatárolunk magunktól egy részt abból, akik vagyunk.

Hieroklész meséjének üzenete egyértelműen visszaköszön egy sokkal kidolgozottabb metaforában, amely központi szerepet tölt be Immanuel Kant erkölcsfilozófiájában. Kant arra hív bennünket, hogy társ-törvényhozók legyünk egy királyságban, ahol mindannyian egyformán fontosak vagyunk, és senkire sem tekintenek úgy, mint pusztán mások boldogságának az eszközére. Egy ilyen eszményi felállásban, azok a törvények, amelyeket mindannyian elfogadunk, valóban igazságosak lennének, és ezeknek kellene irányítani bennünket a valóságban is.

Ezeknek a képeknek mindegyike egy egyszerű és jól ismert kérdéshez vezet. Úgy bánunk-e másokkal, ahogy szeretnénk, hogy velünk is bánjanak? Egyik kép sem zárja ki a mások szolgálatában végzett munkát. Kant képzelt királyságában a bányászok és a ruhakészítők továbbra is léteznének, és végső soron egymásnak szánt anyagokat állítanának elő. Mindenesetre, ha ez a rendszer olyan módon van elrendezve, amely valóban igazságos, akkor minden résztvevője számára elfogadható törvényeken kell alapulnia. Ezt ez elvont eszmét nehéz lehet megvalósítani a gyakorlatban, de ez adja az igazi erkölcsi mércét, amelyhez saját rendszereinket kellene mérnünk.

A kanti kérdés talán leghíresebb angol-amerikai újrafogalmazása John Rawls filozófushoz kötődik. Bár nem vette közvetlenül figyelembe az igazságosságot, az erre vonatkozó alappróbája valójában azt a kérdést teszi fel nekünk, hogy vajon elfogadnánk-e a jelenlegi kitermelési és gyártási módokat, illetve munkakörülményeket, ha véletlenszerűen osztanák ki a szerepeket a rendszerben, és megeshetne, hogy nekünk kellene végezni a termelőmunkát. Vádiratként szólhat a jelenlegi kitermelési és gyártási rendszerek ellen, hogy olyannyira nyilvánvaló a kérdésre adandó válasz, hogy még feltenni is radikálisnak számít. Azok a feltételek, amelyek a Ruggie által említett közel egymilliárd ember életét alakítják, egyszerű kifejezéssel élve elképzelhetetlenek lennének legtöbbünk számára. A válasz nyilvánvalósága szintén vádlón hangzik azzal kapcsolatban, hogy mennyire leszűkítjük a problémát, és hogy megoldására tett erőfeszítéseink során milyen földhözragadt módon gondolkodunk.

Az ellátási lánc metaforája bármennyire is hatásos, elvonja figyelmünket azoktól a nagyobb erőktől, amelyekből a megoldásra váró problémák erednek. Ezek közé tartozik a jelenlegi fogyasztói szokások fenntarthatósága; a gazdasági alternatívák hiánya; a gyenge szabályozási felügyelet; a visszásságot feltáró újságírók elégtelen védelme; a tény, hogy a tulajdonosi struktúra könnyűszerrel elrejthető és leplezhető; az a kereskedelmi nyomásgyakorlás és azok az ösztönzők, amelyek valószínűleg azokat mozgatják, akik hasznot húznak a visszaélésekből és a kiskapuk kihasználásából. Az erősebb és ellenállóbb ellátási láncok építésére irányuló erőfeszítéseink csak eddig visznek bennünket. Amit tökéletesíteni próbálunk, mindössze csak egy kép, méghozzá nem is a teljes. Alternatív elképzelések segíthetnek abban, hogy újra beemeljük a vitába ezeket a nagyobb horderejű problémákat, miközben például emlékeztetnek minket annak fontosságára, hogy minden érintettet bevonjunk a vitába az ellátási láncok megszervezését illetően.

Az ilyen korlátok elkerülhetetlenek bármilyen metafora esetén. Eliot így folytatja a panaszkodást: „nagyon ritkán nyilatkozunk egy dolog valódi lényegével kapcsolatban, vagy ha mégis megtesszük, akkor tagadjuk, hogy az lenne, ami.” Ekkor

a veszély nem magában a metafora használatában rejlik, hanem abban, hogy elfeledkezünk arról, ez az, amit használunk. Ezért a megoldást nem jelentheti pusztán egy jobb metafora keresése – hanem inkább az, hogy emlékeztessük magunkat, hogy éppen használunk egyet, és hogy sokkal több metaforát vegyünk igénybe, amikor az egyszerű szavakba nem önthető valóságot akarjuk megragadni.

(Aeon digital magazine)

Fiona Woolard

A gyerekszülés mint teljesítmény

A gyerekszülés megítélésének filozófiai összefüggései

Egy beérkező e-mail pityegése hallatszik. Azt adja hírül a tanszéknek, hogy sportos kollégánknak sikerült lefutnia a maratont. Értesülünk arról, hogy mindezt mennyi idő alatt vitte végbe, és hogy hány hónapig tartott az edzés: úgy illik, hogy valamennyien gratuláljunk lenyűgöző teljesítményéhez. Egy pillanat sem telik el, és még egy e-mail érkezik, ezúttal csak nekem. Kedvenc kolléganőmtől van, aki mindig készen állt, hogy viccet csináljon a nemek közti kettős mércéből. Leírja benne, milyen e-mailt szeretne látni az egész tanszék részéről, mindenkit arra biztatva, hogy gratuláljanak *neki* első, hosszúra nyúlt szüléséhez, kiegészítve a fájdalomcsillapítás (nála sikertelen) módszerének lényeges statisztikájával, a vajúdás minden egyes szakaszának hosszával (a második, tolási szakasz körülbelül olyan hosszú volt, mint amennyi idő alatt partnere futja le a maratont), és a világra jött baba súlyával és fejkerületével.

A terhesség, a szülés és a szülőség korai napjaiban mi emberek olyan elképesztő dolgokat művelünk testünkkel, amelyek csak a maratonfutók teljesítményéhez hasonlíthatók. Terhesség idején testünk a mikroszkópikus blasztocisztától a kifejlett magzatig védi és táplálja a növekvő emberi lényt. Az emberi teljesítőképesség határait csak az élsportolókéhoz mérhető energiafelhasználási csúcsok segítségével feszegetjük. Vajúdás közben a méhnyak 10 cm szélesre bővül, nagyjából akkorára, mint egy zsemle. Amikor szoptatunk, akkor olyan tejet termelünk, amely pontosan megfelel kisbabánk igényeinek; a tej kalóriatartalma megnő a baba jelzésére, mi szerint gyorsan akar nőni, és egész nap etetni kell, továbbá épp a megfelelő antitesteket fejleszti ki, hogy védje a csecsemőt az anya vagy a gyermek betegsége esetén.

A terhességre, a szülésre és a szoptatásra nagyon különbözőképpen tekintenek más fizikai teljesítményekhez, mint például a maratonfutáshoz képest. Vagy helytelen módon ünneplik őket – az anyaság fokmérőjének számítanak, és megbélyegzés jut osztályrészéül azoknak a nőknek, akik nem ütik meg ezt a mércét – vagy pedig nem vesznek tudomást róluk és lekicsinylik őket, pusztán a szerencse dolgának vagy érdektelen biológiai történésnek tekintve őket. Ez azonban nem jól van így: a terhességnek hasonló elismerés kell járjon, mint a fizikai rátermettség egyéb bravúrjainak.

A terhességnek, a szülésnek és a szoptatásnak van egy közös jellemzője: mindegyik *nemspecifikusan megtestesülő reproduktív teljesítmény*, azaz rövidítve NMRT. *Teljesítménynek* mondhatók, mert olyan dolgok, amelyeket nehéz véghezvinni. *Megtestesítettnek* nevezem őket, mert olyan dolgok, amelyeket a testünkkel teszünk. *Reproduktívak*, mivel az utódnemzés és -nevelés folyamatának részeként történnek. Végül pedig *nemspecifikusak*. Nem mindenki tekinthető nőnek, aki ezen dolgokat cselekszi: transz férfiak és nem bináris emberek is teherbe eshetnek és szoptathatnak. Mindezek ellenére, a gondolat, mely szerint ezek női dolgok, központi szerepet játszik megértésük – vagy inkább félreértésük módjában. Továbbá, ezek a tevékenységek alapvető részét alkotják azoknak az uralkodó nézeteknek, hogy mi a nő, és hogy milyennek kell lennie.

Nehéz megtalálni a megfelelő hozzáállást az olyan fenti jelenségekhez, mint terhesség, a szülés és a szoptatás, azon nehézségek miatt, amelyek mélyen beágyazódtak a nőkről, testükhöz való viszonyulásukról, az anyaságról és a teljesítményről szóló közgondolkodásba. Az NMRT-jelenségről kétféle módon szokás gondolkodni – mindkét megközelítés a végleteket képviseli és problémákat vet fel.

Az első mód túlértékeli némely privilegizált reproduktív teljesítmény jelentőségét. Itt a bálványozás problémájával állunk szemben. Ebben a megközelítésben bizonyos teljesítményekre, mint például a hüvelyi szülésre és a szoptatásra az anyaság alapvető jelképére tekintenek, az anyaság pedig a nőiség elengedhetetlen részének tűnik. Gyakran túlzott mértékben feldicsérik azokat az anyákat, akik az összes jegyet fel tudják mutatni. Ez a gondolkodásmód ugyanakkor azt sejteti, hogy azok a nők, akik nincsenek vagy nem lehetnek ezeknek a jelképeknek a birtokában, nem jó anyák és nem igazi nők. Akár deviánsok (ha úgy döntenek, hogy nem teszik mindezt) akár tönkremennek ebbe (ha képtelenek rá): azokat a nőket, akik tudatosan választják a gyermektelenséget vagy akik a tápszer mellett döntenek, deviánsnak, rossz anyának vagy megátalkodottaknak könyvelik el; a meddő vagy szoptatni képtelen nőket gyakran úgy kezelik, mint akik beleroppantak ebbe vagy valamilyen hiányosságuk van. Itt egyéb jelenségeket is figyelmen kívül hagynak: a hüvelyi szülés túlértékelésekor elfeledkeznek arról, hogy szintén szép teljesítmény egy újszülött gondozása császármetszés miatti komoly alhasi műtét után lábadozva.

A reproduktív teljesítményekről való gondolkodás másik módja, hogy a lehető legkevesebbet foglalkoznak velük. Ez a láthatatlanság problémája. Sok ember egyszerűen nincs tudatában ezeknek a teljesítményeknek, vagy nem érdeklik őket, a „baba-mama dolgok" tartományába száműzve őket. Ha eszükbe is jut, pusztán csak azért, hogy az önelégültség ellen óvják a nőket: a reproduktív teljesítmények nem olyan dolgok, amelyekre büszkének kellene lenni; „Ez nem te voltál. Csak a tested. Egyszerűen szerencsés voltál". Ez azzal jár, hogy a terhes, a gyermeknek életet adó és azt szoptató embereket mintegy különválasztva kezelik a testüktől, és azt mondják nekik, hogy ne beszéljenek ezekről a létfontosságú tapasztalatokról, vagy legyen jó érzésük emiatt.

A dolgokon csak ront, hogy ez a két véglet csak mint a két egyedüli lehetőség jelenik meg. Az egyik elvetése a másik elfogadásának tekinthető. Ha valaki nem fogadja el a láthatatlanságot, arról gyakran azt tételezik fel, hogy a fetisizálás híve: ha büszkeségünknek adunk hangot terhességünk, szülésünk vagy a szoptatás miatt, ezzel megszégyenítjük azokat, akik nem tudnák megtenni vagy nem tennék meg ugyanazt. Ha valaki visszautasítja a fetisizálást, arra úgy tekintenek, mint aki kisebbíteni akarja a női megtapasztalások jelentőségét.

Miért tételezik fel, hogy választanunk kell a bálványozás és a láthatatlanság között? Számos hibaforrás rejlik a megszokott gondolkodásban.

Az első a *lényeglátás (esszencializmus*): ennek egyik eleme annak feltételezése, hogy minden anya és nő ugyanolyan, és ugyanazok a céljaik is. Mintha azáltal, hogy valamit teljesítménynek ismerünk el egyes nők esetében, azt sejtetnénk, hogy bármelyik más nő, aki nem tette ugyanezt, nem üti meg a mércét. Egy másik szempont szerint a nőkkel szemben megfogalmazott célok és normák a reprodukcióról szólnak: a nőket ebbéli képességeik alapján ítélik meg. Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy sokféle módon lehetünk jó anyák – s míg nagyszerű dolog, ha valaki jó anya, a nők nemcsak anyák. Néhányan közülük talán nem akarnak anyák lenni, illetve a legtöbb anyát élete folyamán egész biztosan más dolgok is foglalkoztatnak.

Mindezek szoros összefüggésben állnak a második számú tévedéssel, a *téves tulajdonítás*sal. Gyakori feltételezés, hogy ha a reproduktív teljesítmények ünneplést érdemelnek, akkor ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy a nőket jobb anyává teszik. Legyenek ezek bár reproduktív teljesítmények – az utódnemzés és -nevelés folyamatának részeként történnek – a reproduktív teljesítmények nem igazán árulnak el semmit arról, hogy mennyire jó anyák vagyunk. Csodálhatjuk őket mint fizikai teljesítményt anélkül is, hogy gyermekünk iránti szeretetünk jelének tekintenénk. Ez a pont kissé bonyolult némelyik reproduktív teljesítmény, mint például a szoptatás esetében, amelyek szeretetteljes interakciót is jelentenek szülő és gyermek között, illetve egészségileg is kedvező hatással vannak a gyermekre. A szoptatás mint teljesítmény iránti csodálatunk mélyén annak megértése van, hogy a szoptatás gyakran a szeretetnek épp ez a fajta jótékony, kölcsönös

kimutatása. Bőven láthatjuk azonban még fizikai teljesítményként is – és tegyük ezt annak elismerése mellett, hogy számos egyéb szeretetteljes interakció létezhet köztünk és gyermekeink között – ideértve a felelősségteljes cumisüveges táplálást.

Másrészt, amikor az emberek azt mondják, hogy „Ez nem te voltál. Csak a tested", akkor nem vesznek tudomást arról az „hozzájárulásunkról", amely a test által megnyilvánuló teljesítményekhez szükségeltetik. A terhesség és a vajúdás fizikai állóképességet és lelkierőt kíván. A szoptatás tanult készség. Büszkék kell legyünk arra, amit testünk csinál, nem utolsósorban azért, mivel ezeket a dolgokat *mi* visszük végbe.

Aztán itt van a szerencse kérdése. Minden teljesítményben van egy adag szerencse is. Az élsportolóknak keményen meg kell dolgozniuk, született tehetségnek kell lenniük – és az se árt, ha szerencsések. Nehéz lehet úgy ünnepelni sikereinket, hogy közben elismerjük, a jószerencse is kísért minket, és hogy nem mindenkinek van ugyanilyen szerencséje. Ez különböző irányba vihet el minket: önteltek leszünk (amikor elfeledkezünk arról, milyen szerepe volt a szerencsének) vagy éppen semmissé válik szemünkben saját „hozzájárulásunk" (amikor pusztán csak a szerencsés háttérfeltételekre összpontosítunk). A két gondolat egyensúlyban tartására van szükségünk: *Valami elképesztőt vittem végbe*, illetve *Olyan szerencsés voltam, hogy képes voltam végbevinni*. Lehet ünnepelni a reproduktív teljesítményeket, azaz a terhességet, szülést és szoptatást – más teljesítményekhez hasonlóan –, miközben elismerjük, hogy a szerencsének is szerepe van.

Némiképp úgy ajánlott gondolkoznunk az egész kérdéskörről, mint a maratonfutásról. Nem mindenki akar maratont futni, ahogy teherbe esni, bármi módon szülni és szoptatni sem akar minden egyes nő. Azok az emberek, akik maratont futnak, nem jobbak másoknál. Hasonlóan, azok a nők, akik teherbe esnek, szülnek vagy szoptatnak, sem jobb emberek vagy jobb anyák: pusztán valami nagyszerűt vittek végbe a testük révén, ez pedig megérdemel egyfajta elismerést és ünneplést.

Ez a cikk a BUMP ('pocak, dudor'): Better Understanding the Metaphysics of Pregnancy Project (A terhesség metafizikájának jobb megértése projekt része), amelyet az Európai Kutatási Tanács (ERC) finanszírozott az Európai Unió Horizont 2020 kutatási és innovációs programja keretében, a 679586 számú támogatási megállapodás alapján.

(AEON Magazine)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Dr. Balázs Géza nyelvész, néprajzkutató, egyetemi tanár, ELTE, SZFE, Budapest, PKE, Nagyvárad

Farkas Attila PhD, filozófus, a Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem adjunktusa, az MMA-MMKI tudományos munkatársa, Budapest

Kapronczay Károly egyetemi tanár, történész, Budapest

Dr. habil. Karikó Sándor, ny. főiskolai tanár, SZTE JGYPK, Szeged

Kontra Réka, az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola doktorandusza, Várpalota

N. Szabó József prof. emeritus, Nyíregyházi Egyetem

Paár Ádám történész (PhD), politológus, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem óraadója, Budapest

Spaller Endre PhD, a Kormányzati Informatikai Fejlesztési Ügynökség elnökhelyettese, Budapest

Tóth Katalin, ELKH BTK Néprajztudományi Intézet (Budapest), fiatal kutató

Törő László Dávid (PhD), tudományos munkatárs, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet

Windhager Ákos (PhD), irodalom-, zene- és művelődéstörténész, szakíró, egyetemi oktató, az MMA Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézetének munkatársa, Budapest

TARTALOMJEGYZÉK

Karikó Sándor: Az európaiság mint értékrend. Egy lehetséges értelmezés 1

MŰHELY
Spaller Endre: Európai dilemmák a KFI támogatáspolitika területén 17
Balázs Géza: Az udvariasság antropológiája: az etológiától az internetig 25

A művészet közege
Farkas Attila: A totális közeg: művészet az ipari civilizációban 37
Windhager Ákos: Többszörös kezdet, sokszoros közeg
A magyar balett megszakított hagyománya. 47

SZÁZADOK
Törő László Dávid: „Száztizenötös szellem” –
A Habsburg-kérdés Eckhart Ferenc történetírásában. 60
N. Szabó József: A politika szolgálatába állított népművelés kialakítása
(1946 ősze – 1948) 70

DOKTORANDUSZ CIKKPÁLYÁZAT
Tóth Katalin: Egy zsinagógai mikrovilág jelenmúlt-vizsgálatának
tudományos és társadalmi hasznosságáról 82
Kontra Réka: A tengelybarát országok külügyi helyzete a II. világháború alatt:
a spanyol–magyar–olasz kapcsolatrendszer 1943 és 1945 között 92

NAPLÓ
Paár Ádám: A csepregi polgárok. Helytörténet országos háttérrel 103
Kapronczay Károly Magyar főügyész a nürnbergi bíróságon 108

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL
Zanny Minton Beddoes: Mihail Gorbacsov utóélete. A Szovjetunió utolsó vezetőjének élete és szerelme (111) *Francis Sempa:* Kazuo Odachi: *Egy kamikaze visszaemlékezései: egy második világháborús japán pilóta lenyűgöző története túlélésről, becsületről és megbékélésről* (Tuttle Publishing, 2020, 224 oldal) című könyvének recenziója (114) *Michael Furger és Stephan Sigrist:* Meggyengült állam vagy kiábrándult tudomány – ezzel a hat problémával kell szembenéznünk 2021-ben (115) *Michael Gibb:* Gyenge láncszemek (120) *Fiona Woolard:* A gyerekszülés mint teljesítmény (126)

KÉPEK:
F. Farkas Tamás grafikái (69, 91, 110)

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2021. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 38 580 Ft helyett 27 060 Ft
Fél évre: 20 010 Ft helyett 14 250 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 29 160 Ft helyett 21 720 Ft
Fél évre: 15 300 Ft helyett 11 730 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 29 160 Ft helyett 21 720 Ft
Fél évre: 15 090 Ft helyett 11 730 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 18 840 Ft helyett 12 480 Ft
Fél évre: 9630 Ft helyett 6600 Ft

Akciónk a 2021. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:
- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
- telefonon: +36-1-767-8262
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu

A 2017. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 250 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 870 Ft • Előfizetéssel: 785 Ft

MMA Magyar Művészeti Akadémia
NKA Nemzeti Kulturális Alap

9 770324 722322 21005